

ISSN: 2617-9113(print)
2617-9121(online)

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ ГОЛОКОСТУ: УКРАЇНСЬКИЙ ВИМІР

**Реферований щорічний журнал
Випуск №14**

ISSN: 2617-9113(print)
2617-9121(online)

HOLOCAUST STUDIES: A UKRAINIAN FOCUS

**Peer-reviewed annual Journal
Volume 14**

**Dnipro
2022**

Рекомендовано до друку Міжнародною редакційною радою Інституту «Ткума»

Венгерська Вікторія (*Україна*); Вежбєнец Вацлав (*Польща*); Врадїй Єгор (*Україна*); Гриневич Владислав (*Україна*); Зайцев Олександр (*Україна*); Кравчук Андрій (*Канада*); Магочі Пол-Роберт (*Канада*); Побережний Генадь (*США*); Полонські Ентоні (*США*); Попп Руслана (*Україна*); Портнов Андрій (*Німеччина*); Салата Оксана (*Україна*); Струве Кай (*Німеччина*); Уманський Андрій (*Франція/Німеччина*); Ханін Зеєв (*Ізраїль*); Шаталов Денис (*Україна*).

П78 **Проблеми історії Голокосту: український вимір.** Реферований щорічний журнал. Дніпро : Інститут «Ткума» ; ПП «Ліра ЛТД», 2022. Вип. 14. 216 с.

Поточний випуск розрахований на дослідників, викладачів історії та гуманітарних наук, аспірантів, докторантів, студентів й усіх, хто цікавиться дослідженнями Голокосту, геноцидів та Другої світової війни.

Головний редактор: Йоханан Петровський-Штерн (Ph.D.)

Редактор-засновник: Ігор Щупак (к.і.н./Ph.D.)

Відповідальний редактор: Анна Медведовська (к.і.н.)

Редакційна колегія не обов'язково поділяє позицію, висловлену авторами в статтях, та не несе відповідальності за достовірність наведених даних і посилань.

Свідчення про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації «Проблеми історії Голокосту: український вимір» Серія КВ №23538-13378Р від 08.08.2018 р.

Журнал включено до Переліку наукових фахових видань України категорії Б (історичні спеціальності – 032). Наказ МОН України від 09.02.2021 №157 (Додаток 4).

ISSN: 2617-9113 (print)

УДК 930.85

ISSN: 2617-9121 (online)

© Український інститут вивчення Голокосту
«Ткума» («Відродження»), 2022.
© ПП «Ліра ЛТД», 2022.

International Editorial Board of the “Tkuma” Ukrainian Institute for Holocaust Studies

Hrynevych, Vladislav, Doctor of Political Sciences, Senior Researcher of Kuras Institute of Political and Ethnonational Studies at National Academy of Sciences of Ukraine (*Ukraine, Kyiv*);
Khanin, Vladimir (Ze'ev), Ph.D., Associate Professor in Ariel University of Samaria; Senior Lecturer, Dept. of Political Studies, Bar-Ilan University (*Israel, Ariel – Ramat Gan*);
Krawchuk, Andrii, Ph.D., Professor of the Department of Religious Studies at the University of Sundbury (*Canada, Sudbury*);
Magocsi, Paul-Robert, Ph.D., Professor of History, Political Science, and Chair of Ukrainian Studies at the University of Toronto (*Canada, Toronto*);
Petrovsky-Shtern, Yohanan, Ph.D., Professor of Jewish Studies at the Northwestern University (*USA, Chicago*);
Poberezhny, Gennadi, Ph.D., Ukrainian Free University (*Germany, Munich*), Harvard Ukrainian Research Institute (*USA*);
Polonsky, Antony, Ph.D., Emeritus Professor of Holocaust Studies at Brandeis University (*USA*);
Popp, Ruslana, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of History of Ukraine at Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University (*Ukraine, Drohobych*);
Portnov, Andrii, Ph.D., Professor of History of Ukraine at the Europa-Universität Viadrina (*Germany, Frankfurt/Oder*);
Salata, Oksana, Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of History of Ukraine, Faculty of History and Philosophy, Boris Grinchenko Kyiv University (*Ukraine, Kyiv*);
Shatalov, Denys, Candidate of Historical Sciences (*Ukraine, Dnipro*);
Struve, Kai, Ph.D., Professor of East European History at the Martin Luther University of Halle-Wittenberg (*Germany, Halle*);
Umansky, Andrej, Scientific Advisor at the organization Yahad-In Unum (*France, Paris*);
Vengerska, Victoria, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Head of the Department of History of Ukraine at Ivan Franko Zhytomyr State University (*Ukraine, Zhytomyr*);
Vradii, Yehor, Candidate of Historical Sciences, Deputy Director for Research Projects of «Tkuma» Institute (*Ukraine, Dnipro*);
Wierzbieniec, Wacław, Ph.D., Rector of the High School of Technology and Economics in Yaroslavl, professor of Rzeszow University (*Poland, Yaroslavl-Rzeszow*);
Zaitsev, Oleksandr, Doctor of Historical Sciences, Professor of Modern History of Ukraine at the Ukrainian Catholic University (*Ukraine, Lviv*).

Holocaust Studies: A Ukrainian Focus. Peer-reviewed Annual Journal. Dnipro : “Tkuma” Institute ; PE “Lira LTD”, 2022. Vol. 14. 216 p.

Editor-in-Chief: Yohanan Petrovsky-Shtern, Ph.D.

Founding Editor: Igor Shchupak, Ph.D.

Managing Editor: Anna Medvedovska, Candidate of Sciences in History

The editorial board does not necessarily share the position expressed by the authors in the articles, and is not responsible for the accuracy of the data and references.

*Certificate of state registration of printed mass media “Holocaust Studies: A Ukrainian Focus”
Series KB №2338-13378P, dated 08.08.2018*

The journal is included in the List of scholar professional publications of Ukraine category B (historical specialties – 032).

Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine dated 09.02.2021 No. 157 (Appendix 4).

© “Tkuma” Ukrainian Institute for Holocaust Studies, 2022.
© PE “Lira LTD”, 2022.

ЗМІСТ

ВІД РЕДАКЦІЇ.....	8
-------------------	---

ДОСЛІДЖЕННЯ

Максим Гон, Наталя Івчик ЖІНОЧЕ «ОБЛИЧЧЯ» ГОЛОКОСТУ: ГЕНДЕРНИЙ АСПЕКТ ГЕНОЦИДУ ЄВРЕЇВ В УКРАЇНІ (1941–1944).....	10
Петро Долганов «ІНШИЙ/ЧУЖИЙ»: ОБРАЗ ЄВРЕЇВ У СПОГАДАХ УКРАЇНСЬКИХ СУСІДІВ ПРО ДРУГУ СВІТОВУ ВІЙНУ.....	41
Роман Михальчук «Я БУВ ГІРШЕ НІЖ СОБАКА І ВЕСЬ ЧАС ПИТАВ ЧОМУ ТАК»: СТАНОВИЩЕ ЄВРЕЇВ У МІЗОЧІ ПІД ЧАС ГОЛОКОСТУ.....	58

ДЖЕРЕЛА

Олександр Круглов ЗНИЩЕННЯ ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ В КАЛІНІНДОРФСЬКОМУ ЄВРЕЙСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ РАЙОНІ ВОСЕНИ 1941 р.....	101
---	-----

КІНОЗНАВЧІ ДИСКУСІЇ

Йоханан Петровський-Штерн БАБИН ЯР. ВИКРИВЛЕНИЙ КОНТЕКСТ: Розмова з Йохананом Петровським-Штерном про документальний фільм Сергія Лозниці «Бабин Яр. Контекст».....	155
Бертольд Ребгандл СЛІДАМИ ПОРОЖНЕЧІ: АРХІВНІ ФІЛЬМИ СЕРГІЯ ЛОЗНИЦІ ЯК АУДІОВІЗУАЛЬНІ UNIVERSALGESCHICHTE.....	166
Іван Козленко БАБИН ЯР СЕРГІЯ ЛОЗНИЦІ. УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ.....	173

ПЕРЕКЛАДИ

Джаред Макбрайд ХТО БОЇТЬСЯ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛІЗМУ?.....	184
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ.....	212

CONTENT

EDITOR'S FOREWORD.....	9
------------------------	---

ARTICLES

Maxim Hon, Natalia Ivchik THE FEMALE «FACE» OF THE HOLOCAUST: THE GENDER ASPECT GENOCIDE OF THE JEWS IN UKRAINE (1941–1944).....	10
Petro Dolhanov «OTHER/ALIEN»: THE IMAGE OF THE JEWS IN THE MEMORIES OF THE UKRAINIAN NEIGHBORS ABOUT THE WORLD WAR II.....	41
Roman Mykhalchuk «I WAS WORSE THAN A DOG AND ALL THE TIME I ASKED WHY»: THE SITUATION OF JEWS IN MIZOCH DURING THE HOLOCAUST.....	58

SOURCES

Oleksandr Kruglov DESTRUCTION OF THE JEWISH POPULATION IN THE KALININDORF JEWISH NATIONAL DISTRICT IN THE AUTUMN OF 1941.....	101
--	-----

CINEMA STUDIES

Yohanan Petrovsky-Shtern BABYN YAR. DISTORTED CONTEXT: A conversation with Yohanan Petrovsky-Shtern about Serhiy Loznytsia's documentary film «Babin Yar. Context».....	155
Berthold Rebhandl IN THE WAKE OF THE VOID: ARCHIVE FILMS OF SERHIY LOZNYTSIA AS AUDIOVISUAL UNIVERSALGESCHICHTE.....	166
Ivan Kozlenko Babyn Yar of SERHIY LOZNYTSIA. UKRAINIAN CONTEXT.....	173

TRANSLATIONS

Jared McBride WHO'S AFRAID OF UKRAINIAN NATIONALISM?.....	184
ABOUT AUTHORS.....	213

Проблеми історії Голокосту: український вимір – міжнародний реферований науковий щорічник Українського інституту вивчення Голокосту «Ткума», видається з 2002 р.

Журнал присвячено проблематиці Голокосту та інших геноцидів ХХ ст. Фокусуючись переважно на українських сюжетах, видання покликане ввести їх до широкого контексту європейської та світової історії.

Проект має на меті сприяти становленню та розвитку української історіографії Голокосту, входженню означеної проблематики до загальноукраїнського історичного наративу, розширенню наукового діалогу між вітчизняними та зарубіжними дослідниками Голокосту шляхом публікації:

- якісних оригінальних досліджень;
- перекладів значущих для українських студій іншомовних текстів, сфокусованих на проблематиці Голокосту;
- джерел та коментарів до них;
- рецензій на актуальні наукові праці;
- оглядів найважливіших наукових подій.

Мови видання – українська, російська та англійська. З 2017 р. усі статті публікуються в супроводі розширених англійських анотацій.

Редакція журналу запрошує авторів з України і зарубіжжя до співпраці та пропонує надсилати матеріали, що являють собою:

- праці теоретико-методологічного або узагальнювального характеру, присвячені Голокосту;
- компаративні студії Голокосту в Україні та інших регіонах колишнього СРСР, Східній та Західній Європі; порівняльний аналіз конкретно-історичних і цивілізаційних аспектів Голокосту та інших геноцидів;
- фактологічні дослідження різноманітних аспектів Голокосту на українських землях;
- регіональні та краєзнавчі студії Голокосту на теренах окупованої України;
- дослідження, присвячені з'ясуванню місця і ролі єврейського фактору в культурно-історичних процесах в Європі, що передували Голокосту чи відбувалися після нього;
- історіографічні та джерелознавчі огляди;
- студії політики пам'яті та суспільної рецепції Голокосту в Україні та Східній Європі.

Наклад видання розповсюджується по найбільших українських і зарубіжних науково-дослідних, освітніх і культурно-просвітницьких установах, розсилається в понад 100 наукових бібліотек і спеціалізованих інституцій Європи, США, Канади та Ізраїлю. Електронна версія видання (у PDF-форматі) доступна на сайті Інституту «Ткума»: <http://tkuma.dp.ua> та на сайті журналу: <http://hsuf-journal.com.ua>.

Holocaust Studies: A Ukrainian Focus is an international peer-reviewed annual academic journal of the «Tkuma» Ukrainian Institute for Holocaust Studies, founded in 2002.

The journal covers the phenomenon of the Holocaust as well as other genocides which took place in the 20th century. It focuses primarily on Ukrainian issues and attempts to put them into large context of the world and European history.

This project seeks to promote the development of Ukrainian historiography of the Holocaust, to make it a part of the historical narrative and to encourage an academic dialogue between Ukrainian and foreign researchers, by publishing the following materials:

- original research papers;
- translations of foreign academic texts which are important for Ukrainian Holocaust studies;
- commented sources;
- reviews of the latest writings;
- overviews of the most up-to-date academic events.

The Journal publishes materials in Ukrainian, Russian and English. Since 2017, all articles have been accompanied by extended summaries in English.

The editors invite Ukrainian and foreign researchers to collaborate and to submit their papers focusing on:

- theoretical, methodological and synthesis studies on the Holocaust;
- comparative Holocaust studies in Ukraine and other countries of the Former Soviet Union, Eastern and Central Europe; comparative analysis of specific historical and civilizational aspects of the Holocaust and other genocides;
- case studies on various Holocaust episodes in Ukraine;
- regional and local Holocaust studies in Nazi-occupied Ukraine;
- researches on the role of the Jewish factor in cultural and historical process preceding or following the Holocaust;
- source studies and historiographical reviews;
- studies on the global memory and perception of the Holocaust in Ukraine and Eastern Europe.

The journal is distributed among the most significant academic, educational, and cultural institutions in Ukraine and worldwide. It is sent to more than 100 academic libraries and institutions in Europe, USA, Canada, and Israel. The PDF-version is available at the TKUMA Institute web-site: <http://tkuma.dp.ua> the same as at the web-site of the Journal: <http://hsuf-journal.com.ua>.

ДОСЛІДЖЕННЯ

DOI 10.33124/hsuf.2022.14.01

Максим Гон,

Рівненський державний гуманітарний університет
ГО «Центр студій політики пам'яті та публічної історії “Мнемоніка”»
gon.maksym@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-6121-4745>

Наталя Івчик,

Рівненський державний гуманітарний університет
ГО «Центр студій політики пам'яті та публічної історії “Мнемоніка”»
phd.ivchik@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-5862-2414>

ЖІНОЧЕ «ОБЛИЧЧЯ» ГОЛОКОСТУ: ГЕНДЕРНИЙ АСПЕКТ ГЕНОЦИДУ ЄВРЕЇВ В УКРАЇНІ (1941–1944)

Метою статті є дослідження гендерних форм насильства над жінками в час Голокосту. Використовуючи як опубліковані матеріали, так і інші історичні джерела, автори статті намагаються визначити тенденції, які були властиві в ставленні убивць до жертв у 1941–1944 рр. на теренах сучасної України. Відправною точкою такого аналізу є констатація того, що з моменту, коли гендерно-селективні розстріли чоловіків доповнилися вбивством жінок і дітей, Голокост став докорінним геноцидом.

Роздуми авторів статті фокусуються в кількох ракурсах. Ключовими з них є такі: жінки як цільова група докорінного геноциду, жіночий компонент у політекономії Голокосту, форми насильства над жінками (у т.ч. сексуальне насильство як елемент системного насильства), спалюване материнство. Узагальнення в «діапазоні» вище названих проєкцій, визначення тенденцій у гендерному насильстві над жінками визначають наукову новизну цієї статті.

Одночасно автори статті стверджують, що жіноче «обличчя» Голокосту визначається й іншими ракурсами. Зокрема, подальшим виконанням жінками їх колишніх соціальних ролей (дружини, доньки, матері), пошук стратегій виживання, зростання жіночої маскулітності в умовах екстремі тощо.

Ключові слова: єврейські жінки, Голокост, Україна, гендерне насильство, материнство.

Геноцид євреїв часів Другої світової війни вже віддавна вивчається в дискурсі гендерних студій. Керуючись усвідомленням відмінностей, своєрідної дихотомії між чоловіками й жінками, сучасні вчені стверджують: там, де ми не бачимо різниці в досвідах одних та інших, ми не бачимо статі. Таким чином, гендерний фактор межує з іншими «категоріями відмінностей» (наприклад, раса, національність, сімейний статус тощо) і враховує ієрархічне «облаштування» світу, зумовлене політичними, економічними й соціальними аспектами¹. Ведучи мову про фактор неоднаковості в час системного насильства й масових убивств, керуючись міркуванням Хелен Фейн, оперуємо поняттям гендерних форм насильства² і зосереджуємо увагу на жінках.

До середини 1990-х лише кілька дослідників присвячували свої роботи темі Голокосту на теренах України. Серед них – Філіп Фрідман та Шмуель Спектор. Згодом до них долучилися й інші дослідники, як-от: Тімоті Снайдер, Дітер Поль, Венді Лауер. Перший, зокрема, наголосив на втратах цивільного населення на кривавих, за його визначенням, землях (Україна, Білорусь, Прибалтика). Адже, як зауважує вчений, «...на цей регіон зійшло масове насильство в масштабах, раніше небачених в історії»³. Упродовж 1933–1945 рр. на «кривавих землях» загинуло 14 млн осіб. Це були не солдати, які брали участь у бойових діях. «...Всі ці люди були жертвами винищувальної політики, а не бойових дій»⁴.

На відміну від Т. Снайдера, голландський історик Карел Беркгоф зосередив увагу саме на Україні⁵. Його книга «Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою» суттєво вирізняється на тлі тих праць, що з часу «перебудови» в СРСР написані українськими дослідниками. Адже К. Беркгоф присвятив своє дослідження історії повсякдення в райхскомісаріаті «Україна» і зосередив увагу як на українцях, так і євреях, ромах, росіянах, «фольксдойче». Окремий розділ книги присвячено Голокосту євреїв і геноциду ромів.

¹ Karen Hagemann, «Introduction: Gender and the History of War – The Development of the Research», у *Gender, war and the western world since 1600*, ред. Karen Hagemann, Stefan Dudink і Sonya O. Rose (Oxford University Press, 2020), 1–37.

² Karen Hagemann, Stefan Dudink і Sonya O. Rose, ред., *Gender, war and the western world since 1600* (Oxford University Press, 2020), 824.

³ Тімоті Снайдер, «Криваві землі: Центрально-Східна Європа між Гітлером і Сталінін», у *Сучасні дискусії про Другу світову війну: Збірник наукових статей та виступів українських і зарубіжних істориків* (Львів: ЗУКЦ, 2012), 20.

⁴ Снайдер, «Криваві землі», 20.

⁵ Карел Беркгоф, *Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою*, пер. Тарас Цимбал (Київ: Критика, 2011), 455.

Фокус на Україну робиться і в колективній праці «Шоа в Україні: історія, свідчення, увічнення»⁶. У книзі представлено вивчення Голокосту в її регіонах, що опинилися під окупацією різних держав. Так, німецький вчений Дітер Поль представив масові вбивства євреїв за німецької військової адміністрації в райхскомісаріаті «Україна»; інший німецький дослідник (Франк Гольчевський) проаналізував між-національні взаємини в Галичині, американський вчений Т. Снайдер — загибель євреїв Волині. Останній, зокрема, звернув увагу на фактор етнічного оточення в час Голокосту. Він стверджує: «Євреєві, якому вдалося вижити під час ліквідації гетто, треба було знайти притулок, їжу та воду, що неможливо було зробити без сторонньої допомоги...»⁷.

Попри те, що гендерні студії стали об'єктом уваги українських істориків/історикинь, вивчення долі євреєток у час Голокосту, обраних ними стратегій виживання, світу емоцій і переживань тощо можна означити такими, що перебувають на етапі розвитку. Принаймні жінки як соціальна група не були об'єктом уваги тих дисертацій та наукових праць українських вчених з питань геноциду євреїв, які побачили світ останніми десятиліттями⁸. Серед дослідників цієї трагічної теми назвемо М. Гавришко⁹ (зосереджує увагу на сексуальному насиллі в час Голокосту), М. Гона, Н. Івчик¹⁰, А. Подольського¹¹

⁶ Рей Брандон і Венді Лауер, ред., *Шоа в Україні: історія, свідчення, увічнення* (Київ: Дух і Літера, 2015).

⁷ Брандон і Лауер, ред., *Шоа в Україні*, 142.

⁸ Дисертації, захищені українськими науковцями, здебільшого стосувалися загального перебігу геноциду євреїв в Україні. Першими такими роботами були дослідження А. Подольського (1996 р.) та Ф. Левітаса (1997 р.). У 2000-х рр. за темою Голокосту захищено ще кілька дисертацій. Зокрема, О. Гончаренком, Ю. Радченком, Р. Михальчуком, Ф. Винокуровою, Н. Сугацькою, О. Суровцевим. Див.: Володимир Музиченко, *Володимир єврейський. Історія і трагедія єврейської громади м. Володимира-Волинського* (Луцьк: ПрАТ «Волинська обласна друкарня», 2011), 256; Юрій Радченко, «Нацистська окупація і Холокост в Харкові. Воспоминания Киры Солонинкиной», *Голокост і сучасність. Студії в Україні та світі* 1, 7 (2010): 154–164; Роман Михальчук, «Правовий статус і соціально-економічне становище євреїв Рівненщини у період нацистської окупації», *Історико-культурна спадщина Дністровського Лівобережжя, Курського Посейм'я та Слобожанщини: минуле і сучасність* (2013): 88–91; Роман Михальчук, «Реєстрація та ідентифікація євреїв Рівненщини як підготовчий етап у вирішенні «єврейського питання», *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії* (2011): 237–241.

⁹ Марта Гавришко, «З'ясування у сховках: сексуальне насильство під час Голокосту в Україні», *Голокост і сучасність: студії в Україні і світі* 1, 17 (2019): 10–30.

¹⁰ Максим Гон і Наталя Івчик, «Жінки в час Голокосту: долі, поведінка та гендерні (не)рівності», *Голокост і сучасність: студії в Україні і світі* 1, 14 (2016): 9–50.

¹¹ Анатолій Подольський, «Єврейські жінки України в добу Голокосту та нацистської окупації (1941–1944): спроби дослідження трагічної долі», у *Жінки Центральної та Східної Європи у Другій*

(досліджують гендерний ракурс Голокосту, долю єврейських жінок у час геноциду, стратегії виживання жертв). У той час коли гендерні студії в Україні все ще перебувають, як зазначалося вище, на початковому етапі, тека історіографії західних спеціалістів — значна. Серед різних проблем, що вивчаються ними, долі євреєток. З-поміж науковців Далія Офер, Леонора Вайцман¹², Маріон Каплан¹³, Нехама Тек¹⁴. Доля єврейських жінок представлена в різних ракурсах. Дослідниці «жіночого обличчя» Голокосту аналізують індивідуальні історії жертв, що формують картину стратегій їх виживання в гетто¹⁵, таборах смерті, сховках¹⁶, сприйняття ними різних форм насилля¹⁷. Вивчається також проблема травми жертв-жінок, яка послідовно простежується в їхніх свідченнях¹⁸.

Єврейки, згідно з висновками західних дослідниць/дослідників, краще за чоловіків справлялися з переживаннями, які випали на їхню долю, та швидше пристосовувалися до умов окупації, набували маскулінності, що проявлялася в їхніх реакціях на страхітливі події, пошуках стратегій виживання (часто-густо вони брали відповідальність не тільки за власне життя, а й за життя дітей, рідних та близьких). Так, Нехама Тек виділяє різні гендерні моделі та стратегії виживання жертв. До жіночих якостей і властивостей вона відносить емоційність, дієвість, здатність швидше пристосовуватися до умов екстремі. Проте, як зазначає дослідниця, жінки здатні не тільки проявляти рішучість, але й ставати жертвами¹⁹.

Осмислюючи поняття гендерного насильства, вчені по-різному визначають його об'єкт: 1 — насильство, спрямоване проти жінок;

світової війни: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства: зб. наук. пр., ред. Гелінада Грінченко, Катерина Кобченко та Оксана Кісь (Київ: ТОВ «АРТ КНИГА», 2015), 229.

¹² Dalia Ofer і Lenore J. Weitzman, ред., *Women in the Holocaust* (New Haven: Yale University Press, 1998), 402.

¹³ Marion A. Kaplan і Deborah Dash Moore, ред., *Gender and Jewish History* (Indian University Press; Bloomington and Indianapolis, 2011), 428.

¹⁴ Nechama Tec, *Resilience and Courage. Women, Men, and the Holocaust* (New Haven; London: Yale University Press, 2003), 438.

¹⁵ Tec, *Resilience and Courage*, 438.

¹⁶ Natalia Aleksun, «Gender and the Daily Lives of Jews in Hiding in Eastern Galicia», *Nashim: A Journal of Jewish Women's Studies & Gender. Gender and The Holocaust — New Research* 27 (Fall 2014): 38–61.

¹⁷ Ofer і Weitzman, ред., *Women in the Holocaust*, 402.

¹⁸ Ofer і Weitzman, ред., *Women in the Holocaust*, 401.

¹⁹ Aleksandra Ubertowska, «“Masculine”/“Feminine” in Autobiographical Accounts of the Warsaw Ghetto: Comparative Analysis of the Memoirs of Cywia Lubetkin and Icchak Cukierman», у *Women and the Holocaust: New Perspectives and Challenges*, ред. Andrea Peto, Louise Hecht і Karolina Krasuska (Warsaw: Instytut Badan Literackich PAN, 2015), 161–182.

2 — насильство, спрямоване проти жінок і деяких чоловіків; 3 — насильство над жінками і чоловіками, яке перешкоджає виконанню ними їхніх гендерних ролей. Незважаючи на таку розбіжність поглядів у питанні «хто ж є мішенню гендерного насильства?», жінки фігурують у всіх вищенаведених варіантах. Це, власне, дозволяє виокремлювати їх із групи жертв, вивчати як об'єкт гендерного насильства.

Зосередити увагу на жінках спонукає також особливо тісний психологічний взаємозв'язок між матерями і дітьми (що, зрозуміло, не применшує глибинність зв'язку поміж останніми та їхніми батьками), різними можливостями працевлаштування чоловіків і жінок в умовах нацистського «нового порядку» (а відтак тимчасове відтермінування загибелі), що визначалося особливостями гендерної соціалізації членів патріархальних сімей юдеїв (особливо в Західній Україні) попередніх десятиліть, сексизмом убивць тощо.

Прагнення зберегти певну «нормальність» у ненормальних умовах визначало поведінку членів єврейських сімей, батьків та матерів, включало забезпечення елементарних природних потреб членів сім'ї. Такий ракурс ролі жінок та чоловіків крізь призму материнства та батьківства презентує Далія Офер²⁰. Важливість родинних, сімейних, соціальних зв'язків визначалася психологічною підтримкою жертв. Збереження сімейних/родинних контактів було важливим для всіх членів сім'ї та допомагало матерям та дочкам, сестрам лишатися разом²¹, сприяло спільному пошуку ними стратегій порятунку.

Проте дружини/матері часто відчували безпорадність, оскільки не могли забезпечити хоча б мінімальні умови прожиття та потреби своїх рідних. Такі тенденції позначалися на сімейних та подружніх взаєминах²². Дім як фортеця в умовах Голокосту руйнувався. Усі ці судження — компоненти сучасних тенденцій вивчення геноциду євреїв, які віддзеркалюють його психологічну складову.

Важливим елементом гендерного насилля є сексуальне. Воно набувало масового характеру в час геноцидів і Голокосту зокрема, було зброєю масового знищення жіночності та фемінності. Таке злочинство набуло різних форм, найпоширеніша з яких — зґвалтування. Сексуальне насильство відбувалося повсюдно: як у гетто, так

²⁰ Dalia Ofer, «Narrating Daily Family life in Ghettos under Nazi Occupation. Concepts and Dilemmas», у *Jewish and Romani Families in the Holocaust and its Aftermath*, ред. Eliyana R. Adler і Katerina Capcova (Rutgers University Press, New Brunswick, Camden, and Newark, 2020), 62–84.

²¹ Lisa Pine, «Gender and the Holocaust: Male and Female Experiences of Auschwitz», у *Genocide and Gender in the Twentieth Century: A Comparative Survey*, ред. Amy E. Randall (Bloomsbury, 2015), 37–59.

²² Ofer, «Narrating Daily Family life», 72.

і в концентраційних чи трудових таборах. Жіноча «уразливість» (тілесний ресурс) в умовах війни та окупації перетворювала єврейок на «легких» мішеней. Ракурси унікальності та типовості сексуального насилля, проблему тіла, яким насильно оволодівають вбивці та їхні поплічники, дослідили Доріс Берген²³, Ніколь Ефгрейф²⁴, На'ама Шик²⁵ та ін.

Гендерне насильство бачиться нам насильством колективним, спрямованим вбивцями, які ідентифікують себе групою й об'єднані спільними ідеологічними «цінностями» й походженням, на представників обидвох статей цільової групи, яку знищують²⁶. Його відправною точкою в Голокості, імовірно, є гендерно-чоловічі вбивства. Постулюючи цю тезу, Адам Джонс оперує категорією «докорінний геноцид», який протиставляє «гендерциду». Перший трактується ним як такий, коли цільовою групою злочинців стають не лише чоловіки, а й жінки та діти²⁷.

«Докорінний геноцид»

Першими жертвами нацистів на окупованих територіях сучасної України були єврейські чоловіки, проте досить швидко почали вбивати й інші категорії єврейського населення. Згідно з висновками Дітера Поля, розстріли єврейських жінок і дітей окремими частинами СС та поліцією розпочалися вже наприкінці липня 1941 р. «У перші тижні серпня, — зауважує вчений, — керівників команд айнзацгрупи С було повідомлено, що в принципі єврейські жінки та діти теж підлягають розстрілу»²⁸.

Отже, на думку Д. Поля, це був відправний момент у ставленні до цих груп єврейського населення. А першою масовою

²³ Doris L. Bergen, «Sexual Violence in the Holocaust: Unique and Typical?», у *Lessons and Legacies VII: The Holocaust in International Perspective*, ред. Dagmar Herzog (Evanston, Illinois: Northwestern University Press, 2006), 179–201.

²⁴ Nicole Ephgrave, «On Women's Bodies: Experiences of Dehumanization during the Holocaust», *Journal of Women's History* 28, 2 (2016): 12–32.

²⁵ Na'ama Shik, «Sexual Abuse of Jewish Women in Auschwitz-Birkenau», у *Brutality and Desire: War and Sexuality in Europe's Twentieth Century*, ред. Dagmar Herzog (Basingstoke England; New York: Palgrave Macmillan, 2009), 221–246.

²⁶ Sophie Read-Hamilton, «Gender-based violence: a confused and contested term», *Commissioned and published by the Humanitarian Practice Network at ODI. Special feature Gender-based violence in emergencies* 60, 2 (2014): 7.

²⁷ Адам Джонс, *Геноцид: Вступ до глобальної історії*, пер. Катерина Діса (Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2019), 491.

²⁸ Дітер Піль, «Масове вбивство українських євреїв за німецької військової адміністрації і в Рейхскомісаріаті Україна», у *Шоа в Україні: історія, свідчення, увічнення*, ред. Рей Брандон і Венді Лауер (Київ: Дух і Літера, 2015), 47–48.

акцією екстермінації жінок і дітей став розстріл євреїв Кам'янця-Подільського 26–28 вересня 1941 р. У перший день масових езекуцій тут убито 4,2 тис. євреїв обох статей. Розстріли тривали і в наступні дні. Загалом, враховуючи євреїв Карпатської України (яких депортували до Кам'янця-Подільського з рідного краю після розчленування Чехословаччини і переходу цього регіону до Угорщини), тут було вбито 23,6 тис. євреїв²⁹.

Оцінюючи ці події, Д. Поль трактує вбивства євреїв Кам'янця-Подільського не лише наймасштабнішою акцією станом на кінець літа 1941 р., а й такою, що «...знаменувала собою поворотний пункт у Голокості — перехід від убивства окремих цільових груп, що склалися в основному з євреїв-чоловіків, до поголовного винищення цілих єврейських громад»³⁰.

Жінки гинули і в інших наймасштабніших масових розстрілах на теренах України: в Бабиному Яру та в Сосонках, що неподалік Рівного. С. Таужнянський, якому пощастило врятуватися від розстрілу в Києві, згодом свідчив про те, як приречені йшли на смерть:

Люди рухалися суцільним потоком... Матері везли у візочках грудних дітей, а більш старших — несли на руках чи вели за руку; абсолютна більшість тих, що йшли, були старі, підлітки, жінки і діти³¹.

Схожі свідчення давали й інші очевидці подій у Києві³². Про факт знищення євреїв у цьому місті згадано і в звіті керівництва 454-ї охоронної дивізії від 2 жовтня 1941 р.³³:

[...] Задля реєстрації і розміщення в таборі євреї міста були закликані з'явитися в певне місце. Явилось близько 34.000, включаючи жінок і дітей. Всі вони, після того як здали свої цінності й одяг, були вбиті [...].

Жінки становили велику частину розстріляних і в Сосонках, де позбавлено життя 17,5 тис. євреїв Рівного. Ті, хто вижив у бійні, що відбувалася 7–8 листопада 1941 р., свідчили: вони йшли на смерть поруч із чоловіками; спільно із дітьми і старими розділили трагічну спільну долю.

²⁹ Поль, «Масове вбивство українських євреїв», 50–51.

³⁰ Поль, «Масове вбивство українських євреїв», 52.

³¹ Татьяна Евстафьева і Віталій Нахманович, упоряд., *Бабий Яр: человек, власть, история: Документы и материалы*: В 5 кн., Кн. 1: Историческая топография. Хронология событий (Київ: Внешторгиздат, 2004), 307.

³² Евстафьева і Нахманович, упоряд., *Бабий Яр: человек, власть, история*, 305.

³³ Анатолий Круглов, упоряд., *Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941–1944 годах* (Київ: Ин-т иудаики, 2002), 486.

З огляду на рівень сучасного вивчення перебігу Голокосту, масові убивства дівчат і жінок є незаперечним фактом. Вони не були частиною цільової групи знищення лише в перші тижні німецько-радянської війни (наприклад, після захоплення Львова тут вбили кілька тисяч євреїв, виключно чоловіків; аналогічно в Добромилі наприкінці червня 1941 р. розстріляли близько 80 чоловіків-євреїв³⁴). Згодом, згідно зі свідченнями керівника оперативної групи Д. О. Олендорфа, Гімлер, визначаючи завдання підрозділів, які просуваються радянською територією за бойовими частинами, відверто заявляв, що це — боротьба з комуністами, «ліквідація євреїв, жінок, чоловіків і дітей»³⁵.

Таку динаміку змін у ставленні до євреїв відображено в ухвалі суду присяжних при земельному суді в Дюссельдорфі від 5 серпня 1966 р. в справі колишніх членів айнзацкоманди 5³⁶:

Приблизно 25 липня 1941 р., невдовзі після прибуття айнзацкоманди 5 у Бердичів, шеф айнзацгрупи С д-р Раш викликав до себе в Житомир керівників підпорядкованих йому айнзацкоманд і повідомив їм, що євреї уособлюють смертельну небезпеку в запіллі німецьких військ. Тому командир розпорядився ліквідувати всіх євреїв-чоловіків. Страті не підлягають тільки ті євреї, які необхідні для використання на роботах [...]. Через кілька днів д-р Раш доповнив наказ про вбивство євреїв тим, що з євреями-чоловіками слід вбивати і їхніх родичів, жінок і дітей.

Висновок, сформульований цим судом, про час появи вказівки нацистського керівництва щодо вбивства жінок і дітей загалом збігається із судженням Дана Міхмана. Вчений зауважує, що про винищення в липні–жовтні 1941 р. цих категорій жертв свідчать звіти айнзацгруп. До того ж «...станом на середину серпня, — пише ізраїльський дослідник, — будь-кому, хто мав той чи інший стосунок до справи, було зрозуміло, що йдеться практично про тотальне винищення»³⁷.

Значно пізніше, навесні 1942 р., з'явилося розпорядження, яке «врегульовувало» методи убивства жінок і дітей. Як свідчив на

³⁴ Круглов, упоряд., *Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев*, 152, 162. В обох випадках йдеться про «акції відплати» за вбивство бранців в'язниць радянськими репресивними органами, що відбулися напередодні відступу Червоної армії зі Львова й Добромиля.

³⁵ Круглов, упоряд., *Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев*, 130.

³⁶ Круглов, упоряд., *Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев*, 153.

³⁷ Дан Міхман, *Историография Катастрофы. Еврейский взгляд: концептуализация, терминология, подходы и фундаментальные вопросы* (Днепропетровск: Центральный Украинский Фонд истории Холокоста «Ткума»; ООО Независимая издательская организация «Диана», 2005), 448.

Нюрнберзькому трибуналі О. Олендорф, у той час надійшов наказ Гімлера про те, що в майбутньому їх слід вбивати тільки в душоубках³⁸.

Той факт, що до складу цільової групи, яку знищували, включено жінок і дітей (у т.ч. й немовлят), дав підставу польському вченому Феліксу Тиху висновувати, що

[...] з літа 1941 р. почалася перша в історії війна, що була спрямована також проти дітей. Знищення дітей стало однією з воєнних цілей Гітлера. У цьому випадку йшлося не про всіх дітей окупованих країн, лише про репрезентантів цілком конкретної групи: про єврейських дітей³⁹.

Убивства дітей, котрі з часом могли стати батьками, як і позбавлення життя жінок, які вже народили нащадків чи могли це зробити в майбутньому, — виразне підтвердження міркування Дж. Адамса про те, що Голокост є геноцидом докорінним.

Більшість єврейок, як і євреїв, на теренах сучасної України вбили з автоматичної зброї. Незначну їх кількість позбавлено життя в душоубках, чимало — на т.зв. «фабриках смерті». Їхні трагічні долі проілюструємо свідченням про вбивство групи львівських євреїв, яких транспортовано в Белжець у серпні 1942 р.:

[...] Поїзд зупинився. 200 українців відчинили двері і, б'ючи людей шкіряними плітками, почали виганяти їх з вагонів. Подальші розпорядження передано гучномовцем: з себе все зняти, включно з протезами, окулярами тощо. Коштовності здати у вікно [...] Потім жінок і дівчат направили до перукаря, який двома—трьома рухами ножиць зрізав все волосся і кидав його в мішки для картоплі [...]»⁴⁰.

Примусове обстригання волосся дівчатам і жінкам прочитується щонайменше в двох контекстах. Це — складова політекономії Голокосту («воно призначене для використання на підводних човнах, для конопачення чи щось такого роду», — повідомляв К. Герштейну унтершарфюрер СС, який служив у Белжеці⁴¹). Водночас така практика — це акт знущання над єврейками, знищення їхньої індивідуальності перед убивством.

³⁸ Лев Смирнов, ред., *Ни давности, ни забвения. По материалам Нюрнбергского процесса* (Москва: Юридическая литература, 1983), 400.

³⁹ Anna Mieszkowska, *Dzieci Ireny Sendlerowej* (Warszawa: Wydawnictwo Literackie MUZA SA, 2012), 375.

⁴⁰ Круглов, упоряд., *Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев*, 339–340.

⁴¹ Круглов, упоряд., *Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев*, 339.

Отже, з кінця липня 1941 р. всі без винятку євреї стали потенційними мішенями отруєних нацизмом і антисемітизмом злочинців. Вбивства жінок (які народили дітей і могли їх народжувати надалі) та дітей (які з часом могли помститися людиновбивцям, продовжити рід) засвідчили те, що йшлося про докорінний геноцид.

Жіноча компонента політекономії докорінного геноциду

Після початку масових убивств євреїв усвідомили, що їхнє подальше життя значною мірою залежить від того, чи зможуть вони бути корисними окупаційній владі (за риторикою нацистів, *arbeitsfähig* — «здатні до виконання робіт»⁴²). А тому жінки, як і чоловіки, намагалися працевлаштуватися, отримати робочі посвідчення. Шанс їх здобути суттєво коригувався гендерною соціалізацією в довоєнний час. Особливо ж у Західній Україні, де індустріальний сектор економіки був слаборозвинутим, що визначало основні сфери зайнятості євреїв: ремісництво і торгівля. В умовах окупації лише перше давало змогу отримати робоче посвідчення. А оскільки дрібнотоварне виробництво в довоєнні роки було справою фактично всуціль чоловічою, шанси жінок на працевлаштування в умовах окупації були незначними.

Проілюструємо цю тезу прикладом рівненського гетто. Згідно з укладеним юденратом у січні 1941 р. списком⁴³, у ньому налічувалося 5021 особа. З-поміж них 1696 дорослих чоловіків і 2018 жінок.

Здійснений Н. Івчик обрахунок перших півтори тисячі фігурантів вищеназваного списку засвідчує, що найчисленнішу групу серед дорослих жінок (88 осіб) склали ті, хто народився в 1894–1898 рр. Тобто в 1941 р. їм було від 43 до 51 року. Другу за чисельністю групу (72 особи) становили жінки, що народилися в 1909–1913 рр.; третю — жінки 1899–1903 років народження. Поруч із дорослими й літніми жінками в гетто опинилися і дівчата. Їх було 673⁴⁴.

Під час укладення списків жінки найчастіше вказували професію «робітниця» (340 осіб)⁴⁵. Інші професійні групи значно поступаються їм: у реєстрі 50 тих, хто назвав себе швачками, 42 жінки — кравчнями. Також серед професій, які декларували жінки, — домогосподарки (42 особи). Інші професійні групи оприявлені значно меншим

⁴² Михман, *Историография Катастрофы*, 124.

⁴³ Державний архів Рівненської області (далі — ДАРО), ф. Р-33, оп. 8, спр. 42 (Відомості про кількість зареєстрованих євреїв. Алфавітні списки єврейського населення, які проживали у м. Рівне. 03–15 січня 1942 р.), арк. 3.

⁴⁴ ДАРО, ф. Р-33, оп. 8, спр. 42, арк. 3.

⁴⁵ У частини жінок, чії імена фігурують у списках, професії не вказані.

числом їх представниць: сортирувальниці хмелю (5 осіб), пралі (4 особи), службовці, пекарки, прибиральниці (по 2 особи). Поодинокі випадки, коли в графі «професія» вказано декораторка, модистка, дезінфікаторка.

Враховуючи особливості економічного сектору Рівного довоєнного часу (фактична відсутність великих підприємств, домінування дрібнотоварного виробництва), ми розуміємо, що «представлення» себе «робітницями» — стратегія виживання, яку використовували єврейки Рівного. Ця теза ілюструється спогадами мешканки цього міста Варвари Барац:

Завдяки ініціативі пана Р. на початку грудня [1941 р.] в гетто організували майстерні різних спеціальностей — кравецькі, швацькі, білизняні, панчішні і в'язання светрів. Я вирішила вступити в таку майстерню. За два літри олії вдалося придбати необхідну кількість вовни, і я почала працювати — в'язати светри. Тоді це вважалося великим досягненням, бо кожен працівник одержував «аусвайс», зареєстрований у німецькому «Арбайтсамті»⁴⁶.

У багатьох містах на окупованих українських теренах жінки-єврейки працювали на фабриках та інших виробничих об'єктах, переважно тих, що задовольняли потреби армії. Ця підневільна робота приносила зиск Райху: підприємства сплачували державі податки за кожного працівника-єврея. Вартість жіночої праці була меншою, ніж чоловічої: у Львові, наприклад, підприємства виплачували командувачу СС і поліції «за кожен календарний день та зміну 5 злотих за чоловіка і 4 злотих за жінку. З цих сум вираховувалися витрати на харчування та “управління”, але вони не перевищували 1,60 злотого в день»⁴⁷.

Корисність потенційних жертв державі-окупантові — вагомий чинник, що певний час визначав долі євреїв. Поряд із професійними навичками важливими були й їхній вік, стать, зовнішня «презентабельність» на момент проведення селекції. Як приклад — серпневі події 1942 р. у Львові, де на збірному пункті, створеному неподалік вокзалу Клепарів, службовець поліції Інкварт «...помахом руки відправляв переважно жінок, старих і дітей у бік, де перебували жертви, призначені для вивезення в Белжець, а молодих працездатних людей — до тих, хто поки мав відстрочення від вивезення»⁴⁸.

⁴⁶ Варвара Барац, *Бегство от судьбы: Воспоминания о геноциде евреев на Украине во время второй мировой войны* (Москва: Арт-бизнес-центр, 1993), 149.

⁴⁷ Круглов, упоряд., *Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев*, 353.

⁴⁸ Круглов, упоряд., *Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев*, 347.

Такі селекції в час Голокосту були звичною практикою. Людям, сильнішим фізично, вбивці «дарували» право на життя (власне, це було відтермінування смерті), яке зумовлювалося економічними потребами третього Райху. Тим часом інші відразу ставали жертвами геноциду. Так було, скажімо, у серпні 1942 р. у Чорткові: тих євреїв, котрі мали ремісничий фах, залишили в містечку; інших, незалежно від статі й віку, спровадили до залізничної станції, звідки відправили на загибель до Белжеця⁴⁹.

Насильство над жінками

Становлення на теренах України окупаційного режиму супроводжувалося приниженням євреїв та масовим насильством над ними. Серед перших його проявів — примус носити ідентифікаційні знаки. Виконання цього наказу значною мірою здійснювалося жіночими руками й мало глибоке символічне значення. Ось як описала цей драматичний акт Клара Крамер: «...моя горда мама вишиває знаки нашого приниження»⁵⁰.

У перші ж дні встановлення нацистського «нового порядку» солдати Вермахту і службовці допоміжної поліції виловлювали на вулицях євреїв і відправляли на виконання різних робіт. В окремих випадках створювалися навіть спеціальні жіночі підрозділи. Так, у Станіславі (нині — Івано-Франківськ), поруч із «Жидівською будівельною службою», створено й окрему жіночу, в якій працювали винятково дівчата й жінки⁵¹.

У час, коли вбивства чоловіків-євреїв і систематична наруга стали реаліями на всіх окупованих територіях України, єврейки здебільшого (як, будемо відверті, переважно й чоловіки) не наважувалися протидіяти солдатам і офіцерам окупаційних армій. Інколи в умовах «нового порядку» прання й приготування їжі німцям давало жінкам примарний шанс на життя, допомагало забезпечити сім'ї харчами. Мешканець Умані Мирон Демб стверджував, що жінки цього містечка (у т.ч. і його мати) не наслідувалися відмовляти нацистам, а тому прали та готували їм їжу. Розповідаючи про перші дні окупації Умані,

⁴⁹ Круглов, упоряд., *Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев*, 377.

⁵⁰ Клара Крамер, *Війна Клари: правдива історія дівчини про дивовижний порятунок від нацистів*, співавт. Стівен Гланц (Київ: Український центр вивчення історії Голокосту, 2020), 348.

⁵¹ Юліуш Фюрман, *Щоденник зі Станіслава (1941–1943 рр.)*, пер. Борис Арсен (Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2009), 56.

він згадував: «За роботу німці приносили тушонку, цукор, хліб [...]. Німці дякували за послуги, казали “данке, дякую”»⁵².

Нерідко євреїв залучали до прибирання помешкань:

У Чернівцях [...] румунські дами, які поступово наводнили місто й зайняли єврейські квартири, приходили до поліції, де їм надавали по 20–30 євреїв чи єврейок для прибирання квартир «від залишеного більшовиками бруду»⁵³.

У гетто селища Теплик, що на Вінниччині,

[...] щодня і в будь-який час приходили брати на роботу, примушували виконувати різну брудну працю: мити підлоги в приміщеннях, де ночували німецькі солдати, прати брудну солдатську білизну, прибирати після них туалети і т.д. Над нами знущалися, не вважаючи за людей [...]»⁵⁴.

Кваліфікація нами «хатніх робіт» як прояву насильства над євреями зумовлюється тим, що вони виконувалися жертвами зі страху перед загрозою покарання. У них чітко простежується один із тогочасних гендерних стереотипів: прасувати, мити, прибирати повинна жінка. Оскільки «хатні роботи» суттєво відрізняються від того насильства, яке застосовувалося щодо чоловіків (обрізання борід, примус тягати навантажені вози тощо), пропонуємо трактувати його гендерно зумовленим «м'яким» насильством. Воно не завдає фізичного болю, не призводить до каліцтва. Водночас йдеться про виконання тих робіт з примусу, які зумовлюють психологічне приниження.

Воно особливо чітко простежується тоді, коли йдеться про прибирання туалетів. Таке насильство застосовувалося як до чоловіків, так і до жінок. У першому випадку принижували тих, хто теоретично мав би символізувати фізичну силу, міць, маскуліність. У другому ж паплюжився імідж жінки як на індивідуальному, так і колективному рівнях. Дівчинка, жінка, які в нормальному світі асоціюються з добром, лірикою, материнством, у ненормальному, спотвореному етнічними стереотипами й ненавистю світі залучаються до прибирання екскрементів, що позбавляє їх фемінності.

⁵² У цьому випадку йдеться про тих військових, які опинилися на фронті, виконуючи військовий обов'язок, і тверезо оцінювали тогочасні реалії. М. Демб із цього приводу стверджує: «Деякі [німці] говорили навіть: “Гітлер, Сталін — капут!”, мовляв Гітлер і Сталін нехай борються один з одним, а нам це навіщо? Німці показували свої фотографії. Вони щиро тужили за своїми “фрау”, “матер” та “кіндер”. Їх не цікавило хто єврей, хто українець, німець і т.д. Їм було байдуже». Детальніше див.: Борис Забарко, *Живими осталися тільки ми: Свідчення та документи* (Київ, За друга, 2000), 129–130.

⁵³ Василь Гроссман і Ілья Еренбург, ред., *Черна книга* (Київ: МИП «Обериг», 1991), 618.

⁵⁴ Забарко, *Живими осталися тільки ми*, 284–285.

Ось приклад такого знущання над Рахель Рубін у містечку Корець:

Одного разу до юденрату прийшов український полісмен і сказав, що йому потрібно змінити тип машинки, забрав машинку у поліцейський офіс. Я чекала. Потім запитала в нього: «Що я маю тут робити?». Він сказав: «Ходи, я покажу що робити». І кинув мене до туалету, я повинна була чистити туалет.

Я завжди носила хустку, бо ми носили жовті круги [на одязі] [...] То ж я закрила свій ніс, обличчя і прибирала туалет. Вони зачинили мене [...]

— Як ви почувалися?

— Погано, депресивно. Це було літо. Це не такий туалет як сьогодні. Це було неможливо⁵⁵.

Прилюдна зневага до євреїв стала складовою «етики» окупаційних армій. Її компонент — знущання над старими, дітьми, жінками. Наведемо лише один приклад безжалісності окупантів у Доманівці:

[...] старому Фурману та 18-річній дівчині Соні Кац було запропоновано танцювати, і за це їм обіцяно продовжити життя. Однак їх життя тривало недовго, через дві години їх повісили⁵⁶.

Ще один маркер рівності поміж представниками обох статей — форми покарання членів групи та його жорстокість. Численні розповіді жертв і свідків підтверджують, що стать як особливий «захід» у ставленні до індивіда в цьому випадку не відігравала жодної ролі. Адже єврейки для окупантів були лише членами цільової групи, яку знищували. Через таке їх сприйняття чоловіків і жінок було зрівняно у «праві» на однакові муки і поневір'яння. Свідчення цього — події в Хмільнику, де

[...] німці ввіймали десять жінок і одного чоловіка, привезли їх до поліції, розділи догола й кинули в карцер. Сюди з 9-ї години ранку до 6-ї вечора щоразу заходили поліцаї й били нещасних людей. О 6-ї години вечора кожного ув'язненого затягували в окрему кімнату й давали по 15 шомполів. Жінки кричали й тому отримували по 25 шомполів. Після цього замучених жертв викидали на мороз⁵⁷.

У «Ставках» — таборі, де опинилася частина одеських євреїв,

[...] за водою дозволялося ходити по десять осіб. Одного разу, побачивши, що «порядок» порушено, поліція вистрелила в одинадцятого.

⁵⁵ Меморіальний музей Голокосту США (далі — USHMM), Архів візуальної історії Фонду Шоа Університету Південної Каліфорнії (далі — USC SFI VHA), свідчення № 14142, Рейчел Рубін (Rachel Rubin), 1996, дата звернення 16 листопада, 2019.

⁵⁶ Гроссман і Еренбург, ред., *Черна книга*, 101.

⁵⁷ Гроссман і Еренбург, ред., *Черна книга*, 49.

Це була дівчина. «Ой, мамонько, вбили», — закричала вона. Поліцейський підійшов і прикінчив її штиком⁵⁸.

Повсюдним у ставленні до євреєк став садизм. Так, за невиконання розпорядження окупаційної влади киянці Дорі Наконечній відрізали пальці й ніс, завдали три ножові поранення, а труп кинули на місці вбивства⁵⁹. Жорстокими до євреєк були й румуни. Одеситка А. Маргуліс розповідала про їхні звірства⁶⁰:

Вранці я була заарештована й опинилася у в'язниці, де було ще 30 жінок. На допиті мене почали бити палицями, прикладами, гумовими шлангами. Я втратила свідомість.

Поневірялися єврейки не тільки в гетто, а й у концентраційних таборах. Зокрема у Сирецькому, що розташовувався в Києві неподалік Бабиного Яру. Ті, хто вижив у ньому, часто-густо свідчили про особливу жорстокість у ставленні до них начальниці жіночого відділення Лізи Логінової⁶¹. Сама ж вона на допиті в НКДБ 29 листопада 1943 р. говорила⁶²:

Я була жінок-євреєк, їхніх прізвищ я не пам'ятаю, за те, що вони не хотіли себе охайно вести. Кілька разів за неохайність робила жінкам-євреям зарядку⁶³, серед них була стара єврейка 70 років, яка згодом померла в таборі від дизентерії.

Системне насильство: сексуальна складова

В умовах, коли публічне знущання над жертвами перетворилося в демонстрацію сили, хизування нею перед іншими чоловіками з числа вбивць, останні використовували численні форми прояву зневаги й наруги над жертвами. Особливе місце з-поміж них мало сексуальне насильство.

Воно набуло різних форм. Одна з них — примус євреєк фотографуватися оголеними. Так, бранка любашівського гетто Сара Друкер розповідала, що після знущань над однією з її знайомих тамтешній гебітскомісар відправив її голою на якусь споруду й там сфотографував.

Після цього він її розстріляв⁶⁴. Львів'янка Рузя Вагнер розповідала про погром у перші дні окупації: нацисти «фотографували голих жінок, яких катували», «тішилися, що їхні земляки зможуть побачити дії своїх чоловіків і синів, які воюють для блага людства»⁶⁵.

Подекуди німецькі солдати фотографували мертвих жінок. Згідно з оцінкою такої специфічної поведінки Регіни Мюльхойзер, ці світлинки «були сигналом для товаришів з чоловічої спільноти Вермахту/СС, демонструючи непохитну агресивність нападників»⁶⁶.

Сексуальне насильство, ймовірно, розпочиналося вже в той час, коли армія агресора оволодівала тим чи тим населеним пунктом. Принаймні, про правомірність такої гіпотези свідчать спогади очевидців. Наум Епельфельд розповідав:

У Бердичів увірвалися німці. Через якийсь час до нас у підвал увійшли двоє солдатів. Вони світили кишеньковими ліхтариками, щось говорили, ніхто їх не розумів. Тоді вони почали обходити людей, що сиділи на підлозі, й висвічувати їхні обличчя. Нарешті зупинилися на дівчинці та жінці. Наказали їм йти. Завели в кабінет, що стояв пуштокою, і гвалтували. Дівчинку — це було сусідське дівча — звали Густа. Густі Глозман було років 14—15. Невдовзі її і батьків розстріляли⁶⁷.

З перших днів окупації гвалтували євреєк не лише німці, а й румуни. Так на початку липня 1941 р. було в Чернівцях, де представники нової влади та «деякі “місцеві добровольці” зі свастикою на рукавах вдиралися в єврейські квартири, грабували, гвалтували, били і вбивали людей»⁶⁸.

Злочини над жінками чинилися повсякчас і надалі. Особливо ж тоді, коли жертви геноциду були насильно сконцентровані в тих чи інших пунктах.

Вночі перед в'їздом у любашівське гетто німецька поліція зібрала всіх дівчат у поліцейському приміщенні й знущалася з них [...]. Матерів, які захищали своїх доньок, привезли пораненими⁶⁹.

⁶⁴ Державний архів Волинської області (далі — ДАВО), ф. Р-164, оп. 3, спр. 8 (Акты, протоколи и списки на убитых граждан Любомльского района), арк. 12—12 зв.

⁶⁵ Детальніше див.: Подольський, «Єврейські жінки України», 229.

⁶⁶ Регіна Мюльхойзер, «Незаперечний злочин. Сексуальне насильство німецьких воєв під час війни на знищення в Радянському Союзі у 1941—1945 рр.», у *Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства*: зб. наук. пр., ред. Гелінада Грінченко, Катерина Кобченко та Оксана Кісь (Київ: ТОВ «АРТ КНИГА», 2015), 269—277.

⁶⁷ Забарко, *Живими остались тільки ми*, 527.

⁶⁸ Забарко, *Живими остались тільки ми*, 264.

⁶⁹ ДАВО, ф. Р-164, оп. 3, спр. 8, арк. 12.

При знищенні євреїв львівського гетто в січні 1943 р. «розгнзудані представники “вищої раси” не пропускали в час цієї кампанії жодної жінки. Вони гвалтували або вбивали їх»⁷⁰.

Постійного насильства єврейки зазнавали на виробництві, у тюрмах, у час транспортування тощо. Так було, зокрема, в одеській в'язниці⁷¹. А. Маргуліс, яка опинилася в ній, згодом повідала:

Вночі, коли навколо була непроглядна темінь, до нас увірвався на-товп румунських солдат. Кинувши на сиру підлогу свої шинелі, вони почали гвалтувати дівчат. [...] Ми, старі жінки (мені 54 роки), сиділи й плакали. Чимало дівчат збожеволіли⁷².

Описуючи реалії життя євреїв Одеси в майстернях, Аркадій Хасін розповідає:

[...] ночі були жахливі!.. П'яні румуни, посвічуючи ліхтариками, сновигали майстернями в пошуках дівчат. Ті ховалися під верстаки. Румуни витягали їх звідти, і плач, крики, а то й постріли лунали лунким приміщенням до ранку⁷³.

Частина єврейок, депортованих до «Трансністрії», стали жертвами конвоїрів. Щоночі коменданти таборів (зокрема, с. Матлашівка) примушували до інтимних стосунків кількох жінок⁷⁴. Ось що читаємо в спогадах:

Коменданти села Гуляївки — Лупеску і плутонер⁷⁵ Санду — щодня посилали своїх денщиків у табір за красивими дівчатами. Зранку вони з особливою насолодою спостерігали їхні передсмертні муки⁷⁶.

Безкарність і хтивість спонукали до злочинів над жінками не лише військових, а й колаборантів і просто чоловіків з-посеред цивільного населення. Юхим Захаров-Зайденберг розповів, що після ув'язнення євреїв у приміщенні дитячого будинку м. Любар колаборанти робили безчинства: «П'яні поліцаї знущалися над нами: били, уводили й гвалтували дівчат і молодих жінок»⁷⁷. А ось спогади мешканки Берди-

⁷⁰ Гроссман і Еренбург, ред., *Черная книга*, 126.

⁷¹ Ілья Альтман і Татьяна Вершицкая, «Женщины», у *Холокост на территории СССР: Энциклопедия*, ред. Ілья Альтман (Москва: Российская политическая энциклопедия; Научно-просветительный центр «Холокост», 2009), 308–311.

⁷² Гроссман і Еренбург, ред., *Черная книга*, 97.

⁷³ Забарко, *Живыми остались только мы*, 447.

⁷⁴ Альтман і Вершицкая, «Женщины», 309.

⁷⁵ Плутонер — сержант румунської армії.

⁷⁶ Гроссман і Еренбург, ред., *Черная книга*, 101–102.

⁷⁷ Забарко, *Живыми остались только мы*, 163.

чева Ірини Сапір-Ширанської, які висвітлюють ставлення поліцаїв до євреїв:

Якось я потрапила в сім'ю поліцая, він покликав мене в будинок [...], уклав на ніч до себе в ліжко, не звертаючи уваги на те, що в іншій кімнаті були його дружина й діти. До ранку я не заснула. Не знаю, що його зупинило, але він не зачепив мене. На другий день я вибрала момент і втекла⁷⁸.

Фокусуючи увагу на такій болісній і важкій, етично й емоційно проблемі, як насильство над жінками, згадаємо висновок Анатолія Подольського: розстріли жертв практично повсякчас супроводжувалися гвалтуванням. На доказ цієї гіпотези, що, на наш погляд, односторонньо не простежується в свідченнях тих, хто врятувався з місць ексекцій, учений наводить свідчення Діни Пронічевої про такий злочин під час знищення євреїв Києва⁷⁹.

Такі відверті описи в спогадах тих, хто пережив Голокост, зустрічаються не часто, однак вони спонукають до роздумів над непростим питанням: сутності психології сексуального насильства нацистів. Адже, згідно з постулатами Гітлера, євреї — культуроруйнівна раса. У Третньому Райху їх доволі швидко перетворено на вигнанців суспільства, а економічний бойкот, «арієзація» економіки, витіснення з усіх сфер професійної діяльності тощо закріплювали за ними в німецькому середовищі образ «унтерменш» — недолудей. Нюрнберзькі закони чітко регламентували взаємодію між представниками різних рас, власне — євреями й арійцями, а інтимні стосунки поміж ними законодавці нової «моралі» в Райху не лише піддавали осуду, а й суворо карали за них, завдяки використанню державою своєї монополії на легітимне насильство: за інтимні стосунки з єврейкою («позашлюбні взаємини поміж євреями та підданими держави німецької чи спорідненої крові заборонено»⁸⁰) німецькі військовослужбовці потрапляли на лаву підсудних⁸¹.

Висловимо кілька гіпотез, які, на наш погляд, доповнюють означену проблему. По-перше, сексизм став складовою духу насильства окупантів, а злочини над жінками — результатом прагнення частини

⁷⁸ Забарко, *Живыми остались только мы*, 401.

⁷⁹ Подольський, «Єврейські жінки України», 222–223.

⁸⁰ Детальніше див.: Джеффі Бурдс, «Сексуальне насильство в Європі під час Другої світової війни (1939–1945)», у *Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства: зб. наук. пр.*, ред. Гелінада Грінченко, Катерина Кобченко та Оксана Кіс (Київ: ТОВ «АРТ КНИГА», 2015), 280.

⁸¹ Альтман і Вершицкая, «Женщины», 309.

вояків будь-яким шляхом задовольнити свої сексуальні потреби. По-друге, згвалтування засвідчили, що, попри зневагу нацистів до євреїв і загрозу покарання за статеві акти з жінками з цієї групи, частина вбивць не нехтувала ними. Адже подекуди єврейок не просто гвалтували, а, користуючись правом сильнішого, змушували до тривалих сексуальних стосунків. Промовистий приклад цього почув о. Патрік Деба від Ганни в містечку Буськ:

Була одна дівчина, Сільва, що ходила зі мною до школи, дуже вродлива — не була убита відразу. Сільва мусила жити з начальником німців. Інші дівчата були віддані іншим солдатам [...] ⁸².

Можна стверджувати, що солдати й офіцери нацистської Німеччини були поінформовані про заборону сексуальних контактів з єврейками. Принаймні, про це свідчить розповідь уже згаданої Ганни:

Коли дівчата вагітніли, їх убивали. Німці наказали поліцаям із Сокаля вивезти їх за десять кілометрів від Буська, аби розстріляти там цих дівчат, оскільки не могли мати дітей від єврейок. Дівчата були дуже гарні, то німці самі не хотіли їх убивати ⁸³.

Схожу історію розповів інший свідок, Антон:

Німці залишили живими десь із тридцять дуже гарних єврейських жінок, яких примушували працювати в гестапо. Але вони використовувалися поліцаями та німцями ще й для задоволення ⁸⁴.

Ймовірно, нехтування насильниками заборони щодо інтимних стосунків з єврейками пояснюється поєднанням сексуального насильства з прагненням домінувати над жертвою, перетворити згвалтування на акт її зневаги. Припускаємо, що як для німців, так і для румунів насильство такого ґатунку — це не тільки прояв сексизму в його крайньо-радикальній формі, а й свідоме чи несвідоме послугування ним як компонентом політики дискримінації, котре передувало вбивствам чи супроводжувалося ними.

При цьому акти згвалтування мали символічне значення, адже брутально кривдили не лише конкретну жінку, а й тих, хто не зміг захистити своїх рідних. Конструктивним у теоретичному плані, на нашу думку, є міркування Р. Мюльхойзер: після здобуття певного населеного пункту «німці проникали в кожне місце, яке вважали своїм,

включно з жіночими тілами, і це символізувало переможне порушення права власності» ⁸⁵.

Вчена констатує акти насильства над єврейками апіорі й веде мову не стільки про фізичне насильство, скільки звертається до проблеми психології в силові створеному гвалтівником «тандемі» злочинець—жертва. Перший, використовуючи наявність у нього зброї, що не залишає жертві жодних варіантів порятунку, свою фізичну перевагу та беззахисність жінки в умовах окупації, не лише кривдить єврейку як чоловік. Проникнення в жінку з такого погляду — це поринання в світ потаємного, сокровенного, наруга над індивідуальністю, її заперечення. У цьому й полягає тлумачення сексуального насильства в його позафізіологічному вимірі — прояв того, що жінка сприймається як трофей, воєнна здобич солдата, який привласнює право «розпоряджатися» сокровенним для індивіда — його тілом. Поза очевидним у поясненні цього злочину (фізична наруга) — факт поразки армії, що відступила, а водночас — перемога вояків іншого війська над індивідом, якого вона не захистила. Враховуючи те, що ведемо мову про сексизм за умов докорінного геноциду, згвалтування — це ще й приниження та перемога над соціальною групою напередодні/в час її знищення.

Жертвами насильства були як дорослі жінки-єврейки, так і підлітки. Про такі трагедії розповіли ті, кому пощастило вижити в Голокості, та свідки. Шістнадцятирічну Рахель Патурську було зґвалтовано в єврейській землеробській колонії в Зеленополі ⁸⁶. Масові зґвалтування дівчат зафіксовано в таборі в Звенигородці ⁸⁷. Нерідко акти зґвалтування (як-от у м. Шпиківі, що на Вінниччині ⁸⁸) вчиняли на очах рідних. У гетто Корця, як свідчив один з його бранців, «13–15-річних дівчаток гвалтували на очах матерів, на очах дітей і чоловіків гвалтували дружин, матерів» ⁸⁹.

Додамо до висловленого щодо оцінки сексизму: насилля над дівчатками в присутності рідних — акт особливої наруги. Адже батьки чи інші родичі не мали шансів врятувати своїх дітей. Тому жертвами вакханалії глумління ставали як ті, кого гвалтували, так і ті, кому випала гірка доля бути свідками знущання над дитинством, над дівчатами.

⁸⁵ Мюльхойзер, «Незаперечний злочин», 269.

⁸⁶ Гроссман і Еренбург, ред., *Чорна книга*, 75.

⁸⁷ Гроссман і Еренбург, ред., *Чорна книга*, 86.

⁸⁸ Альтман і Вершицкая, «Женщины», 309.

⁸⁹ Максим Гон, *Голокост на Рівненщині (Документи та матеріали)* (Дніпропетровськ: Центр «Ткума», Запоріжжя: Прем'єр, 2004), 120.

Розповіді тих, хто вижив у ліхолітті Голокосту, засвідчують, що бранці гетто нерідко ставали об'єктом агресії не лише окупантів, а й місцевих мешканців. Вбачаючи в тих, хто опинився в місцях концентрації, джерело для збагачення, деякі вчорашні сусіди вдиралися в гетто й силою позбавляли бранців останніх пожитків. Знаючи, що євреї фізично виснажені через недоїдання, і не боячись покарання за свої вчинки, вони чинили сексуальне насильство над беззахисними жінками. Ось як описує один з аспектів життя мешканців табору, що був у с. Кацмазів неподалік Жмеринки, Рахіль Цельнік: «Часто місцеві націоналісти вривалися в табір, гвалтували дівчат, били, грабували»⁹⁰.

Розтерзане материнство

Значну групу єврейок на окупованих територіях становили матері. На їхню гірку долю випало вирішувати кілька завдань одночасно, зокрема — захистити дітей від психологічного шоку нових реалій, нагодувати, вберегти їх від загибелі, вижити самим. Частина з них овдовіла в перші ж місяці окупації. Інші потрапили в гетто. Як перші, так і другі стали свідками кризи маскулінності євреїв-чоловіків, більшість із яких в умовах нечуваної екстремі не змогли знайти адекватних рішень на виклики нацистського «нового порядку».

Матері відчайдушно намагалися врятувати своїх дітей. Наведемо лише один приклад, який, на нашу думку, демонструє тенденцію:

Доця, мила, я маю до тебе прохання. Підійди зараз до цього поліцая і скажи йому, доню, що ти не єврейка (а я була біленька, з косичками, несхожа на єврейку), що всіх вели і тебе забрали. І, може, він тебе відпустить, і ти втечеш [...] Вона мене обцілувала з ніг до голови, притиснула до серця, як рідна мати пригортає в останні хвилини, і говорить: «Біжи, донечко, біжи [...]»⁹¹.

Типова поведінка єврейок у час розстрілів — спроби врятувати своїх дітей.

Багато жінок [...] молили про збереження життя і якщо не їм особисто, то хоча б маленьким дітям, — розповів навесні 1944 р. шутман Залога про страту мешканців Старої Ушиці. — Падали на коліна, хватили й цілували у німців руки, чоботи. Такі прохання «задовольнялися» ударами по голові. Багато хто рвав на собі одяг, рвали волосся, кусали руки, били себе по голові та грудях»⁹².

⁹⁰ Забарко, *Живими остались только мы*, 468.

⁹¹ Забарко, *Живими остались только мы*, 290.

⁹² Круглов, упоряд., *Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев*, 408–410.

Більшість матерів не розлучалися зі своїми дітьми, адже їхні шанси на порятунок без допомоги дорослих були мізерними. Леонід Гріпс, який до війни мешкав у Житомирі, згодом згадував про одну з акцій екстермінації:

Ми підходили до ровів, очікуючи черги, коли нас поведуть до місця розстрілу. Мама посадила мене до себе на спину. Згодом вона неодноразово пояснювала мені, що зробила це для того, щоб, якщо вб'ють мене, то і їй жити не треба, а якщо її, а не мене, то щоб я не мучився один»⁹³.

Ці судження — типові. Про ті самі почуття різними словами йдеться в багатьох спогадах дітей. Так, обіймаючи малолітнього Михайлика Розенберга, його мати — мешканка с. Романів Дзержинського району Житомирської області, промовила: «Загинемо так разом, щоб ти не мучився»⁹⁴. У мить перед розстрілом мешканка Маріуполя Фаня сказала сестрі Басі: «З ним я помираю спокійно, знаю, що не лишу сироту»⁹⁵.

Опис мешканки Дніпропетровська Б. Тартаковської моменту розстрілу («Я впала на коліна й обійняла своїх дітей, мені здавалося, що я втрачаю розум від жаху»⁹⁶) відображає емоційний і психологічний стан усіх матерів. Нерідко в час езекуцій вони брали своїх малолітніх дітей на руки. Перебуваючи в шоковому стані, вони не усвідомлювали наслідків, коли захищали малечу від куль власним тілом. Адже вбиті матері часто-густо падали в братські могили разом із живими дітьми. Наведені фрагменти спогадів, припускаємо, є типовими для багатьох місць, де вбивали євреїв:

[...] Десь під трупами плакали діти, більшість з них, особливо малюки, яких матері несли на руках (а стріляли нам у спину), падали, прикриті тілами матерів, неущкодженими і були засипані й поховані під трупами живою»⁹⁷.

Яків Стеюк, якого як бранця Сирецького табору нацисти наприкінці 1943 р. залучили до викопування трупів у Бабиному Яру та їх спалення, свідчив:

Я чітко запам'ятав випадок, коли [із землі] витягли труп жінки, яка міцно обіймала труп немовляти. Хтось навіть спробував відділити труп дитини від трупа матері, але зробити цього не вдалося [...]»⁹⁸.

⁹³ Забарко, *Живими остались только мы*, 104.

⁹⁴ Забарко, *Живими остались только мы*, 373.

⁹⁵ Гроссман і Еренбург, ред., *Черная книга*, 91.

⁹⁶ Гроссман і Еренбург, ред., *Черная книга*, 84–85.

⁹⁷ Гроссман і Еренбург, ред., *Черная книга*, 91.

⁹⁸ Евстафьева і Нахманович, упоряд., *Бабий Яр: человек, власть, история*, 321.

Прагнення полегшити страждання дітей — один із визначальних мотивів поведінки жінок у критичні моменти. Трагічно-ліричну картину, що засвідчує таку поведінку мам і бабусь у час розстрілів, зафіксував німецький інженер Герман Грабе, який став свідком убивств у Дубно:

Я спостерігав за сім'єю, що складалася з вісьмох осіб: чоловіки і жінки, віком близько 50 років, з дітьми близько 8 і 10 років та двома дорослими доньками, близько 20 і 24 років. Стара жінка зі сніжно-білим волоссям тримала на руках річну дитину, співала їй і грала з нею. Дитина воркотіла від задоволення [...] ⁹⁹.

Не менш промовистими для характеристики поведінки жінок є свідчення про загибель євреїв у Немирові:

Есесівці уважно оглядали ряди, забирали всіх дітей. Шестеро матерів пішли на смерть зі своїми дітьми, вони хотіли полегшити дітям останні хвилини. Сура Кац з Чернівців [...] пішла на смерть з шістьма хлопчиками. Вайнер пішла з хворою дівчинкою, Легер, молода жінка з Липкан, молила катів, щоб вони дозволили їй померти з її дванадцятирічною донькою, красунею Тамарою ¹⁰⁰.

Ця історія відкриває ще один ракурс долі жінок у час докорінного геноциду: часто-густо їм доводилося бачити загибель родичів, зокрема й власних дітей. Такою була мета психологічного садизму вбивць — завдати матерям максимального болю. «Матерів відштовхують і вбивають не одразу, даючи спочатку їх бідним серцям стекти кров'ю від побачених смертей малюків», — оповідали про злодіяння душолюбів очевидці ¹⁰¹.

Такого звиродніння під час Голокосту було чимало. Скажімо, у Сімферополі «[...] маленьких дітей езекуційна команда не розстрілювала, — йшлося на суді в Мюнхені (1970 р.) у справі Цаппа та інших злочинців. — Члени СД забирали їх у матерів, вбивали їх пострілами в потилицю у них на очах і кидали у рів» ¹⁰².

Про чимало таких трагічних сцен розповіли свідки вбивств у Бабиному Яру. Пелагея Клепка згадувала про розстріли в цій місцині 29 вересня 1941 р.: «Я бачила, як гітлерівець вирвав у молодій жінки немовля і витрухнув його з одіяла в яр» ¹⁰³. Схожими є свідчення Діни

Пронічевої: «Я особисто бачила, як німці відбирали у матерів дітей і живими кидали їх у байрак» ¹⁰⁴.

Про неймовірні страждання жінок-євреїв у Бабиному Яру зазначали й ті, хто брав безпосередню участь у злочинах.

«Коли підійшла черга розстрілювати жінок, — розповідав на допиті в “СМЕРШі” в березні 1945 р. колаборант Василь Покотило, — то в них почали відбирати дітей, але вони не віддавали. Тоді німець силою вирвав дитину, розстріляв її, а потім вистрелив у матір» ¹⁰⁵.

В акті обвинувачення в справі Розенбауера, Бессера та Кройця (прокуратура Регенсбург, 2 лютого 1970 р.) стверджувалося, що в Києві «матері клали своїх дітей до ніг стрільців і просили їх добре стріляти» ¹⁰⁶.

Прикладів убивств дітей на очах батьків, щоб завдати їм максимального болю, — безліч. Ober-лейтенант Вермахту Е. Бінгель свідчив про події в Умані ¹⁰⁷ на суді:

Матері бачили, як вбивали їхніх дітей, розстроивши їм голову рукояткою пістолета чи палкою, а потім хапали за ніжки і кидали в могили, де вперемішку лежали вбиті і ще живі люди. Лише після того, як матерям завдавали найстрашнішого болю, в них посилали кулю, звільняючи від нестерпних мук ¹⁰⁸.

У такий спосіб убивці нищили **культ материнства та жінку як матір**. Ці злочини відбувалися на місцях масових розстрілів євреїв на теренах всієї України. Як доказ цього — висновки «Надзвичайної державної комісії зі встановлення й розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників» у Березнівському районі Рівненської області:

В одній з розкопаних ям-могил 5х5 та 2 метри глибиною [в яких поховані євреї м. Березно, що вбиті в серпні 1942 р.] виявлено трупи винятково дітей, які лежать абияк. [Ця] в переважній більшості зовсім маленькі діти [...]. Комісія вважає, що дітей також розстрілювали в присутності матерів [...] ¹⁰⁹.

Не в силі дивитися на жажіття, що відбувалися на їхніх очах, у момент максимального емоційного напруження жінки втрачали

¹⁰⁴ Евстафьева і Нахманович, упоряд., *Бабий Яр: человек, власть, история*, 289.

¹⁰⁵ Евстафьева і Нахманович, упоряд., *Бабий Яр: человек, власть, история*, 261.

¹⁰⁶ Круглов, упоряд., *Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев*, 296.

¹⁰⁷ Олександр Круглов припускає, що описувані події відбувалися не в Умані, а в Бердичеві.

¹⁰⁸ Круглов, упоряд., *Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев*, 259.

¹⁰⁹ ДАРО, ф. Р-534, оп. 1, спр. 3 (Матеріали про злодіяння німецько-фашистських загарбників на Рівненщині), арк. 75 зв.

свідомість. Нерідкими були й випадки, коли вони «замертво падали від розриву серця»¹¹⁰.

Не менш трагічним виявилось життя тих євреїв, які не загинули в перших акціях розстрілів й опинилися в гетто. Ймовірно, поруч із перманентним психологічним стресом, повсякчасним передчуттям нових бід і поневірянь, найбільшим ворогом бранців цих місць примусової ізоляції був голод. Він зумовлював не тільки фізичні, а й психологічні страждання. Словами Мані Ліхтенштейн з Володимира-Волинського, суп з води та картоплі для неї — найсмачніша їжа, а єдиним шансом порятунку від постійного недоїдання була смерть¹¹¹. Страждання від постійної нестачі їжі виснажувало так, що чимало жінок, попри усвідомлення перспективи покарання, наважувалися порушувати численні заборони: за словами Клари Скалецької з Корця, відчуття голоду сильніше за страх бути покараною¹¹².

Завдання вберегти рідних зумовлювало зростання маскулінності жінок. Особливо ж тих, котрі овдовіли. Так, після загибелі мешканця Жовкви Герша Лейби його дружина Учка шукала вихід зі скрутною ситуації самотужки: «Без чоловіка та з двома малими дітьми вона мусила заробляти на всю родину [...] Учка зібралася продавати єврейський одяг неєвреям»¹¹³. Або ж інший приклад виконання чоловічої (за тодішніми уявленнями) ролі зі Львова:

То тут, то там, як примара, налякана денним світлом, могла про-
майнати вулицю [*гетто*] єврейська жінка, мати родини, що біжить
у напрямку єдиного єврейського ринку на вул. Замарстинівській
у надії всупереч усьому купити трохи овочів для своїх дітей¹¹⁴.

Нерідко милосердя і поклик природи спонукали жінок боротися за життя не лише своїх, а й чужих дітей. Ось один із таких прикладів: мешканка містечка Баранівка Житомирської області Лея Хмара намагалася врятувати трьох осиротілих хлопчиків Шварцманів. Наймолодший із них — немовля. Про це згодом свідчила донька Л. Хмари:

[...] Найменший, Ромчик, плавав день і ніч. Нічого було йому
дати [*їсти*]. Ні молока, нічого. Ми всі дуже страждали, особливо

мама. Вона давала йому свої пусті груди, щоб хоч трохи заспокоїти, він розідрав їх яснами до крові. Інколи вона, ризикуючи життям, вибиралася з гетто й ходила до знайомих та незнайомих українців, випрошуючи для нього трохи молока. Та довго це не могло тривати, і Ромчик помер [...]»¹¹⁵.

В умовах тривалого голоду будь-яка їжа давала шанс на виживання. Особливо це стосується тих випадків, коли євреї переховувалися: адже немовлята, що плакали від недоїдання, могли видати окупантам і колаборантам місце їхнього укриття. У таких умовах будь-який харч був на вагу золота. Наприклад, Єва Гладка свідчила про події в містечку Баранівка Житомирської області: коли відбувалася чергова акція екстермінації тамтешніх євреїв, її тітка Шейндл вгамовувала плач дворічної дитини тим, що «затуляла їй рот цибулиною, яка була в тьоті в кишені. Вона її посмокче й заспокоїться»¹¹⁶.

Інший ракурс материнства в період Голокосту — вбивство своїх нащадків задля порятунку інших. У Хмельнику в березні 1942 р. в одному зі сховків перебувало 27 євреїв, серед них — матері з немовлятами. У момент, коли нацисти й поліцаї обстежували будинки, «одна мати сама задушила свою дитину, що заплакала, щоб врятувати інших»¹¹⁷. Схожа трагедія відбулася в гетто Володимира-Волинського. Його бранець Елієзер Рейсфельд свідчив, що під час облав матері, щоб не видати себе й інших, закривали дітям ротик і накривали подушками, що інколи призводило до їх удушення¹¹⁸.

У час здійснення докорінного геноциду вагітним євреям або не вдавалося виносити дітей, або доводилося народжувати в неприродних умовах. За свідченнями очевидця подій у м. Чуднові:

Була у нас сусідка Лея. Молода була, 20 років. Вона тільки вийшла заміж, а чоловіка відразу забрали на фронт. Вона була вагітна і ось-ось мала народити. Так її поліцай вдарив ногою в живіт. І вона відразу ж впала, відразу ж починає народжувати. А поліцай один другому говорить: «Дивино, іди подивись, як жидівка жидиня родить». Вона тут таки ж народила, під їхала підвода, і він її, як собаку, кинув на цей віз з дитинчам. Вона ще плакала, кричала «Мамо!», а він її повіз ще живу і скинув у цю яму¹¹⁹.

¹¹⁰ Гон, *Голокост на Рівненщині*, 77.

¹¹¹ USHMM, USC SFI VHA, свідчення № 13911, Маня Ліхтенштейн (Mania Lichtenstein), 1996, дата звернення 2 листопада, 2019.

¹¹² USHMM, USC SFI VHA, свідчення № 597, Клара Скалецька (Clara Skaletzky), 1995, дата звернення 30 жовтня, 2017.

¹¹³ Крамер, *Війна Клари*, 65.

¹¹⁴ Жанна Ковба, упоряд., *Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане* (Київ: Дух і Літера, 2003), 267.

¹¹⁵ Забарко, *Живими осталися тільки ми*, 98.

¹¹⁶ Забарко, *Живими осталися тільки ми*, 99.

¹¹⁷ Забарко, *Живими осталися тільки ми*, 519.

¹¹⁸ Музиченко, *Володимир єврейський*, 121.

¹¹⁹ Забарко, *Живими осталися тільки ми*, 302.

Про пологи одеситки-єврейки в товарному вагоні Віра Інбер свідчила:

Зненацька лунає стогін, мольба про допомогу. Це у важких родових муках корчиться жінка, але допомогти їй ніхто не може¹²⁰.

Були й випадки, коли єврейки народжували на місцях масових страт: «Одного разу тут на гної, поруч із трупами, — розповіла Єлизавета Пікармер про вбивства в Доманівці євреїв Одеси, — народжувала двадцятилітня Маня Ткач. Надвечір ця жінка померла»¹²¹.

Можемо припустити, що прикладів пологів в аномальних умовах чимало. Проте важливішою є констатація того, що навіть за умов виношування вагітності доля новонароджених малюків була визначеною — загибель. Заперечуючи право євреїв на існування, окупанти знищували немовлят (наприклад, під час розстрілів 15 жовтня 1942 р. бранців Ялтушківського гетто, що в Барському районі на Вінниччині, вбито 78 немовлят віком від 1 місяця до 1 року¹²²).

У роки Другої світової війни єврейки опинилися в реальності подвійної дискримінації: як жінки та членкині соціальної групи, яку послідовно знищували впродовж кількох років. Більшість форм наруги, яких вони зазнали, були такими ж, від яких потерпали чоловіки. Жінки-єврейки стали об'єктом різних форм насильства, які означаємо як «м'яке» (наприклад, виконання «хатніх робіт») та системне насильство. Останнє у свою чергу включало декілька компонентів: обрізання волосся, яке, окрім наруги над особистістю, поєднувалося з наругою над дівчиною/жінкою та її фемінністю. До того ж, така форма насильства супроводжувалася й психологічним приниженням (до прикладу, виконання робіт під примусом, прибирання туалетів).

Водночас жіноче «обличчя» Голокосту визначається кількома ракурсами. Зокрема, подальше виконання жінками низки тих соціальних ролей (дружини, доньки, матері), яких вони «набули» за мирного життя; пошук стратегій виживання; сприйняття реальності в умовах цілковитого безправ'я й систематичної дискримінації; зростання жіночої маскулінності в умовах екстремі. Важливим елементом жіночого «обличчя» Голокосту став сексизм убивць, їх садизм щодо єврейок та сексуальне насильство над ними, яке було частиною системного насильства в різних формах його прояву: від фотографування оголених

жінок-єврейок до згвалтування. Таким чином, жінки-єврейки стали цільовою групою приниження та наруги як на індивідуальному рівні, так і на колективному.

З моменту, коли гендерно-селективні розстріли чоловіків доповнилися вбивством жінок і дітей, Голокост став докорінним геноцидом. Вбивство чоловіків у перші місяці війни створило платформу для прояву маскулінності жінок-єврейок у час Голокосту. Наруга над дітьми, що в більшості випадків відбувалася на очах батьків, — свідчення знищеного материнства, котре стало символом цілеспрямованого й системного вбивства євреїв. Знищення материнської складової жінок-єврейок та знищення можливості реалізації цієї ролі — компонента психологічного приниження вбивцями жінки-матері.

Відповідальність за порятунок та виживання дітей, батьків, рідних в умовах екстремі активізували й зміну соціальних ролей жінок-єврейок. Війна/геноцид спонукала жінок-єврейок приймати складні та почасти травматичні рішення (позбавлення життя власних дітей/немовлят, позбавлення себе і дітей шансу на порятунок).

**Maxim Hon,
Natalia Ivchik**

THE FEMALE «FACE» OF THE HOLOCAUST: THE GENDER ASPECT GENOCIDE OF THE JEWS IN UKRAINE (1941–1944)

The purpose of the article is to study gender-based forms of violence against women during the Holocaust. Using both published materials and other historical sources, the authors of the article try to identify trends in the attitude of killers to victims in 1941–1944 on the territory of modern Ukraine. The starting point of this analysis is the statement that from the moment when gender-selective executions of men were supplemented by the murder of women and children, the Holocaust became a fundamental genocide.

The reflections of the authors of the article are focused in several aspects. The key ones are the following: women as a target group of the fundamental genocide, the female component in the political economy of the Holocaust, forms of violence against women (including sexual violence as an element of systemic violence), and destroyed motherhood. The generalisation in the «range» of the above perspectives, the identification of trends in gender-based violence against women determine the scientific novelty of this article.

At the same time, the authors of the article argue that the women's «face» of the Holocaust is determined by other perspectives. In particular, the further

¹²⁰ Гроссман і Эренбург, ред., Черная книга, 98.

¹²¹ Гроссман і Эренбург, ред., Черная книга, 93.

¹²² На місці розстрілу у 1942 р. в'язнів Ялтушківського гетто відкрито меморіал жертвам Голокосту. Детальніше див.: <http://www.barrda.gov.ua/index.php?page=6&news=8891>, дата звернення 10 жовтня, 2019.

fulfilment by women of their former social roles (wives, daughters, mothers), the search for survival strategies, the growth of female masculinity in extreme conditions, etc.

Keywords: Jewish women, Holocaust, Ukraine, gender violence, motherhood.

Bibliography

Aleksion, Natalia. «Gender and the Daily Lives of Jews in Hiding in Eastern Galicia». *Nashim: A Journal of Jewish Women's Studies & Gender. Gender and The Holocaust – New Research* 27 (Fall 2014): 38–61.

Al'tman, Il'ja, and Tat'jana Vershickaja. «Zhenshiny». In *Holokost na territorii SSSR: Jenciklopedija*, edited by Il'ja Al'tman, 308–311. Moskva: Rossijskaja politicheskaja jenciklopedija; Nauchno-prosvetitel'nyj centr «Holokost», 2009.

Barac, Varvara. *Begstvo ot sud'by: Vospominanija o genocide evreev na Ukraine vo vremja vtoroj mirovoj vojny*. Moskva: Art-biznes-centr, 1993.

Bergen, Doris L. «Sexual Violence in the Holocaust: Unique and Typical?». In *Lessons and Legacies VII: The Holocaust in International Perspective*, edited by Dagmar Herzog, 179–201. Evanston, Illinois: Northwestern University Press, 2006.

Berkhof, Karel. *Zhyttia i smert v Ukraini pid natsystskoiu vladoiu*. Translated by Taras Tymbal. Kyiv: Krytyka, 2011.

Brandon, Rei, and Vendi Lauer, eds. *Shoa v Ukraini: istoriia, svidchennia, uvichnennia*. Kyiv: Dukh i Litera, 2015.

Dzhons, Adam. *Henotsyd: Vstup do hlobalnoi istorii*, transl. Kateryna Dysa. Kyiv: DUKH I LITERA, 2019.

Ephgrave, Nicole. «On Women's Bodies: Experiences of Dehumanization during the Holocaust». *Journal of Women's History* 28, 2 (2016): 12–32.

Evstaf'eva, Tat'jana, and Vitalij Nahmanovich, comp. *Babij Jar: chelovek, vlast', istorija: Dokumenty i materialy*. In 5 book. Book 1: Istoricheskaja topografija. Hronologija sobytij. Kiev: Vneshtorgizdat, 2004.

Foierman, Yuliush. *Shchodennyk zi Stanislava (1941–1943 rr.)*, transl. Borys Arsen. Ivano-Frankivsk: Lileia-NV, 2009.

Grossman, Vasilij, and Il'ja Jerenburg, eds. *Chernaja kniga*. Kiev: MIP «Oberig», 1991.

Hagemann, Karen, Stefan Dudink, and Sonya O. Rose, eds. *Gender, war and the western world since 1600*. Oxford University Press, 2020.

Havryshko, Marta. «Zgvaltovannia u skhovkakh: seksualne nasytstvo pid chas Holokostu v Ukraini». *Holokost i suchasnist: studii v Ukraini i sviti* 1, 17 (2019): 10–30.

Hon, Maksym. *Holokost na Rivnenshchyni (Dokumenty ta materialy)*. Dnipropetrovsk: Tsent «Tkuma», Zaporizhzhia: Premier, 2004.

Hon, Maksym, and Nataliia Ivchik. «Zhinky v chas Holokostu: doli, povedinka ta henderni (ne)rivnosti». *Holokost i suchasnist: studii v Ukraini i sviti* 1, 14 (2016): 9–50.

Hrinchenko, Helinada, Kateryna Kobchenko and Oksana Kis, eds. *Zhinky Tsentralnoi ta Skhidnoi Yevropy u Druhii svitovii viini: henderna spetsyfika dosvidu v chasy ekstremalnoho nasytstva: zb. nauk. pr.* Kyiv: TOV «ART KNYHA», 2015.

Kaplan, Marion A., and Deborah Dash Moore, eds. *Gender and Jewish History*. Indian University Press; Bloomington and indianapols, 2011.

Kovba, Zhanna, comp. *Shchodennyk Lvivskoho hetto. Spohady rabyna Davyda Kakhane*. Kyiv: Dukh i Litera, 2003.

Kramer, Klara. *Viina Klary: pravdyva istoriia divchyny pro dyvovyzhnyi poriatunok vid natsystiv*, co-auth. Stiven Hlants. Kyiv: Ukrainskyi tsentr vyvchennia istorii Holokostu, 2020.

Kruglov, Anatolij, comp. *Sbornik dokumentov i materialov ob unichtozhenii nacistami evreev Ukrainy v 1941–1944 godah*. Kiev: In-t iudaiki, 2002.

Mieszkowska, Anna. *Dzieci Ireny Sendlerowej*. Warszawa: Wydawnictwo Literackie MUZA SA, 2012.

Mihman, Dan. *Istoriografija Katastrofy. Evrejskij vzgljad: konceptualizacija, terminologija, podhody i fundamental'nye voprosy*. Dnepropetrovsk: Central'nyj Ukrainiskij Fond istorii Holokosta «Tkuma»; OOO Nezavisimaja izdatel'skaja organizacija «Diva», 2005.

Muzychenko, Volodymyr. *Volodymyr yevreyskyi. Istoriia i trahediia yevreiskoi hromady m. Volodymyra-Volynskoho*. Luts'k: PrAT «Volynska oblasna drukarnia», 2011.

Mykhalchuk, Roman. «Pravovy status i sotsialno-ekonomichne stanovyshche yevreiv Rivnenshchyny u period natsystskoi okupatsii». *Istoryko-kulturna spadshchyna Dnistrovskoho Livoberezhzhia, Kurskoho Poseimia ta Slobozhanshchyny: mynule i suchasnist* (2013): 88–91.

Mykhalchuk, Roman. «Reiestratsiia ta identyfikatsiia yevreiv Rivnenshchyny yak pidhotovchyi etap u vyrishenni «ievreiskoho pytannia»». *Aktualni problemy vitchyznianoi ta vsesvitnoi istorii* (2011): 237–241.

Ofer, Dalia. «Narrating Daily Family life in Ghettos under Nazi Occupation. Concepts and Dilemmas». In *Jewish and Romani Families in the Holocaust and its Aftermath*, eds. Eliyana R. Adler, and Katerina Capcova, 62–84. Rutgers University Press, New Brunswick, Camden, and Newark, 2020.

Ofer, Dalia, and Lenore J. Weitzman, eds. *Women in the Holocaust*. New Haven: Yale University Press, 1998.

Pine, Lisa. «Gender and the Holocaust: Male and Female Experiences of Aushwitz». In *Genocide and Gender in the Twentieth Century: A Comparative Survey*, edited by Amy E. Randall, 37–59. Bloomsbury, 2015.

Radchenko, Yurii. «Nacistskaja okkupacija i Holokost v Har'kove. Vospominanija Kiry Soloninkinoj». *Holokost i suchasnist. Studii v Ukraini ta sviti* 1, 7 (2010): 154–164.

Read-Hamilton, Sophie. «Gender-based violence: a confused and contested term». *Commissioned and published by the Humanitarian Practice Network at ODI. Special feature Gender-based violence in emergencies* 60, 2 (2014).

Shik, Na'ama. «Sexual Abuse of Jewish Women in Aushwitz-Birkenau». In *Brutality and Desire: War and Sexuality in Europe's Twentieth Century*, edited by Dagmar Herzog, 221–246. Basingstoke England; New York: Palgrave Macmillan, 2009.

Smirnov, Lev, ed. *Ni davnosti, ni zabvenija. Po materialam Njurnbergskogo processa*. Moskva: Juridicheskaja literatura, 1983.

Snaider, Timoti. «Kryvavi zemli: Tsentralno-Skhidna Yevropa mizh Hitlerom i Stalinym». In *Suchasni dyskusii pro Druhu svitovu viinu: Zbirnyk naukovykh statei ta vystupiv ukrainskykh i zarubizhnykh istorykiv*. Lviv: ZUKTs, 2012.

Tec, Nechama. *Resilience and Courage. Women, Men, and the Holocaust*. New Haven; London: Yale University Press, 2003.

Ubertowska, Aleksandra. «“Masculine”/“Feminine” in Auto-biographical Accounts of the Warsaw Ghetto: Comparative Analysis of the Memoirs of Cywia Lubetkin and Icchak Cukierman». In *Women and the Holocaust: New Perspectives and Challenges*, eds. Andrea Peto, Louise Hecht, and Karolina Krasuska, 161–182. Warsaw: Instytut Badan Literackich PAN, 2015.

Zabarko, Boris. *Zhivymi ostalis' tol'ko my: Svidetel'stva i dokumenty*. Kiev, Zadruga, 2000.

Archives

Derzhavnyi arkhiv Rivnenskoj oblasti (DARO). F. R-33, op. 8, spr. 42; f. R-534, op. 1, spr. 3.

Derzhavnyi arkhiv Volynskoi oblasti (DAVO). F. R-164, op. 3, spr. 8.

United States Holocaust Memorial Museum (USHMM). USC Shoah Foundation Visual History Archive (USC SFI VHA). Testimony No. 14142 (Rachel Rubin), 1996; Testimony No. 13911 (Mania Lichtenstein), 1996; Testimony No. 597 (Clara Skaletzky), 1995.

DOI 10.33124/hsuf.2022.14.02

Петро Долганов,

Рівненський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти

petro.dolhanov@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-3748-7476>

«ІНШИЙ/ЧУЖИЙ»: ОБРАЗ ЄВРЕЇВ У СПОГАДАХ УКРАЇНСЬКИХ СУСІДІВ ПРО ДРУГУ СВІТОВУ ВІЙНУ

Статтю присвячено аналізу свідчень українських очевидців про події Голокосту на теренах Західної Волині. Більшість свідчень було записано в межах реалізації усної історичної проєкту «Голоси» впродовж 2020–2021 рр. У цих свідченнях оприявнюється чимало стереотипних уявлень українських селян про євреїв. Ще від рубіжної для студій Голокосту дискусії поміж Д. Гольдгагеном та К. Браунінгом чимало дослідників дискутують про те, який вплив міг здійснювати антисемітизм на поведінку неєврейського населення під час Голокосту.

Стаття демонструє, що чимало представників християнського населення Волині під час Другої світової війни були носіями традиційних антисемітських упереджень і стереотипів. Більшість цих стереотипів розділено на ті, що мають соціально-економічний вимір, та стереотипи релігійного походження. Перші впливають із наявного в регіоні етно-культурного поділу праці, в умовах якого більшість українців працювала в аграрному секторі, тоді як євреї були ремісниками, торговцями, лікарями, юристами тощо. Попри те, що на території Західної Волині чимало євреїв теж працювали в аграрному секторі й мешкали в сільській місцевості, українські селяни все одно виношували чимало стереотипів про «єврея-торговця», який не любить працювати, а заробляє на життя «хитрістю» чи «обманом». Часто саме нерозуміння специфіки торгової сфери породжувало в багатьох українських селян-аграріїв уявлення про «невиробничий» характер професії торговця. Воно призводило до переконання в тому, що більшість євреїв «хитрі» й отримують прибуток, не докладаючи великих зусиль. Звідси випливало ще одне міфологічне переконання про казкові багатства навіть позірно бідних євреїв (чимало селян були переконані, що вони мають заховані золоті скарби).

Релігійні ж стереотипи про євреїв випливали з християнської культури, в якій ще з середньовіччя усталилося переконання про те, що євреї «винні» у вбивстві Ісуса Христа. У зв'язку з цим окремі українські селяни були схильні обґрунтовувати причини Голокосту «покаранням» за тисячолітні гріхи єврейських предків перед Ісусом. Зважаючи на те, що

більшість оповідачів належали до числа малограмотних селян, які мали переважно початкову освіту, для них виявилися не близькі модерні ідеологічні міфи про «жидо-більшовизм», які так ревно поширювалися нацистською пропагандою. Якою мірою традиційні антисемітські уявлення українських селян могли впливати на їхню поведінку під час Голокосту, судити важко. Найімовірніше вони могли позначатися на схильності до емпатії окремих єврейських сусідів та їх готовності прийти на допомогу. Проте цей чинник навряд чи мав вирішальний вплив на формування соціальної динаміки геноциду.

Ключові слова: антисемітизм, Голокост на Західній Волині, усна історія, українські сусіди.

Голокост став катастрофою континентальних масштабів. Ні для кого не є таємницею, що ключовим організатором цього геноциду була нацистська Німеччина і її очільники. Проте історики досі сперечаються щодо мотивів співучасті звичайних німецьких солдат, поліцейських чи просто представників місцевої громадськості в злочині. Один із важливих мотивів, який досі породжує чимало дискусій, — роль антисемітизму. Тривалий час вважалося, що німці (та представники інших народів, на території яких відбувався Голокост) брали участь у вбивствах та всіляко підтримували нацистську владу тому, що були антисемітами. Квінтесенцією цих дебатів серед істориків стала одна з ключових для протистояння функціоналістів та інтенціоналістів дискусій між Крістофером Браунінгом¹ та Даніелем Гольдгаґеном². Якщо останній вважав вагомою причиною участі німців у Голокості так званий елімінаційний антисемітизм, то перший вказував на інші вагомші так звані конвенційні чинники (конформізм, покора авторитету, бруталізація в умовах війни тощо). Зосередженість Даніеля Гольдгаґена на антисемітизмі як ключовій причині участі німців у Голокості зрештою зазнала нищівної критики. Це був типовий редуccionізм складнішої проблеми до однієї причини. Водночас це не означало, що антисемітизм не відігравав значної ролі як один із багатьох мотиваторів до співучасті у вбивстві євреїв. Він також міг зумовлювати байдужість у ставленні до долі жертв, небажання прийти їм на допомогу тощо. У зв'язку з цим питання ролі антисемітизму досі залишається актуальним аспектом наукових студій Голокосту. Водночас варто мати на увазі, що світогляд та ціннісні орієнтації далеко не завжди є визначальними для поведінки людини. Саме

такі результати демонструють дослідження поведінкових психологів³. Ймовірно, саме тому ми подекуди стикаємося з парадоксальними випадками, коли люди з антисемітськими переконаннями могли навіть приходити на допомогу жертвам Голокосту. Це, однак, не означає, що антисемітські переконання зовсім не мають значення. Безумовно, існує чимало чинників, які впливають на нашу поведінку, але одним із вагомих є наші цінності та переконання. Якщо, наприклад, у людини антисемітські переконання входять у конфлікт із її гуманізмом та повагою до цінності життя кожної людини, то подекуди антисемітизм міг відходити на задній план. Це лише одне з багатьох пояснень участі людей з антисемітськими переконаннями в порятунку євреїв.

Історіографія питання

У фокусі уваги цієї статті побутовий вимір антисемітських стереотипів, який переважно мав соціально-економічну та релігійну природу. Географічні межі дослідження охоплюють території сучасної Західної Волині. У цьому матеріалі пропонується зосередитися на вивченні не так ролі антисемітизму під час перебігу Голокосту, як наявності/відсутності антисемітських переконань серед тих українських селян, які мешкали на Західній Волині під час Другої світової війни, та того, як ці переконання могли позначатися на ставленні до жертв Голокосту. Це питання до сьогодні залишається малодослідженим. Більшість науковців, якщо і вивчають вплив антисемітизму, то приділяють увагу радше його ідеологічним вимірам і досліджують переважно контексти інших регіонів України. Наприклад, Юрій Радченко, вивчаючи історію діяльності української допоміжної поліції під час Голокосту на Донбасі, вказує на те, що антисемітизм ОУН мав ситуативний характер, проте він визначав поведінку частини службовців поліції⁴. Також антисемітські настрої впливали на поведінку місцевого населення, його ставлення до євреїв під час Голокосту. На значну роль антисемітизму в середовищі націоналістичних похідних груп вказує й Андрій Усач у своєму дослідженні про перші прояви антиєврейського насильства з початком німецько-радянської війни в містечках Смотрич і Купин⁵. Зокрема він частково аналізує

³ Детальніше про це див. наприклад: Даніель Канеман, *Мислення швидко й повільно* (Київ: Наш формат, 2017), 480.

⁴ Юрій Радченко, «Українська поліція на Донбасі», *Міжнародний інтелектуальний часопис «Україна Модерна»* 24 (2017): 64–121 (73).

⁵ Андрій Усач, «"Східна акція" ОУН(б) та антиєврейське насильство влітку 1941 р.: випадок Смотрича і Купина», *Міжнародний інтелектуальний часопис «Україна Модерна»*, дата звернення 13 грудня, 2022, <https://cutt.ly/21RRD10>.

ідеологію ОУН та ті інструкції, які були дані похідним групам організації, що рухалися одразу ж за лінією фронту та мали на меті встановлювати українську владу в звільнених від СРСР населених пунктах. Досить часто діяльність цих похідних груп завершувалася насильством проти євреїв.

Питання поведінки місцевого населення під час Голокосту в Східній Галичині вивчала польська історикиня Анна Вилегала⁶. Зауважимо, що у своїй праці вона звертає увагу саме на побутовий, а не ідеологічний антисемітизм. Дослідниця використовує цінний масив джерел — усноісторичні свідчення українців, які пам'ятають Другу світову війну. Саме цей тип джерел дозволяє встановити, якими євреї поставали в свідомості звичайних українців⁷. Частково вивченню впливу антисемітських переконань на поведінку місцевого населення Закарпаття приділяє увагу Раз Сегал⁸. Проте створюється враження, що науковець дуже недооцінює роль антисемітизму, стверджуючи, що він ніяк не вплинув на ставлення українського населення Закарпаття до жертв Голокосту.

Питання про роль антисемітизму в різний спосіб порушується в працях більшості дослідників історії Голокосту. Цю статтю присвячено аналізу можливої ролі антисемітських переконань українського населення Західної Волині під час Голокосту. Варто зауважити, що наукові студії антисемітизму в таких хронологічних межах досі не здійснювалися. Зокрема, серед перших дослідників історії Голокосту на Волині варто згадати ізраїльського історика Шмуеля Спектора⁹. У своїй фундаментальній монографії з історії Голокосту на Волині науковець згадує й про роль антисемітизму. Проте вивчає він його переважно крізь призму свідчень євреїв. Перспектива жертви далеко не завжди дає можливість зрозуміти справжні мотиви та переконання місцевого населення. Для дослідників, що вивчають роль антисемітизму серед українських селян, значно важливіше залучити свідчення представників цієї етнічної групи.

⁶ Анна Вилегала, «Втрачений світ: життя та загибель сільських євреїв Галичини у сучасних свідченнях українських очевидців», *Голокост і сучасність: студії в Україні і світі* 1 (16) (2018): 39–63.

⁷ Вилегала, «Втрачений світ».

⁸ Raz Segal, *Genocide in the Carpathians War, Social Breakdown, and Mass Violence, 1914–1945* (Stanford: Stanford University Press, 2016), 232.

⁹ Shmuel Spector, *The Holocaust of Volhynian Jews, 1941–1944* (Jerusalem: Yad Vashem, Federation of Volhynian Jews, 1990), 383.

Частково це завдання виконує інший історик — американський дослідник Джаред МакБрайд¹⁰. Для цього він використовує такі типи джерел, як звіти Надзвичайної державної комісії зі встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників (НДК) та матеріали повоєнних судових процесів над колаборантами. Ці матеріали містять чимало свідчень саме українців. Водночас вони не належать до числа об'єктивно зафіксованих усноісторичних свідчень і не можуть їх замінити як джерело. Ба більше, матеріали слідчих процесів містять чимало викривлень, зумовлених особливостями роботи силових структур у тоталітарній державі (застосування тортур, страх через перебування у відділках міліції навіть серед свідків, а не лише підозрюваних тощо). Звіти ж НДК часто цензурувалися, а свідчення, які очевидці давали для службовців, резюмувалися до кількох абзаців радикально скороченого тексту.

Джерела дослідження

У зв'язку із цим надзвичайно важливим типом джерел на сьогодні постають ті усні історичні свідчення очевидців, які записуються в межах сучасних проєктів у сфері усної історії. До одного з таких проєктів належать свідчення «Голоси», записані Меморіальним центром Голокосту «Бабин Яр» впродовж останніх трьох років¹¹. Використані в цьому дослідженні записи робилися впродовж 2020–2021 рр. на території Рівненської та Волинської областей (хоча проєкт втілювався по всій Україні, географічні межі статті спонукають звзитися до двох регіонів історико-культурної Західної Волині).

Більшість свідчень було зроблено з використанням методології відкритого наративного інтерв'ю. Це дозволило мінімізувати вплив інтерв'юєрів на оповідачів/оповідачок. Ба більше, цей підхід найближчий до того, щоб справляти терапевтичний вплив на свідків. Він мінімально порушує їхню текстуру пам'ятання¹². Звісно, оповідачі та оповідачки отримували додаткові запитання від інтерв'юєрів, які ставилися вже після того, як вони викладали свій початковий наратив (відповідь на запитання «Розкажіть, будь ласка, про себе й свою історію життя під час Другої світової війни»).

¹⁰ Jared Graham McBride, «A Sea of Blood and Tears»: Ethnic Diversity and Mass Violence in Nazi-Occupied Volhynia, Ukraine, 1941–1944» (Дис. докт. філос., Каліфорнійський університет, Лос-Анжелес, 2014).

¹¹ «Голоси: Усні історії про Голокост та Другу світову війну в Україні», *Меморіальний центр Голокосту «Бабин Яр»* (далі — МЦГБЯ), дата звернення 22 грудня, 2022, <https://babynar.org/ua/voices>.

¹² Детальніше про вплив методології інтерв'ювання на оповідь див.: Noah Shenker, *Reframing Holocaust Testimony* (Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 2015), 248.

Більшість оповідачів мають власну «живу» пам'ять про Другу світову війну на Волині. Лише в поодиноких випадках зустрічаються носії постпам'яті (ті, хто пам'ятає про війну з розповідей своїх батьків чи інших родичів, так зване друге покоління носіїв спогадів). Ці люди належать до традиційного світу українського села. Більшість із них під час Другої світової війни мешкали в сільській місцевості, були релігійними, малограмотними упродовж всього життя (або не вміли читати й писати, або ж мали освіту на рівні початкових класів) й перебували в дитячому віці (Друга світова війна застала їх у дитячому або ранньому підлітковому віці). Ці особливості певним чином позначилися на способах їх пам'ятання про події війни. Маючи дуже обмежений доступ до інформації радше на рівні чуток, ці люди під час війни вкрай мало розуміли загальний контекст воєнно-політичної історії, яка поглинула їх. Вони не пам'ятають імен німців, які чинили насильство в регіоні, проте дуже добре запам'ятали місцевих кривдників (українців та поляків, що служили в місцевих управах та шутцманшафті — місцевій багатонаціональній допоміжній поліції). Також ці люди погано пригадують імена своїх єврейських сусідів (ймовірно через надто юний вік вони погано запам'ятали імена цієї культурно «Іншої» групи). Під час роботи над цим матеріалом було проаналізовано 160 записів свідчень переважно етнічних українців із Рівненської та Волинської областей. 70% з них — це жінки. Тому в цьому матеріалі йтиметься переважно про жіночу перспективу подій Другої світової війни. Це зумовлено тим, що середній вік життя чоловіків значно менший і в 2020–2021 рр. залишилося вкрай мало чоловіків, які мають «живу» пам'ять про Другу світову війну.

Особливості спогадів українських сусідів про євреїв

Більшість спогадів не містять жодних відкритих проявів антисемітизму ідеологічного характеру. Навіть ті поодинокі оповідачі, що були членами політичних організацій на кшталт ОУН, у своїх наративних інтерв'ю уникають будь-яких антисемітських суджень. Проте чимало оповідачок та оповідачів висловлюють антисемітські стереотипи й упередження, що мають культурне походження. Більшість із них умовно поділяються на ті, що мають соціально-економічний вимір, та стереотипи релігійного змісту.

Чи не найбільша кількість упереджень стосувалися саме соціально-економічного виміру. Це пов'язано з етнокультурним поділом праці, що переважав на території Західної Волині. У таблиці нижче окреслено специфіку єврейських професій на Волині станом на 1931 р.

Національний склад населення Волині (за результатами переписів)¹³

Національність	Перепис 1921 р.	%	Перепис 1930 р.	%
Українці	983 956	67,9	1 448 000	69,8
Поляки	240 922	16,6	325 000	15,5
Євреї	164 740	11,4	207 792	10,0
Німці	24 960	1,7	34 000	1,7
Росіяни	9 450	0,6	32 000	1,5
Чехи	24 405	1,8	30 977	1,5
Загалом	1 449 073	100	2 077 769	100

Єврейські професії на Волині (1931 р.)¹⁴

Сфера працевлаштування	% євреїв	% годувальників на теренах Волині
Торгівля і страхування	44,3	79,5
Шахти і промисловість (включаючи ремесла)	40,5	40,7
Зв'язок та перевезення	4,0	24,1
Освіта і культура	2,8	25,7
Медицина і послуги охорони здоров'я	2,7	41,4
Безробітні	2,3	19,7
Державна служба, релігійна служба, громадські організації та інституції	1,9	7,8
Послуги з ведення домашнього господарства	0,8	4,4
Садівництво, риболовля та лісове господарство	0,3	5,8

Прояви «економічного антисемітизму» серед українських селян

Архів усної історичної свідчень «Голоси» із Рівненської та Волинської областей засвідчує, що найчастіше згадувані негативні стереотипи щодо євреїв мають економічний вимір. Зокрема серед них досить часто повторювалися згадки про «хитрих людей». Наприклад, Дмитро Григорович із с. Бичаль Рівненської області зазначав¹⁵:

Був у нас тут єврей Гушер, магазин свій мав. Він скуповував осінню зерно (поки дешевше було) собі на склад, а весною, коли воно

¹³ Spector, *The Holocaust of Volhynian Jews*, 10.

¹⁴ Spector, *The Holocaust of Volhynian Jews*, 16.

¹⁵ МЦГБЯ. Відеозапис свідчення. Кийдюк Дмитро Григорович, українець, народився в с. Бичаль Костопільського р-ну Рівненської обл. (на Бичальських хуторах). Час і місце запису: 7 березня 2021 р., с. Бичаль.

було дорожче, — продавав те зерно й так наживався. Яка його доля була під час війни, не знаю, напевно німці щось зробили. Ніхто не знає, куди він дівся.

Ця вказівка на «нечесний» характер торгівлі могла впливати навіть не з національної, а аграрної культури господарювання. Подібний стереотип, можна припустити, властивий також іншим аграрним спільнотам. Займаючись агрокультурним способом виробництва, селяни могли до кінця не розуміти природу доданої вартості в торговельній сфері. Звідси у селян досить часто виникала гіпотеза про «хитрість» євреїв. Інший селянин із хутора Годинь Волинської області пригадував як «хитрість» нібито допомогла одній єврейській сім'ї успішно пережити Голокост:

Один дядько в лісі сховався, кінчилася війна і зразу вже жінка його *[бачили як]* булочки продавала на базарі, а потім вже десь за місяць каже листи шле з Америки. Два сини в нього було — Біт і Лейба. У лісі ховалися й пережили війну. Євреї хитрі були люди¹⁶.

Подібні вказівки на «хитрість» та нечесний заробіток є найчастіше згадуваними у свідченнях оповідачів та оповідачок. Так, наприклад, розповідав Василь Іванович із с. Кораблище Рівненської області:

Євреї теж були, був Берко у нас в селі Кораблище. Жиди люблять торгівлю, вони торгували. Вони завжди так, що візьме поїде кудись, купить там товар за дешево, а тут продає дорожче¹⁷.

Припущення про те, що подібний образ євреїв впливав із наявного етнокультурного поділу праці, підкріплюється й в інших спогадах. Микола Степанович із с. Журавники Волинської області відверто вказує на те, що торгівля сприймалася селянами як певний обман або ж невиробнича форма заробітку, що не потребувала великих зусиль¹⁸:

Поляки мали поля, а жиди не мали ніц. Жид робити не хотів. Жиди купували зерно в поляків, а потім перепродували. Жид до батька казав: «Степан, я тобі займу, але мені віддаси з процентом». Так жиди на тих процентах нажилися. Продавали газ і воду. Казали, що жид

¹⁶ МЦГБЯ. Відеозапис свідчення. Козак Петро Трифонович, українець, народився 1932 р. на хут. Годинь Ковельського р-ну Волинської обл., бригадир у колгоспі. Час і місце запису: 8 вересня 2021 р., хут. Годинь.

¹⁷ МЦГБЯ. Відеозапис свідчення. Рогашко Василь Іванович, українець, народився 1926 р. в с. Кораблище Млинівського р-ну Рівненської обл., селянин. Час і місце запису: 18 червня 2021 р., с. Кораблище.

¹⁸ МЦГБЯ. Відеозапис свідчення. Босий Микола Степанович, українець, народився 8 липня 1933 р. в с. Журавники Луцького р-ну Волинської обл., селянин. Час і місце запису: 28 вересня 2021 р., с. Журавники.

колись на воді поставив хату. І так воно було. Лимонади, газ, воду робили й продавали.

Цікаво, що литовський дослідник Даріус Сталюнас у своїх дослідженнях вказує на зовсім іншу причину загострення взаємин селян у Східній Європі з єврейськими ремісниками й торговцями: коли селяни з числа християн починають самі займатися торгівлею та ремеслом, це призводить до загострення конкуренції з євреями (за умов низького рівня динаміки упромисловлення регіону чисельність робочих місць залишалася відносно сталою, тоді як конкуренція могла зростати)¹⁹. На теренах Західної Волині в міжвоєнний період не вдалося встановити загострення подібної конкуренції. Через низьку динаміку модернізації економічного організму регіону тут аж до Другої світової війни більшість спільнот продовжувала жити в умовах традиційного етнокультурного поділу праці. У зв'язку з цим на міжетнічні відносини переважно впливали традиційно зумовлені стереотипи.

Виконання торгових функцій зрештою не було настільки яскраво вираженим на Західній Волині, де велика кількість євреїв мешкала в сільській місцевості. Можна припустити, що ці стереотипи скоріше мали культурний підтекст, а не формувалися під впливом досвіду. Недостатнє розуміння природи торгівлі породжувало віру й у казкові багатства євреїв, віру в те, що навіть у найбідніших із них наявні десь заховані «золоті скарби». «Жиди вони нікому зла не робили, вони торговці були, обманщики такі. Ну жид є жид. І в нього завше золото *[було]*»²⁰, — розповів Анатолій Григорович із с. Жидичин Волинської області. Через подібні переконання під час Голокосту чимало українських сусідів були переконані в тому, що ті, хто допомагав євреям, — робили це за гроші. Катерина Григорівна із с. Загорці Рівненської області ось так прокоментувала факт переховування іншими українськими сусідами євреїв²¹:

Ну дехто, тільки це була дуже велика таємниця, ніхто не знав, переховували тих жидів. Вони там давали і золото, і все, то є люди, що переховували. Декого й переховали.

¹⁹ Darius Staliunas, *Enemies for a Day. Antisemitism and Anti-Jewish Violence in Lithuania under the Tsars* (Budapest; New York: Central European University Press, 2015), 7.

²⁰ МЦГБЯ. Аудіозапис свідчення. Дмитрук Анатолій Григорович, українець, народився 3 жовтня 1931 р. в с. Жидичин Ківерцівського р-ну Волинської обл. Час запису: 18 квітня 2021 р.

²¹ МЦГБЯ. Відеозапис свідчення. Дацюк Катерина Григорівна, українка, народилася 9 березня 1937 р. в с. Загорці Дубенського р-ну Рівненської обл., селянка. Час і місце запису: 9 серпня 2021 р., м. Дубно Дубенського р-ну Рівненської обл.

Ліда Михайлівна, коментуючи відмову свого батька переховувати євреїв, також вказала на гроші як один із ключових мотиваторів допомоги (нібито всі євреї саме так і добивалися допомоги від християнського населення):

А німці їх човпли. Вони тікали, в нас у селі були виховували люди їх. Вони платили великі гроші. Навіть той схрон у нас на подвір'ї, то вони казали, що полізуть туди, але тато одразу сказав: «Я не хочу грошей і не хочу біди»²².

Такі переконання ще не означають, що євреї насправді не платили за послуги з переховування. Проте волинські євреї переважно не мали ніяких казкових багатств, а розраховувалися за допомогу останніми накопиченнями, на кшталт золотих обручок чи інших невеличких збережень, акумульованих за рахунок ощадності в міжвоєнний період або ж отриманих від своїх американських родичів. Часто платою ставав одяг, предмети ремесла, обіцянка після війни передати у спадок власне господарство тощо.

Наявність подібних упереджень та стереотипів про негативну економічну функцію євреїв і їхні казкові багатства також спонукала багатьох місцевих поляків і українців до пограбування жертв Голокосту або ж здійснення із ними нерівноцінних торгових обмінів. Про це детальніше йдеться в статті автора цього тексту, присвяченій пограбуванню євреїв Дубровиці, Костополя та Корця²³. У зв'язку з цим негативна оцінка економічних функцій єврейських торговців у поєднанні з переконанням у їхньому багатстві могли негативно вплинути на ставлення окремих українців до євреїв під час Голокосту.

Проте більшість оповідачів не згадують про ці негативні стереотипи й упередження, а деякі (переважно поодинокі) навіть відзначають позитивну роль єврейського бізнесу. Найчастіше це траплялося тоді, коли батьки оповідачів/оповідачок мали безпосередній позитивний досвід ведення справ із євреями. Наприклад, Ганна Іванівна із м. Ківерці Волинської області ось так описала економічні взаємини з євреями:

Казали, які вони були хазяї. Тато казав, що наших людей багато чому навчили. Тато казав, що вони були такі трудолюбиві. От ця сім'я Гренштейнів — вони були дуже хорошими столярами. Вміли своїми

²² МЦГБЯ. Відеозапис свідчення. Марценюк Ліда Михайлівна, українка, народилася 1931 р. в польському с. Покрувка за 3 км від м. Хелм, селянка. Час і місце запису: 28 серпня 2021 р., с. Муравище Луцького р-ну Волинської обл.

²³ Петро Долганов, «Бенефеціари Голокосту: роль "сусідів" у пограбуванні євреїв Волині в період нацистської окупації», *Місто: історія, культура, суспільство. Голокост і місто: простори вбивства — простори руйнації* 9 (2) (2020): 46–88.

руками багато робити. У тата довгий час був такий стіл дерев'яний, то він розповідав, що це Хаїм зробив цього стола. Мама ж розповідала лише, що вони в склепі єврейському купували. Якісь, казала вона, чаї там продавали, мали прикраси (намиста жіночі, дрібнички всілякі). Мама про дружбу з євреями не говорила, але вона знала багатьох із них²⁴.

Подібний позитивний досвід мав і Андрій Купріянович із с. Слобода Рівненської області:

Маю сказати, що в Млинові дуже багато проживало євреїв. Стосунки, наскільки я пам'ятаю (і навіть дуже пам'ятаю) — були абсолютно нормальні. Зерно чи продукція з саду (яблука чи що) зазвичай здавали євреям. Євреї займалися такою комерцією, вони сільським господарством майже не займалися. Селянину було вигідно всілякі такі питання, що по господарству залагоджувати з євреями, бо вони були більш практичні в цих питаннях. Тому можу сказати, що відносини були нормальні²⁵.

Одна з оповідачок — Євгенія Дмитрівна — навіть розповіла історію про те, як її мама допомагала євреїці через борг перед нею. Зважаючи на поодинокість та цінність подібних проявів гуманізму, варто навести уривок із цієї розповіді повністю:

Коли мама сюди перейшла, то у неї не було нічого. Те, що їй на весілля подарували, то був, я пам'ятаю, сервіс чайний і гарні одіяли, щось таке м'якеньке, гарне, два таких одіяла було. Ну і брат, в якого вона жила, справив їй такий посаг: пальто їй купили, подушки, перину дали, отаке. А нічого до кухні в неї не було. Тоді вона понесла молоко, носила до жидів, як вона казала, тоді інакше казали — до євреїв не казали, а до жидів. Понесла те молоко й жаліється, що то немає і то немає і немає за що купити. І та єврейка їй каже: «Надю, я тобі дам взаїми гроші, а ти мені помаленьку відносиш». Дала їй гроші і вона купила все — бляхи, сковорідку, каструлі і так далі. За те вона того добра не забула і коли було гетто, то там були хлопці з сусідніх сіл оточували то. Ну то вони пішли в поліцію працювати, то і вони оточували, мама їх знала багатьох. І вона носила передачі тій євреїці, бо ж не знали, що їх розстріляють. І виховали мене, я не скажу в інтернаціональному, але демократичному дусі, толерантному дусі до всіх²⁶.

²⁴ МЦГБЯ. Відеозапис свідчення. Войчик Ганна Іванівна, народилася 1959 р. в с. Черче Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. Час і місце запису: 5 квітня 2021 р., м. Ківерці Луцького р-ну Волинської обл.

²⁵ МЦГБЯ. Відеозапис свідчення. Тарасюк Андрій Купріянович, українець, народився 7 грудня 1934 р. в с. Слобода Млинівського р-ну Рівненської обл., військовий. Час і місце запису: 21 травня 2021 р., м. Млинів Млинівського р-ну Рівненської обл.

²⁶ МЦГБЯ. Аудіозапис свідчення. Стрільчук (дівоче — Гуменюк) Євгенія Дмитрівна, українка, народилася 1935 р. в с. Ківерці Волинської обл., фармацевт. Час і місце запису: 10 жовтня 2021 р., с. Прилуцьке Волинської обл.

Наскільки поширеною могла бути подібна практика допомоги євреям із почуття вдячності за допомогу (або ж через наявність боргів) висновувати важко. Подібні згадки серед оповідачів майже не зустрічалися. Варто припустити, що тут йшлося радше про більш виняткову форму поведінки. Ще одна ймовірна форма реагування, зумовлена наявністю в християнського населення боргів перед євреями — відчуття полегшення через звільнення від боргових зобов'язань, проте навряд оповідачі бажали б говорити про такі речі відверто. Ймовірно, цей мотив (боргові кредити) міг спонукати до обох форм поведінки — як допомагати євреям із почуття обов'язку, так і навпаки — залишатися пасивним та відчутти полегшення від «несподіваного звільнення» від боргів.

Друга група традиційних стереотипів про євреїв, яка побутувала серед українських селян (проте озвучувалася оповідачами вкрай рідко), стосується релігії. Надія Дмитрівна із с. Жорнище Волинської області пригадала, що ще дитиною чула таку історію:

Нам розказували, що жиди бояться Христа. Треба в чайник води набрати й нею там, де він ходить, зробити хреста. Ми дітьми таке робили, а мама нас сварила за це²⁷.

Цей міф про вбивство євреями Христа був поширеним по всій території християнської Європи й озвучувався в різних варіаціях. Подекуди оповідачі вказували на те, що Голокост — це різновид покарання за цей гріх євреїв:

Німці як стали стріляти, то було чути, як копали ями й живими туди кидали закопували євреїв. Я знаю, мала була, тато робив горшки, і я їздила з ним [до Луцька], то один єврей казав: «Тарас, візьми оце й оце, бо нас поб'ють» (а в нього був магазин). Тато нічого не хотів брати. Але старі люди розказували, як мучили Ісуса Христа, то «кров на нас і на наших дітях». От і прийшло таке время, що їх живими копали й знищували. От так Бог дає на світі²⁸.

У подібному ключі причини Голокосту й ставлення до єврейського населення пояснює Євгенія Григорівна із с. Липки Рівненської області:

Ну, але як вони замучили Ісуса Христа, то... То їх не шкода... То вони як Ісуса Христа мучили, то вони казали, що кров буде на нас і на

²⁷ МЦГБЯ. Відеозапис свідчення. Дідух Надія Дмитрівна, українка, народилася 1929 р. в с. Жорнище Луцького р-ну Волинської обл. Час і місце запису: 24 квітня 2021 р., с. Жорнище.

²⁸ МЦГБЯ. Відеозапис свідчення. Водяна Марія Тарасівна, українка, народилася 1930 р. в с. Кульчин Волинської обл., селянка. Час запису: 20 травня 2021 р.

наших дітях, то так Бог і дав, то так Бог дав, то за жидув, то нема що казати²⁹.

Про те саме свідчить і Христина Артемівна із с. Городище Волинської області:

За що їх повбивали, хіба ж я дітки знаю. Сама ж не знаю. Казали, що то вже жиди так заробили. Що вони Ісуса розп'яли, то їм вже дали таку кару. Господь дав їм таку кару. Так казали, я знаю, я ще мала була, але ж...³⁰.

Остання група стереотипів, які подекуди (проте найрідше) звучали з вуст оповідачів, стосувалися ідеологічно зумовленого міфу про «жидо-більшовизм» (переконання в тому, що євреї створили більшовицьку владу та масово підтримували її. На єврейський характер радянської влади натякає Євген Миколайович із с. Журавники Волинської області: «Зараз євреїв не живуть по селах, нащо їм колгосп. Вони зробили колгосп для нашого дядька»³¹). Подекуди оповідачі, відмовляючись говорити на камеру, згодом (поза записом після завершення інтерв'ю) наводили зафіксовані в протоколах інтерв'ю випадки, як окремі селяни йшли на службу в допоміжну поліцію, щоб поквитатися з євреями за радянські репресії проти їхніх родичів. Зрештою, міф про «жидо-більшовизм» оповідачі озвучували не настільки часто, щоб визначити певну тенденцію.

Висновки

Дослідження образу євреїв у свідомості українських селян Західної Волині часів Другої світової війни базується на циклі свідчень очевидців архіву «Голоси» МЦГБЯ. У Рівненській та Волинській областях ці свідчення було записано впродовж 2020–2021 років. Більшість оповідачів не належали до жодних політичних рухів та організацій. Це дозволяє використати свідчення для встановлення ролі уявлень про єврейських сусідів серед представників місцевого українського селянства.

Найчастіше згадують традиційні стереотипи й упередження про євреїв, які мають релігійно або ж (що частіше) соціально-економічно зумовлений характер. Причина останніх лежить у площині існуючого

²⁹ МЦГБЯ. Відеозапис свідчення. Якимчук Євгенія Григорівна, народилася 1925 р. Час і місце запису: 31 липня 2020 р., с. Липки Гошанського р-ну Рівненської обл.

³⁰ МЦГБЯ. Відеозапис свідчення. Шнит Христина Артемівна, народилася 1930 р. Час і місце запису: 29 листопада 2020 р., с. Городище Ківерцівського р-ну Волинської обл.

³¹ МЦГБЯ. Відеозапис свідчення. Ількевич Євген Миколайович, українець, народився 14 лютого 1947 р. в с. Журавники Луцького р-ну Волинської обл., селянин, ветеринарний лікар. Час і місце запису: 28 вересня 2021 р., с. Журавники.

на Західній Волині етнокультурного поділу праці. Чимало селян, все життя займаючись сільськогосподарським способом виробництва, не до кінця розуміли сутність торгівлі. Хоча торговцями та лихварями на Волині була меншість євреїв, можна припустити, що навіть епізодичний досвід комунікації з ними міг призводити до підкріплення стереотипу про «хитрого єврея», що й так побутував у селянській аграрній культурі. Також із цих переконань про нетрудовий спосіб створення прибутку випливало ще одне міфологічне уявлення про те, що більшість євреїв мають скарби у вигляді золота. Навіть якщо волинські євреї жили переважно бідно й нічим не видавали наявність у них «скарбів», окремі представники українського селянства продовжували вірити в наявність «десь закопаних скарбів».

Ці соціально-економічно зумовлені стереотипи, міфи й упередження могли впливати на ставлення частини селян до своїх єврейських сусідів під час Голокосту. Зокрема, переконання в тому, що євреїв переховували виключно за гроші, могли провокувати заздрість та бажання донести на цих помічників/переховувачів. Наявність уявлень про багатства євреїв часто спонукала селян займатися пошуками «закопаних скарбів», а також легітимізувала практики масового грабунку майна жертв Голокосту після акцій їх масового вбивства. Однак жадоба є амбівалентним почуттям. Вона могла як підштовхувати до негативних для жертв Голокосту форм поведінки українських сусідів, так і бажання прийти на допомогу з міркувань матеріальної вигоди (через віру в те, що євреї здатні непогано заплатити за послуги з переховування). Зрештою, траплялися й випадки, коли частина українських селян вказувала на позитивну роль єврейського бізнесу. Це відбувалося тоді, коли оповідачі мали особистий позитивний досвід ділових взаємин із євреями.

Друга група стереотипів, які озвучувалися значно рідше, пов'язана з традиційними для християнських спільнот уявленнями про вбивство євреями Ісуса Христа. Подібне ставлення до євреїв могло легітимізувати їх вбивство в очах окремих українських селян. Останні подекуди виношують переконання в тому, що масове вбивство євреїв було «божественним покаранням» за їхні минулі гріхи. Варто припустити, що такі уявлення також не могли сприяти позитивному ставленню до жертв із боку їхніх сусідів.

Відтак традиційні стереотипи та переконання під час Голокосту могли впливати на ставлення частини українських селян до євреїв. Нацистська окупація стала промовистим свідченням того, як в умовах екстремі можуть оголюватися наявні в спільноті негативні

стереотипи й упередження про Іншого. Цілоком «невинні» за звичайних обставин, вони починають відігравати негативну роль і навіть впливати на шанси жертв до виживання. Проте ці стереотипи не були визначальними в долі жертв і не можуть вважатися однією з причин Голокосту. Ключові причини останнього перебувають у площині нацистської ідеології — тієї зовнішньої військово-політичної сили, яка, захопивши територію Західної Волині, розпочала організацію геноцидної політики щодо євреїв.

Petro Dolhanov

«OTHER/ALIEN»: THE IMAGE OF THE JEWS IN THE MEMORIES OF THE UKRAINIAN NEIGHBORS ABOUT THE WORLD WAR II

The article is devoted to the analysis of the testimonies of Ukrainian eyewitnesses regarding the history of the Holocaust on the territory of Western Volhynia. Most of the testimonies were recorded within the oral history project «Voices» during 2020–2021. These testimonies reveal a lot of stereotypical views on Jews among Ukrainian peasants. Ever since the seminal debate between D. Goldhagen and K. Browning, many researchers have been discussing the influence of anti-Semitism on the behavior of the non-Jewish population during the Holocaust.

The article demonstrates that many representatives of the Christian population of Volhynia during the Second World War were under the influence of traditional anti-Semitic prejudices and stereotypes. Most of these stereotypes are divided into those that have a socio-economic dimension and those of religious origin. The former had their origins from the ethnic distribution of labor in the region, under which the majority of Ukrainians worked in the agricultural sector, while Jews were artisans, merchants, doctors, lawyers, etc. Despite the fact that in the territory of Western Volhynia, many Jews worked in the agricultural sector and lived in the countryside, Ukrainian peasants still had many stereotypes regarding the «Jewish merchant» who does not like to work, but earns for a living by cunning. Often it happened due to the lack of realizing of the specifics of the trade sphere that gave rise to the idea of the «non-productive» nature of the trade profession among many Ukrainian peasant farmers. It led to the belief that most Jews were «cunning» and made a profit without making much effort, what caused another mythological belief about the fabulous wealth of even apparently poor Jews (many peasants were convinced that they had hidden gold treasures).

Religious stereotypes related to Jews stemmed from Christian culture, in which the belief that Jews were «guilty» of the murder of Jesus Christ had been established since the middle Ages. In this regard, some Ukrainian peasants were inclined to justify the causes of the Holocaust as «punishment» for the thousand-year-old sins of the Jewish ancestors. Considering the fact that most of the narrators belonged to the number of illiterate peasants who had mainly primary education, the modern ideological myths about «Judeo-Bolshevism», which were so zealously spread by Nazi propaganda, were not immanent to the most of them. It is difficult to judge to what extent the traditional anti-Semitic ideas of Ukrainian peasants could influence their behavior during the Holocaust. Most likely, these stereotypes could influence on the inclination of the Jewish neighbors to empathy and their willingness to help. However, this factor hardly had a decisive influence on the social dynamics of the genocide.

Keywords: Anti-Semitism, Holocaust in Western Volhynia, Oral History, Ukrainian Neighbors.

Bibliography

Browning, Christopher R. *Ordinary Men*. London: Penguin Books, 2001.

Dolhanov, Petro. «Beneficiary Holocaustu: rol «susidiv» u pohrabuvanni evreiv Volhyni v period nacystskoi okupacii». *Misto: istoria, kultura, suspilstvo. Holocost i misto: prostory vbyvstva — prostory ruinacii* 9 (2) (2020): 46–88.

Goldhagen, Daniel Jonan. *Hitler's Willing Executioners. Ordinary Germans and the Holocaust*. New York: A Division of Random House, INC, 1997.

«Holosy: Usni istorii pro Holocost ta Druhu svitovu viinu v Ukraini». *Memorialnyi tsentr Holokostu «Babyn Yar»*. Accessed December 22, 2022. <https://babynyar.org/ua/voices>.

Kaneman, Daniel. *Myslenia Shvydke i povilne*. Kyiv: Nash Format, 2017.

McBride, Jared Graham. «A Sea of Blood and Tears»: Ethnic Diversity and Mass Violence in Nazi-Occupied Volhynia, Ukraine, 1941–1944». PhD diss., University of California, Los Angeles, 2014.

Radchenko, Yurii. «Ukrainska policia na Donbasi». *Miznarodny intelektualnyi chasopys «Ukraina Moderna»* 24 (2017): 64–121 (73).

Segal, Raz. *Genocide in the Carpathians War, Social Breakdown, and Mass Violence, 1914–1945*. Stanford: Stanford University Press, 2016.

Shenker, Noah. *Reframing Holocaust Testimony*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 2015.

Spector, Shmuel. *The Holocaust of Volhynian Jews, 1941–1944*. Jerusalem: Yad Vashem, Federation of Volhynian Jews, 1990.

Staliunas, Darius. *Enemies for a Day. Antisemitism and Anti-Jewish Violence in Lithuania under the Tsars*. Budapest; New York: Central European University Press, 2015.

Usach, Andrii. «“Shidna akcia” OUN(b) ta antyevreiske nasyilstvo vlitku 1941: vypadok Smotrycha i Krupyna». *Mizhnarodnyi intelektualnyi chasopys «Ukraina Moderna»*. Accessed December 13, 2022. <https://cutt.ly/21RRD1o>.

Wylegala, Anna. «Vtracheniyi svit: zytia ta zahybel silskykh evreiv Halychyny u suchasnykh svidcheniakh ukrainskykh ochevydciv». *Holocost i suchasnist: studii v Ukraini i sviti* 1 (16) (2018): 39–63.

Archives

Memorialnyi tsentr Holokostu «Babyn Yar» (MTSHBY). Testimony:

Bosyi Mykola Stepanovych. Chas i mistse zapysu: 28 veresnia 2021 r., s. Zhuravnyky Lutskoho r-nu Volynskoi obl.

Datsiuk Kateryna Hryhorivna. Chas i mistse zapysu: 9 serpnia 2021 r., m. Dubno Dubenskoho r-nu Rivnenskoï obl.

Didukh Nadiia Dmytrivna. Chas i mistse zapysu: 24 kvitnia 2021 r., s. Zhornyshche Lutskoho r-nu Volynskoi obl.

Dmytruk Anatolii Hryhorovych. Chas zapysu: 18 kvitnia 2021 r.

Ilkevych Yevhen Mykolaiovych. Chas i mistse zapysu: 28 veresnia 2021 r., s. Zhuravnyky Lutskoho r-nu Volynskoi obl.

Kozak Petro Tryfonovych. Chas i mistse zapysu: 8 veresnia 2021 r., khut. Hodyn Kovelskoho r-nu Volynskoi obl.

Kyidiuk Dmytro Hryhorovych. Chas i mistse zapysu: 7 bereznia 2021 r., s. Bychal Kostopilskoho r-nu Rivnenskoï obl.

Martseniuk Lida Mykhailivna. Chas i mistse zapysu: 28 serpnia 2021 r., s. Muravyshe Lutskoho r-nu Volynskoi obl.

Rohashko Vasyl Ivanovych. Chas i mistse zapysu: 18 chervnia 2021 r., s. Korablyshe Mlynivskoho r-nu Rivnenskoï obl.

Shnyt Khrystyna Artemivna. Chas i mistse zapysu: 29 lystopada 2020 r., s. Horodyshe Kivertsivskoho r-nu Volynskoi obl.

Strilchuk (divoche — Humeniuk) Yevheniia Dmytrivna. Chas i mistse zapysu: 10 zhovtnia 2021 r., s. Prylutske Volynskoi obl.

Tarasiuk Andrii Kupriianovych. Chas i mistse zapysu: 21 travnia 2021 r., m. Mlyniv Mlynivskoho r-nu Rivnenskoï obl.

Vodiania Mariia Tarasivna. Chas zapysu: 20 travnia 2021 r.

Voichyk Hanna Ivanivna. Chas i mistse zapysu: 5 kvitnia 2021 r., m. Kiverts Lutskoho r-nu Volynskoi obl.

Yakymchuk Yevheniia Hryhorivna. Chas i mistse zapysu: 31 lypnia 2020 r., s. Lypky Hoshchanskoho r-nu Rivnenskoï obl.

DOI 10.33124/hsuf.2022.14.03

Роман Михальчук,

Рівненський державний гуманітарний університет

r.mykhalchuk@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0001-9313-4830>

«Я БУВ ГІРШЕ НІЖ СОБАКА І ВЕСЬ ЧАС ПИТАВ ЧОМУ ТАК»: СТАНОВИЩЕ ЄВРЕЇВ У МІЗОЧІ ПІД ЧАС ГОЛОКОСТУ

Метою статті є аналіз становища євреїв під час Голокосту на прикладі волинського містечка Мізоч. На основі історіографічного та джерелознавчого доробку відтворити поневіряння та умови життя мізоцьких євреїв у 1941–1942 рр. «Вирішення єврейського питання» передбачало не лише вбивство жертв, а й їхнє особливе правове становище. Заходи примусової реєстрації, ідентифікації, носіння спеціальних позначок, сегрегації в гетто, обмеження в продуктах харчування, пересування тощо перетворювали їх в об'єкт приниження та створювали ґрунт для подальших переслідувань.

Традиційні ролі євреїв під час Голокосту змінювалися. У гетто часто діти ставали постачальниками продуктів у сім'ю, маючи можливість контактувати з неєврейськими жителями на «арійській» стороні, працюючи в них. Праця в містечку та поза ним була не лише виснажливою, а й становила небезпеку для життя. На примусових роботах у Здолбуніві мізоцькі євреї потерпали від нестерпних умов, голоду, побиття. Інколи свавілля наглядачів призводило до смерті робітників. Грабунок євреїв став одним із засобів позбавлення умов для існування, адже це унеможливляло підтримувати своє життя. Під час погрому в Мізочі було не лише пограбовано євреїв, а й зафіксовано випадки вбивства та зґвалтувань. Найбільш тісно з євреями контактували місцеві поліцейські, які використали свої посади для власного матеріального збагачення.

Заходи упродовження жертв Голокосту окупантами впливали на ставлення до них з боку неєврейських жителів. У розпалюванні ворожнечі відіграла свою роль преса, яка звинувачувала мізочан за «безмірну любов до жидівства». Євреїв перетворено на соціальних ізгоїв, тому вони перебували поза межами суспільної ієрархії. У системі нацистського геноциду протистояти такій політиці не було можливості.

Ключові слова: Мізоч, становище євреїв під час Голокосту, гетто, погром, «остаточне вирішення єврейського питання», антисемітизм.

Здійснення Німеччиною геноциду євреїв під час Другої світової війни включало не лише вбивство жертв, а й систему антиєврейських заходів (анти)правового характеру. Статус євреїв визначено як «неарійці», тобто їм було відмовлено або суттєво обмежено в правах, якими володіло інше місцеве неєврейське населення. Венді Лауер у цьому контексті зазначала, що «євреям було навіть відмовлено у найнижчому статусі колоніальних підданих»¹. Згідно з поділом на раси, слов'яни — представники раси «носіїв культури» — мали право на життя, на відміну від євреїв, яким ідеологія націонал-соціалізму відводила роль «руйнівників культури». Віталій Нахманович з цього приводу зазначав, що ідеологія Райху нівелювала всі права євреїв, а загальною метою стало їх подолання в духовному, біологічному, економічному та фізичному проявах².

Кінцева мета нацистського геноциду — вбивство євреїв³. Однак перед фізичним знищенням жертв спочатку передувала фаза «віктимізації». Як зазначає Андрій Козицький, цей процес водночас служить вилученню об'єкта знущання із суспільства, а також створенню психологічних бар'єрів між призначеною на «усунення» групою та оточенням⁴. Таким чином зміна ставлення до євреїв відбувалася як офіційними (владними) методами в державі, так і з боку цивільних неєврейських мешканців своїм ставленням до жертв. На окупованих нацистами територіях у документах посадовців різних рівнів єврейське населення було визначене як другосортне. Наприклад, із вказівок Рівненського гебітскомісаріату до районних управ від 1 грудня 1941 р. — «спочатку в урядових установах залагоджуються справи арійського населення, а потім жидів»⁵. Зазначений статус підкреслювався в офіційних документах державних установ. Наприклад,

¹ Венді Лауер, *Творення нацистської імперії та Голокост в Україні* (Київ: Зовнішторгвидав України; УЦВІГ, 2010), 95.

² Віталій Нахманович, «Голокост як наукова і світоглядна проблема. Погляд з України», в *Україна у другій світовій війні: погляд з XX століття. Історичні нариси у 2 кн.*, ред. В. А. Смолій (голова), Кн. 2 (Київ: «Наукова думка» НАН України, 2011), 820.

³ Варто звернутися до дискусії між функціоналістами та інтенціоналістами щодо «вирішення єврейського питання». Перші вважали, що не існувало конкретного рішення Адольфа Гітлера чи його оточення. Процес убивства євреїв відбувався складніше, коли значна роль відводилася представниками низових органів влади, які брали ініціативу в свої руки. Другі стверджували, що конкретний наказ про знищення євреїв мав би існувати. На сьогодні існує думка, що концепція поділу дослідників на функціоналістів та інтенціоналістів є застарілою, адже події Голокосту вказують на поєднання цих двох концепцій.

⁴ Андрій Козицький, *Геноцид та політика масового винищення цивільного населення у XX ст. (принципи, особливості, наслідки): навч. посіб.* (Львів: Літопис, 2012), 14.

⁵ Державний архів Рівненської області (далі — ДАРО), ф. Р. 52, оп. 1, спр. 1, арк. 19, 49.

у статистичних даних, де подавались кількісні показники, «жидівському» населенню та юдейській релігії відводилася остання позиція не лише після інших національностей, а й навіть після граfi «інші»⁶, що свідчить про найнижчу ланку в ієрархії національностей.

У цій статті зроблено спробу провести аналіз становища євреїв під час Голокосту, висвітлити їхні поневіряння та обмеження прав на прикладі волинського містечка Мізоч. Погоджуємося з думкою дослідників, щоб осмислити катастрофу євреїв на теренах Західної України, потрібно досліджувати долю жертв Голокосту в невеликих містах, де розгорталася головна драма більшості українських євреїв⁷. Тож результати розвідки будуть важливими для розуміння подій Голокосту на Волині та в окупованих теренах України.

Історіографія та джерела

З огляду на те, що тема дослідження стосується окремо взятого населеного пункту, історіографія проблеми представлена напрацюванням небагатьох авторів. Голокост у Мізочі зокрема досліджувався автором. У монографії про Мізоч під час німецької окупації та перше повоєнне десятиріччя радянської дійсності висвітлено життя мізочан, трагедію єврейської спільноти, звернено увагу на заходи окупантів стосовно жертв геноциду та політику щодо неєврейського населення⁸. В іншій монографії про Голокост, що відбувався на теренах сучасної Рівненщини, досліджуються антисемітські заходи, пропаганду щодо мізоцьких євреїв, їхнє вбивство та факти порятунку, реакцію місцевих жителів на Голокост мізоцьких євреїв тощо⁹.

У статтях про Голокост у містечку¹⁰ висвітлено життя євреїв під час Голокосту, їхнє поневіряння до масового розстрілу в жовтні 1942 р., поведінку місцевих жителів щодо жертв геноциду тощо. Інші використані праці стосувалися питання власності євреїв та їхньої трудової

експлуатації на Рівненщині¹¹, становища євреїв у мізоцькому¹² та рівненському гетто¹³. На теренах генеральної округи «Волинь-Поділля» проаналізовано контрибуції як форму позбавлення власності євреїв¹⁴ та роль єврейської власності в динаміці Голокосту в цій окрузі у фокусі місцевого неєврейського населення. Зокрема, з'ясовано, що привласнення єврейського майна неєвреями набуло помітних масштабів, а в конкретних випадках (особливо ліквідація гетто) цей процес став масовим¹⁵.

Андрій Усач, розглядаючи роль місцевих винуватців Голокосту в неєврейських усноісторичних свідченнях на прикладі Мізоча, наводить факти, як єврейська власність могла впливати на життя євреїв. Його висновки вказують на масовість грабунку євреїв під час Голокосту, а бажання нажитися на єврейському майні, — чи не найпоширенішим мотивом співучасті місцевого населення в здійсненні Голокосту¹⁶.

Висвітлює трагедію мізоцьких євреїв каталог до виставки музею «Топографія терору» та фонду «Меморіал убитим євреям Європи» в Берліні в 2016 р.: «Масові розстріли. Голокост від Балтійського до Чорного моря, 1941–1944». Видання має англо-німецьку (2016 р.) та україно-білоруську доповнену версії (2021 р.¹⁷). Окремий розділ (С. 40–83) присвячено Голокосту в Мізочі, як містечку, на прикладі

¹¹ Роман Михальчук, «Власність євреїв Рівненщини під час нацистської окупації (1941–1944 рр.)», *Наукові праці історичного ф-ту Запорізького нац. ун-ту* 36 (2013): 169–173; Роман Михальчук і Вікторія Зиль, «Економічний аспект Голокосту (на прикладі Рівненщини)», *Наука, освіта, суспільство очима молодих: матеріали XI Міжнародної науково-практичної конференції студентів та молодих науковців* (2018): 258–260; Роман Михальчук, «Трудова експлуатація жертв Голокосту (на прикладі Рівненщини)», *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта* 11 (2015): 102–109.

¹² Роман Михальчук, «Становище євреїв в Мізоцькому гетто», *Zaporizhzhia Historical Review* 6 (58) (2022): 209–229.

¹³ Роман Михальчук, «Створення та функціонування Рівненського гетто», *Intermarum: історія, політика, культура* 10 (2022): 73–91.

¹⁴ Роман Михальчук, «Контрибуції як форма позбавлення власності євреїв в генеральній окрузі “Волинь-Поділля”», *Голокост в Україні: академічний, комеморативний та освітній аспекти: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 75-м роковинам трагедії Бабього Яру* (2016): 71–75.

¹⁵ Роман Михальчук, «Роль єврейської власності в динаміці Голокосту в генеральній окрузі “Волинь-Поділля”: фокус місцевого неєврейського населення», *Проблеми історії Голокосту: український вимір* 13 (2021): 38–85.

¹⁶ Андрій Усач, «“То не німці...”»: місцеві винуватці Голокосту у неєврейських усноісторичних свідченнях», у *Слухати, чути, розуміти: усна історія України ХХ–ХХІ століть: зб. наук. пр.*, ред. Гелінада Грінченко (Київ: АРТ КНИГА, 2021), 155.

¹⁷ *Масові розстріли. Голокост від Балтійського до Чорного моря, 1941–1944*. Каталог виставки музею «Топографія терору» (Київ: Фамільна друкарня «Huss», 2021), 340.

якого було показано специфіку «Голокосту від куль» у Східній Європі. Текст та ілюстрації книги висвітлюють передвоєнне становище мізоцьких євреїв, під час Голокосту та пам'ять про катастрофу в післявоєнний час¹⁸.

Авторство актуальних досліджень, в яких аналізувалися різні аспекти становища євреїв під час Голокосту, належать переважно західним історикам. Зокрема, механізм грабежу євреїв нацистами та їх спільниками аналізував Мартін Дін. Дослідник відзначав, що найцінніші речі зі Сходу відправлялися в Берлін, а менш вартісні залишалися на місцях для підтримки місцевої адміністрації¹⁹. Аналізуючи роль місцевих жителів у співробітництві з окупантами, він зазначав, що без німецької окупації не було б Голокосту, але й без допомоги місцевої влади вбивство євреїв не набуло б таких масштабів. Таким чином, вияви місцевої ініціативи частини цивільного населення вказували, що не можна всю провину за Голокост покладати на німців²⁰. Іцхак Арад, розглядаючи грабунки німецьких офіційних структур, зауважив, що певну роль у цьому процесі відігравали місцеві поліцейські та неєврейські жителі. У деяких випадках власність євреїв могла стати для них винагородою за співпрацю²¹.

Інші важливі праці, які тією чи іншою мірою розглядають становище єврейського та неєврейського населення під час Голокосту, належать Маркусу Айкелю²², Тімоті Снайдеру²³, Венді Лауер²⁴, Шмуелю Спектору з класичним дослідженням про Голокост волинських євреїв²⁵ та ін. Також стали цінними енциклопедичні видання, де наявна інформація про окупаційний режим у Мізочі, і зокрема Голокост²⁶.

¹⁸ Масові розстріли. Голокост від Балтійського до Чорного моря, 53–55.

¹⁹ Martin Dean, *Robbing the Jews: The Confiscation of Jewish Property in the Holocaust, 1933–1945* (Cambridge, UK: Cambridge University Press in association with the United States Holocaust Memorial Museum, 2008), 437.

²⁰ Martin Dean, «Local Collaboration in the Holocaust in Eastern Europe», у *The Historiography of the Holocaust*, ред. Dan Stone (Houndsmills: Palgrave Macmillan, 2004), 120–140.

²¹ Yitzhak Arad, «Plunder of Jewish Property in the Nazi-Occupied Areas of the Soviet Union», *Yad Vashem Studies* 29 (2001): 109–148.

²² Маркус Айкель, «Способства проведенню Холокоста: органи местного управления в оккупированной немцами Центральной и Восточной Украине», *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі* 1 (5) (2009): 9–26.

²³ Тімоті Снайдер, *Чорна земля. Голокост як історія і застереження* (Київ: Медуза, 2017).

²⁴ Лауер, *Творення нацистської імперії та Голокост в Україні*.

²⁵ Shmuel Spector, *The Holocaust of Volhynian Jews, 1941–1944* (Jerusalem: Yad Vashem, 1990).

²⁶ Александр Круглов, *Энциклопедия Холокоста: еврейская энциклопедия Украины* (Київ: ВІПОЛ, 2000), 146; Martin Dean, ред., *Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945: Ghettos in German-Occupied Eastern Europe*. Т. 2 (Washington: Indiana University Press, 2012), 1427.

Використані в дослідженні джерела дають можливість різносторонньо реконструювати події, аналізуючи заявлену проблему з погляду жертв, катів та свідків. Зокрема, свідчення жертв Голокосту (євреїв) та свідків подій (неєвреїв) представлені відеокolleкцією Інституту візуальної історії та освіти фонду Шоа університету Південної Каліфорнії в США²⁷ та відеокolleкцією Яхад-Ін Унум у Франції (Париж)²⁸. Colleкція фонду «Шоа» містить шістнадцять відеосвідчень євреїв та неєвреїв — тих, хто їх рятував у Мізочі. Серед них слід виділити свідчення євреїв Ісаака Розенблата²⁹, Клер Борен³⁰, Еміля Голдбартена³¹, Джорджа Ганзберга³², Меїра Вельтфрайна³³ та українців Марії Мосійчук³⁴ і Миколи Слободюка³⁵, в яких на достатньому рівні є можливість аналізувати проблему.

Серед свідчень євреїв з Меморіальної книги пам'яті Мізоча³⁶ слід виокремити спогади Янкева Мендюка³⁷, Довіда Фліттера³⁸,

²⁷ Відеокolleкція містить понад 52 тис. свідчень тих, хто пережив Голокост, та тих, хто рятував жертв нацизму, а також ромів, гомосексуалів, свідків Єгови, опитаних у 56 країнах світу. Створена завдяки проєкту американського кінорежисера Стівена Спілберга в 1994 р.

²⁸ Станом на 1 травня 2022 р. відеокolleкція включала 7468 відеосвідчень очевидців масових вбивств під час Другої світової війни єврейського та ромського населення у 8 країнах (Україна, Білорусь, Росія, Польща, Румунія, Молдова, Литва, колишня Югославська Республіка Македонія), які постійно поповнюються. «Яхад-Ін Унум» (означає «разом»), створена в 2004 р. у Франції католицьким священником о. Патріком Дебуа, ідентифікувала близько 2,5 тис. місць масових розстрілів. Найбільш активну науково-пошукову роботу організація здійснює на території України, де ідентифіковано 1298 місць масових страт та відзнято 3065 відеосвідчень. Після початку російсько-української війни 2022 р. експедиція під керівництвом о. Патріка Дебуа здійснює в Україні усно-історичний проєкт документування злочинів російських окупантів.

²⁹ Архів візуальної історії Фонду Шоа Університету Південної Каліфорнії (далі — USC SFI VHA), свідчення № 38507, Ісаак Розенблат (Isaac Rozenblat).

³⁰ USC SFI VHA, свідчення № 18572, Клер Борен (Claire Boren).

³¹ USC SFI VHA, свідчення № 07722, Еміль Голдбартен (Emil Goldbarten).

³² USC SFI VHA, свідчення № 46431, Джордж Ганзберг (George Ganzberg).

³³ USC SFI VHA, свідчення № 38537, Меїр Вельтфрайн (Me'ir Veltfroynd).

³⁴ USC SFI VHA, свідчення № 38193, Марія Мосійчук (Mariia Moseichuk).

³⁵ USC SFI VHA, свідчення № 38669, Микола Слободюк (Nikolai Slobodiuk).

³⁶ Меморіальна книга Мізоча (Mizocz; sefer zikaron) була опублікована в Тель-Авіві в 1961 р. і складається зі свідчень євреїв, які вижили під час Голокосту та емігрували. Координаторами оригінального видання були Ашер Бен-Онї та його земляки, колишні мешканці Мізоча в Ізраїлі. На сьогодні завдяки ініціативі Лоуренса Брауна (США) та Романа Михальчука (Україна) здійснено переклад книги з іврити англійською та українською мовами. Див.: «Меморіальна книга Мізоча», дата звернення 22 серпня, 2022, <https://www.jewishgen.org/Yizkor/Mizoch/Mizochu.html#TOC>.

³⁷ Yankev Mendiuk, «Memories of a Partisan», *Memorial Book of Mizocz*, дата звернення 22 серпня, 2022, <https://www.jewishgen.org/yizkor/Mizoch/miz054.html#Page60>.

³⁸ «Dovid Flitter Tells His Story», *Memorial Book of Mizocz*, дата звернення 22 серпня, 2022, <https://www.jewishgen.org/Yizkor/Mizoch/miz090.html#Page111>.

Ашера Глберга³⁹, Макса Вельтфрайнта⁴⁰, Єгуди Бронштейна⁴¹, Нахума Копита⁴², Йони Олікера⁴³, Міріам Кашук-Шпринц⁴⁴, Иди Айзенгарт-Плітер⁴⁵. З меморіальної книги пам'яті Кременця цінними є свідчення Вольфа Окса⁴⁶, а з меморіальної книги пам'яті Рівного — Блюми Дойтч⁴⁷.

Також проаналізовано єврейські свідчення, які зберігаються в архіві Яд Вашем — Йони Олікера⁴⁸ та Гали Копит⁴⁹. З архівосховища Яхад-Ін Унум використано свідчення українця Володимира Бідюка⁵⁰, а також його свідчення, взяті особисто автором, що зберігається в приватному архіві⁵¹. Цінними є свідчення старожилів Мізоча, опитаних автором у 2016 р. (понад 20 аудіосвідчень). Результати усної історичної проєкту викладено в окремій публікації⁵². Актуальність використання усних свідчень зумовлена тим, що офіційні німецькі та радянські документи не можуть повною мірою висвітлити всі аспекти нацистського ладу та Голокосту. Натомість розповіді жертв та свідків дають можливість розкрити таку картину повніше.

³⁹ Asher Gilberg, «Mizoch — its Life and its Annihilation», *Memorial Book of Mizocz*, дата звернення 22 серпня, 2022, <https://www.jewishgen.org/Yizkor/Mizoch/miz003.html#Page5>.

⁴⁰ Max Weltfreint, «How I Was Saved from Death in Mizoch», *Memorial Book of Mizocz*, дата звернення 22 серпня, 2022, <https://www.jewishgen.org/Yizkor/Mizoch/miz029.html>.

⁴¹ «The Judenrat in Mizoch Had a High Moral Standard, But... (From Yehuda Broinshtein's Letter to Reuven Melamed)», *Memorial Book of Mizocz*, дата звернення 22 серпня, 2022, <https://www.jewishgen.org/Yizkor/Mizoch/miz090.html>.

⁴² Nahum Kopit, «In the Ghetto, in Forced Labor, and in the Forest», *Memorial Book of Mizocz*, дата звернення 22 серпня, 2022, <https://www.jewishgen.org/Yizkor/Mizoch/miz029.html#Page33>.

⁴³ Yona Olikier, «The Struggle for Life», *Memorial Book of Mizocz*, дата звернення 22 серпня, 2022, <https://www.jewishgen.org/Yizkor/Mizoch/Mizu098.html#Page104>.

⁴⁴ Miriam Kashuk-Szprync, «Bits of Memories from the Holocaust Period», *Memorial Book of Mizocz*, дата звернення 22 серпня, 2022, <https://www.jewishgen.org/Yizkor/Mizoch/miz090.html#Page95>.

⁴⁵ Ida Eisengart-Pliter, «The Horrible Days», *Memorial Book of Mizocz*, дата звернення 22 серпня, 2022, <https://www.jewishgen.org/Yizkor/Mizoch/miz090.html#Page98>.

⁴⁶ Volf Oks, «The Destruction of the Jewish Village of Mizoch», *Memorial Book of Kremenets*, дата звернення 22 серпня, 2022, <https://www.jewishgen.org/yizkor/kremenets3/kre339.html>.

⁴⁷ Bluma Doitch (Guz) Olikier, «Notes of the Bloody Affair», *Memorial Book of Rivne*, дата звернення 22 серпня, 2022, <https://www.jewishgen.org/yizkor/rovno/rov514.html>.

⁴⁸ Архіви Яд Вашем (далі — YVA), свідчення № 0.3/2223, Йона Олікер (Yona Olikier).

⁴⁹ YVA, свідчення № 03/2232, Гала Копит (Gala Kopyt).

⁵⁰ Архіви Яхад-Ін Унум (далі — YIU), свідчення № 574U.

⁵¹ Архів Романа Михальчука, інтерв'ю з Володимиром Бідюком 1924 р.н., 8 серпня 2006.

⁵² Роман Михальчук, «Нові свідчення про Голокост в Мізочі (за результатами усної історичної проєкту у липні—серпні 2016 р.)», *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: наук. записки РДГУ* 29 (2017): 265–274.

Злочини щодо євреїв під час Голокосту в Мізочі дають можливість аналізувати архівно-кримінальні справи з Управління СБУ в Рівненській області на поліцейських Георгія Коломійця⁵³, Петра Андрущука⁵⁴, Никанора Пеленкевича тощо⁵⁵, а також заступника керівника мізоцької районої управи Трофима Гуца⁵⁶. Однак слід пам'ятати, в яких умовах відбувалося формування такого виду джерел (під час допитів засуджених, часто із застосуванням фізичного та психологічного тиску слідчих), тому, як і усні свідчення, ці джерела потрібно верифікувати та перевіряти.

У Державному архіві Рівненської області (ДАРО) зберігається «щоденник невідомого члена ОУН»⁵⁷, де автор рефлексував щодо вбивства євреїв у Мізочі та процесу пограбування місцевого гетто⁵⁸. Також в архівосховищі ДАРО зберігаються документи окупаційної адміністрації про Голокост у Мізочі — «Наказ районного коменданта народної міліції міста Мізоча», що висвітлює становище мізочан, зокрема євреїв у перші місяці нацистської окупації⁵⁹. У збірниках джерел наявні документи, що загалом висвітлюють тематику окупаційного режиму⁶⁰.

Документи в інших архівосховищах України висвітлюють різні аспекти функціонування окупаційної адміністрації (ЦДАГОУ⁶¹,

⁵³ Архів Управління Служби Безпеки України в Рівненській області (далі — АУСБУ РО), ф. 4, спр. 3444 (кримінальна справа Г. Я. Коломійця).

⁵⁴ АУ СБУ РО, ф. 4, спр. 2134 (кримінальна справа П. Андрущука).

⁵⁵ АУ СБУ РО, ф. 4, спр. 17001 (кримінальна справа Н. Пеленкевича).

⁵⁶ АУ СБУ РО, ф. 4, спр. 2921 (кримінальна справа Т. Гуца).

⁵⁷ Згідно з публікацією Петра Русина, автор «Щоденника» — Семен — і 1943 р. йому мало виповнилося 20 років. Народився і жив у с. Дермань з батьками поблизу монастиря. Щоденник розпочато 1 вересня 1942 р. і закінчено 7 січня 1943 р. У роки німецької окупації працював у Дермані помічником агронома, підпорядковувався Мізоцькому районному крайсландвурту. Із запису, зробленого 7 вересня 1942 р., видно, що в цей час його призначено зв'язковим підрайонного проводу ОУН (Див.: Петро Русин, «Лише догоряють останки», *Червоний прапор*, 14 червня, 1991, № 113, 3).

⁵⁸ ДАРО, ф. Р. 30, оп. 2, спр. 83.

⁵⁹ ДАРО, ф. Р. 22, оп. 1, спр. 15.

⁶⁰ П. Костриб, С. Пількевич і Ф. Савченко, ред., *Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: зб. док. і матер.* (Київ: Держполітвидав УРСР, 1963), 14–16; Л. Лазуренко, ред., *Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945. Документы и материалы в трех томах. Т. 1. Украинская ССР в первый период Великой Отечественной войны (22 июня 1941 г. — 18 ноября 1942 г.)*. (Київ: Наукова думка, 1980), 552; О. Мартинова, ред., *Ровенщина в роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу. 1941–1945: Документи і матеріали* (Львів: Каменяр, 1989).

⁶¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГОУ), ф. 1, оп. 22, спр. 503.

ЦДАВОВУ⁶²) та злочини окупантів щодо місцевого населення на Мізоччині (ГДА СБУ⁶³).

Містечко Мізоч в адміністративно-територіальній системі нацистської окупації

Окупація теренів СРСР Німеччиною в червні 1941 р. спричинила створення нової структури адміністративного поділу. Захоплені території поділено на зони цивільного та військового правління. 17 липня 1941 р. Адольф Гітлер підписав указ про введення цивільного управління на окупованих «східних територіях»⁶⁴. Адміністративним центром райхскомісаріату «Україна»⁶⁵ стало м. Рівне⁶⁶. Декрет про утворення райхскомісаріату Гітлер підписав 20 серпня 1941 р., а райхскомісаром призначив гауляйтера Східної Пруссії Еріха Коха⁶⁷.

За радянської влади згідно з указом Президії Верховної Ради Української РСР від 1 січня 1940 р. Мізоч у статусі селища міського типу був центром Мізоцького району (серед інших 30 районів) Рівненської області. Після німецької окупації 27 червня 1941 р.⁶⁸ містечко увійшло до складу генеральної округи «Волинь-Поділля»⁶⁹ РКУ (із цен-

⁶² Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВОВУ), ф. 2077, оп. 1, спр. 13.

⁶³ Архів Управління Служби Безпеки України (далі – ГДА СБУ), ф. 13, спр. 372, т. 8.

⁶⁴ Костриб, Пількевич і Савченко, ред., *Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні*, 14–16.

⁶⁵ Територія райхскомісаріату (339,2 тис. км²) була поділена на шість генеральних округів – генералбецирків (generalbezirk): «Волинь-Поділля», «Житомир», «Київ», «Миколаїв», «Дніпропетровськ», «Крим». До «Волинь-Поділля» входило 25 крайзгебітів. До Рівненського крайзгебіту входили райони Здолбунова, Мізоча, Острога, Гощі, Рівного (ЦДАВОВУ, ф. 3206, оп. 1, спр. 7, арк. 5).

⁶⁶ Рівне, як центр райхскомісаріату, мало особливий статус. У місті базувалися основні владні інституції РКУ: штаб Е. Коха, німецький суд, Центральний емісійний банк України, штаб головного інтендантства й господарче управління групи армій «Південь», штаб начальника тилових частин Вермахту в Україні.

⁶⁷ Лазуренко, ред., *Советская Украина в годы Великой Отечественной войны*, 331.

⁶⁸ Костриб, Пількевич і Савченко, ред., *Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні*, 419.

⁶⁹ Генеральна округа «Волинь-Поділля» – адміністративно-територіальна одиниця райхскомісаріату «Україна», утворена з територій колишніх Рівненської, Волинської, Кам'янець-Подільської, частково Тернопільської та Вінницької областей Української РСР та південної частини колишніх Берестейської та Пінської областей Білоруської РСР. Спочатку поділялася на 27, пізніше на 25 округ (гебітів). За площею в 1943 р. (80 507,99 км²) посідала перше місце в райхскомісаріаті «Україна», за чисельністю населення – друге. За національним складом домінували українці (3 млн 500 тис. – 75%), поляків було 460 тис. (10,9%), євреїв – 330 тис. (7,8%), білорусів – 280 тис. (6,6%), росіян – 330 тис. (7,8%), німців – 3 тис. (0,07%). На заході округу межувала з дистриктом «Галичина» та дистриктом «Люблін», на північному заході – з округою «Білосток», на півночі – з генеральною округою «Білорусь» райхскомісаріату «Остланд», на сході – з генеральною округою «Житомир», на

трім спочатку в Бресті, а потім у Луцьку), яка була утворена 1 вересня 1941 р., а її окружним комісаром (гебітскомісаром) з 15 вересня 1941 р. був д-р Вернер Беєр⁷⁰.

Генеральні округи склалися із 114 крайзгебітів, які охоплювали 434 гебіти (райони). Рівненський крайзгебіт (Рівненська округа) був найбільшим за кількістю районів та чисельністю населення генеральної округи «Волинь-Поділля». Одночасно було утворено Здолбунівську округу (куди входили Здолбунівський, Мізоцький та Острозький райони), керівником якої був Георг Маршал. 15 січня 1943 р. Здолбунівська округа була об'єднана з Рівненською в одну нову Рівненську округу⁷¹. Як зазначав дослідник Іцхак Арад, цивільна адміністрація районів у містечках та селах повинна була складатися з пронімецьки налаштованих місцевих працівників⁷².

За радянськими даними, за пів року до нападу на СРСР на 1 січня 1941 р. в Рівненській області проживало 1 139 808 осіб. Серед них українців – 859 415 (75,4%), євреїв – 101 446 (8,9%), росіян – 71 708 (6,3%), поляків – 70 668 (6,2%). Найбільше євреїв проживало в містах. Наприклад, у Рівному разом із польськими біженцями на початок війни їх нараховувалося близько 30 тис. осіб⁷³. У Мізочі напередодні вторгнення Німеччини в СРСР у середині 1941 р., за даними Олександра Круглова, проживало (разом із біженцями) близько 1,7 тис. євреїв⁷⁴. Дані ізраїльського історика Шмуеля Спектора трохи відрізняються. Дослідник наводить такі цифри кількості населення євреїв у Мізочі в різні роки: 1931 р. – 961 особа, 1941 р. – 1 048 осіб, 1942 р. – 2 000 осіб⁷⁵.

Військово-політичні зміни після захоплення містечка потребували налагодження життя в окупаційній дійсності. За ініціативою жителів містечка після відходу Червоної армії в Мізочі почало діяти

півдні – з губернаторством «Буковина», на південному сході – з губернаторством «Трансїстрія». Генеральним комісаром округи був обергрупенфюрер СА Генріх Шене з Кенігсберга. З жовтня 1942 р. обов'язки генерального комісара «Волинь-Поділля» виконував генеральний комісар Житомира, начальник окружного управління Курт Клем. Спочатку місцем перебування генерального комісара був Брест-Литовський, згодом – Луцьк. Округа перестала існувати 5 лютого 1944 р.

⁷⁰ ДАРО, ф. Р. 22, оп. 1, спр. 3, арк. 1.

⁷¹ ДАРО, ф. Р. 22, оп. 1, спр. 4, арк. 39.

⁷² Іцхак Арад, *Катастрофа євреїв на окупованих територіях Советского Союза (1941–1945)* (Днепропетровськ: Центр «Ткума ЛТД»; Москва: Центр «Холокост», 2007), 121.

⁷³ Israel Gutman, гол. ред., *Encyclopedia of the Holocaust*. Т. 3 (Jerusalem: Yad Vashem, 1990), 1308.

⁷⁴ Ілья Альтман, ред. *Холокост на території ССРР: енциклопедія* (Москва: РОССПЭН, 2011), 587.

⁷⁵ Spector, *The Holocaust of Volhynian Jews*, 363.

самоуправління, головою якого обрали Трофима Гуца⁷⁶. Спочатку практична діяльність управи зводилася до економічного господарювання в районі — ремонту доріг, мостів, організації допомоги населенню, що потерпіло від війни. Згодом у протоколі допиту 1944 р. Гуц зазначав, що німецьке командування нав'язало робітникам управи роботу із забезпечення Німеччини продовольством і фуражем. А після приїзду гебітскомісара в Здолбунів місцева (міська) управа проводила свою роботу під його контролем⁷⁷.

Під час виборів до Мізоцької районної управи 11 липня 1941 р. головою обрали землеміра із сусіднього с. Дермань Івана Мартинюка, який у 1939–1941 рр. працював у Мізоцькому районному земельному відділі, а Трохима Гуца⁷⁸ з Мізоча — його заступником. Трохим Гуц 1901 р.н. мав 7 класів школи і на цій посаді працював до 1 січня 1942 р.⁷⁹ 31 січня 1942 р. наказом голови райуправи Івана Мартинюка Гуц призначений головою місцевої Мізоцької управи, де попрацював до 1 березня 1943 р. Відтоді звільнився і перебував у своєму господарстві в Мізочі⁸⁰. Серед працівників районної управи відомі й інші працівники: Колодейчук (Колодійчук) Іван — керівник земельного відділу, Євкевич (Євкович) Сергій — керівник фінансового відділу, Марценковський Дмитро — керівник господарського відділу, Бухало Євген — секретар і одночасно керівник статистичного відділу. Збереглася інформація про засідання районної управи в щоденнику «невідомого члена ОУН». У записі від 8 вересня 1942 р. автор обурювався, що кожні три дні відправлялися вагони зі збіжжям в Німеччину, і зокрема на цьому засіданні стояло питання знову організувати два вагони із зерном. Співчуючи селянам, які залишаються в «одній сорочці», він порівнював такі порядки з голодним 1933 р.⁸¹

⁷⁶ ДАРО, ф. Р. 2771, оп. 2, спр. 4031, арк. 55.

⁷⁷ ДАРО, ф. Р. 2771, оп. 2, спр. 4031, арк. 55 зв.

⁷⁸ В обов'язки Трохима Гуца, як заступника районної управи, входило слідкувати за виконанням господарських планів — заготівель хліба, м'яса, молока, яєць, овочів, сіна, соломки, конюшини. Він ходив по хатах та перевіряв, чи виконуються плани. Як зазначав сам Гуц, плани здачі продуктів були непосильними, тому виконувалися приблизно на 80% (АУ СБУ РО, спр. 2921, арк. 10–10 зв.). Загалом за 6 місяців на посаді заступника районної управи він зібрав з населення і здав окупантам 100 голів худоби і 1000 пудів хліба (АУ СБУ РО, спр. 2921, арк. 53). Крім збору продуктів з місцевого населення, господарська робота полягала в налагодженні виконання різних видів робіт — формування робочого контингенту з місцевих жителів, виділення підвід для різних робіт тощо. Також він організував збір теплих речей для німецької армії. Шуби, валянки, шапки, тілогрійки були відправлені в Здолбунів, де їх передали в гебітскомісаріат (АУ СБУ РО, спр. 2921, арк. 24).

⁷⁹ АУ СБУ РО, спр. 2921, арк. 9 зв.

⁸⁰ АУ СБУ РО, спр. 2921, арк. 9 зв.—10.

⁸¹ ДАРО, ф. Р. 30, оп. 2, спр. 83, арк. 3 зв.—4.

Аналіз документів дає підставу стверджувати, що на початковому етапі окупації цивільна особа керівника районної управи мала вплив і на формування складу поліцейських органів. Петро Андрушук⁸², який у 1941 р. працював керівником української поліції Мізоцького району, свідчив:

4 липня 1941 р. мене визвав начальник районної управи м. Мізоча Мартинюк Іван Михайлович і прийняв працювати начальником української поліції в м. Мізоч, що по охороні майна і установ райцентру. Я дав згоду і в мене в розпорядженні було 25 чоловік⁸³.

Працівники та очільники місцевих відомств постійно змінювалися. Наприклад, Улас Самчук згадував, що коли йому доводилось бути у справах у Мізочі, то він зайшов привітатися з начальником району — Олександром Даниленком. Згодом, як зазначає Улас Самчук, Олександра Даниленка, якого називав другом, було заарештовано німцями під час хвилі арештів інших районних керівників⁸⁴.

У Здолбунові містилася окружна жандармерія, яку очолював Йозеф Паур. Крім того, районні пости німецької жандармерії дислокувались у Мізочі та Острозі. Їх штат був усього 2–3 особи. Начальником посту в Мізочі був гауптвахмайстер поліції Оскар Дреус. Німецькі жандарми зайняли будівлю на вул. Липки, де в 1939–1941 рр. розміщувався районний відділ НКВС (сучасна вул. Т. Якимчука). Окрім них, тут працювали також перекладач Володимир Дудко, візник та кухарка з числа місцевого населення. Посаду крайсландвірта (районного керівника сільського господарства) в Мізочі зайняв зондерфюрер Август Борн⁸⁵.

За свідченнями Петра Андрушука, жандармерія, прибувши в Мізоч, відразу намагалася поширити свій вплив на інші окупаційні органи. Андрушук свідчив, що за відмову працювати в поліції, керівник жандармерії Дреус відправив його в м. Рівне в пожежну станцію. Однак лікарняна комісія звільнила його і він вернувся в Мізоч, де як начальник районної управи працював завідувачем кінотеатру до серпня 1942 р., після чого звільнився і виїхав у Дермань І⁸⁶.

⁸² У 1943 р. Петро Андрушук перейшов на підпільне становище і вступив в ОУН, мав псевдонім «Карий» (АУ СБУ РО, спр. 2134, арк. 3).

⁸³ АУ СБУ РО, спр. 2134, арк. 12 зв.

⁸⁴ Улас Самчук, *На білому коні. На коні вороному: Спомини і враження: У двох частинах* (Острог—Луцьк: Вид-во На УОА, ПВД «Твердиня», 2007), 400.

⁸⁵ Відомо, що відділ «Орла» та теренова бойка «Крука» з с. Ст. Мощаниця здійснили засідку при дорозі з с. Стеблівка до Мізоча. З штаатсгугу в Стеблівці повертався крайсландвірт Борн під охороною шести угорських кавалеристів. Було вбито Борна і двох угорських унтер-офіцерів.

⁸⁶ АУ СБУ РО, спр. 2134, арк. 13.

Окрім Дрекса, у жандармерії в Мізочі несли службу два німецьких поліцейських резерву, один з них Густав Гілле, який фотографував злочини окупантів під час акції в жовтні 1942 р.⁸⁷ Комендатура, за словами єврея Ісаака Розенблата, містилася в одній кімнаті. Він зазначав, що там працювали люди з освітою: «Можна було помітити, що це були люди більш освічені, було видно, що це були не прості селяни, а люди начитані, з освітою»⁸⁸.

Зі створенням цивільної адміністрації зі складу мобільних айнзац-груп було сформовано стаціонарні штаби командирів поліції безпеки та СД (Зіпо-СД). Командувач сил СС і поліції Прюцманн доручив їм убивство значної частини єврейського населення⁸⁹. Командиром Зіпо-СД «Волинь-Поділля» з центром у Рівному було призначено юриста доктора Карла Пютца. Саме його підлеглі розстрілювали в жовтні 1942 р. євреїв Мізоча⁹⁰.

Зважаючи на свої функції, найбільш тісно з євреями контактували місцеві поліцейські. Через ряди мізоцької поліції пройшло багато осіб. На думку М. Сергієнка, вже в середині липня 1941 р. їх могло налічуватися 30 осіб⁹¹. Однак за весь період окупації їх було більше, адже це не була стала робота і склад постійно змінювався. Передусім це були вихідці з «Мізоцького куша» — представники з ближніх до Мізоча сіл. Велике представництво було з с. Дермань. Як приклад — свідчення поліцейського Георгія Коломійця про коменданта Мізоцької районної поліції, яким був Андрушук із с. Дермань, 30 років, його замісник — вчитель із с. Дермань, 55 років⁹², секретар — Антон Кучерук із с. Дермань, 28 років, Дзюбенко Василь із с. Дермань, 25 років. Також доволі відомим став комендант поліції в Мізочі Володимир Виногородський із с. Мізочик, 35 років⁹³. Як зазначав Тімоті Снайдер,

[...] досить часто, як це було в місті Мізоч, деякі з тих, хто колаборував з радянською владою, були українськими націоналістами, які до літа 1941 року співпрацювали з євреями в радянському апараті⁹⁴.

⁸⁷ Масові розстріли. Голокост від Балтійського до Чорного моря, 65.

⁸⁸ USC SFI VHA, свідчення № 38507.

⁸⁹ Масові розстріли. Голокост від Балтійського до Чорного моря, 64.

⁹⁰ Масові розстріли. Голокост від Балтійського до Чорного моря, 64.

⁹¹ М. Сергієнко, «Мізоцька трагедія», *Шлях Ілліча*, 13 лютого, 1986.

⁹² АУ СБУ РО, спр. 3444, арк. 32.

⁹³ АУ СБУ РО, спр. 3444, арк. 33.

⁹⁴ Снайдер, *Чорна земля*, 143.

Доля поліціантів була різною, але після війни часто закінчувалася арештом НКВС після того, як вони покидали лави поліції і йшли в УПА⁹⁵. Коли в 1943 р. українці залишили ряди поліції, їхні місця зайняли поляки, які здійснювали злочини проти місцевого населення⁹⁶.

Нацистська пропаганда

Аби прихилити місцеве населення до німецької влади, окупанти намагалися створювати видимість лояльності до місцевого населення, вміло граючи та використовуючи національно налаштованих осіб. Коли у Львові 30 червня 1941 р. проголосили відновлення Української держави, у Мізочі було проведено мітинг, вивішено синьо-жовті прапори⁹⁷. Чимало українців повірили німцям і пішли служити в німецькі органи (поліцію). Поліцейський Георгій Коломієць згадував, що працювавши в поліції, часто був на мітингах, де щотижнево проводилася антирадянська націоналістична пропаганда. Виступали зазвичай ті, хто потерпів за радянської влади. «Також тут прививали ненависть до євреїв та поляків»⁹⁸. Коли Коломієць водив поліцейських у їдальню, вони співали націоналістичних пісень ОУН⁹⁹. Отже, окупанти використовували патріотичні настрої українців, щоб викликати прихильність до нового режиму.

На протигагу російській, як мові колишнього окупанта, більш поширеною стала українська мова. Мізоцький єврей Борух Флітер зазначав, що коли він прийшов до поліцейського Георгія Коломійця і сказав «Здрастуйте», той подивився і сказав, що «тут не більшовики, потрібно казати “Добрий день”»¹⁰⁰. Улас Самчук згадував, що коли був у Мізочі в районній поліції, то «на ній уже красувалася урядова вивіска з відповідним написом і гербом»¹⁰¹.

Для поширення пронімецької пропаганди в місцевих газетах публікувалися й антисемітські статті. Рівненська газета «Волинь», яка

⁹⁵ Наприклад, поліцейський Никанор Пеленкевич згадував, що спочатку його викликав голова райуправи Іван Мартинюк у липні 1941 р. і він почав працювати заступником коменданта німецької поліції в Мізочі до 1 вересня 1941 р. Після цього направлений у школу в Дермань І, де працював до 16 вересня 1942 р., після чого до 16 червня 1943 р. працював секретарем міської управи в Мізочі з окладом 650 руб. на місяць. Потім до 24 жовтня 1943 р. знову працював вчителем у Дермані. А в жовтні 1943 р. — завербований в ОУН на прізвисько «Тирса» (АУ СБУ РО, спр. 17001, арк. 5).

⁹⁶ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 8, арк. 25; Михальчук, *Мізоч*, 50–55.

⁹⁷ Степан Бабій, «Зі спогадів колишнього зв'язкового УПА, жителя сел. Мізоч Івана Бихальця», *Нове життя*, 13 жовтня, 1993.

⁹⁸ АУ СБУ РО, спр. 3444, арк. 48.

⁹⁹ АУ СБУ РО, спр. 3444, арк. 84 зв.

¹⁰⁰ АУ СБУ РО, спр. 3444, арк. 67.

¹⁰¹ Самчук, *На білому коні*, 127.

розповсюджувалася і в Мізочі¹⁰², містила набір пропагандистських наративів у контексті «жидобільшовизму». Зокрема, у газеті автор нарахував 318 антисемітських публікацій, що виходили за час існування часопису (1941–1944 рр.)¹⁰³. Не оминулися в газеті і події в Мізочі з антисемітським підтекстом. У публікації «Молодь села Мізоч» автор статті звинувачував «мізоцьких хохлів» за «безмірну любов до жидівства», яке «цілковито залило» містечко за польських та більшовицьких часів:

Містечко — переповнене жидами робило ще за Польщі з тих з села і міста, що не могли стати «ужендіками», горячих ви знавців пролетарської згоди. І характерне для мізоцьких «хохлів» було те, що вони в своєму інтернаціоналізмі нападали в якусь безмежну любов до жидівства. Часи Польщі дали тут ряд обожателів жидівської пролетарської нації. І тому, коли прийшла Червона Армія, знайшлося тут багато типів (з певним минулим), які відразу тілом і душею пірнули в болото більшовизму. Всі «вищі» і «помітніші» постаті — знайшлися там. Дехто з них в «процесі» більшовизму «попарив руки», дехто тримався його до останніх днів¹⁰⁴.

У статті йшлося про те, що «Мізоч, затоплений жидівством за Польщі і Советів, був німий на кожний український рух» і лунало побажання мізоцькій молоді, яка «відчула і зрозуміла себе» і «з запалом кинулась в вир нового життя»,

[...] щоб ці її перші кроки були запорукою того, що вона дійсно зрозуміла важливість даної хвилини і щоб вона виростила в собі такі прикмети, з якими серед всяких обставин могла б зберегти гордість і чесноту українського імені¹⁰⁵.

Таким чином, йшлося про те, що мізоцька громада повинна була змінити своє ставлення до євреїв, апелюючи до національних аргументів.

В окупаційних газетах нав'язувалася концепція «жидо-більшовизму», що вказувала на зв'язок євреїв з каральними органами радянської держави. Така позиція дозволяла звинуватити євреїв у злочинах попереднього режиму та виправдати їх знищення. Видання Рівненщини переконували читача в деструктивній ролі євреїв у світовій історії та історії України в основних блоках антисемітських публікацій: політичному, расовому, релігійному, культурному та соціально-економічному.

¹⁰² ДАРО, ф. Р. 280, оп. 1, спр. 1, арк. 107.

¹⁰³ Роман Михальчук, «Нацистська пропаганда в м. Рівне під час німецької окупації (1941–1944 рр.)», *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Зб. наук. пр. Рівнен. держ. гуманіт. ун-ту* 31, кн. 2 (2019): 75.

¹⁰⁴ «Молодь села Мізоч», *Волинь*, 6 листопада, 1941, № 13, 2.

¹⁰⁵ «Молодь села Мізоч», *Волинь*, 6 листопада, 1941, № 13, 2.

Погром

Першими актами насилля, з якими зіткнулися євреї внаслідок зміни влад, стали погроми. В історіографії причини погромів описуються різними підходами, ідеологічними та економічними причинами, серед яких мали місце антисемітизм та антиєврейські стереотипи, «жидобільшовизм» як підтримка попередньої злочинної влади, банальний грабіж, матеріальна нажива та можливість поквитатися з дійсними та уявними ворогами тощо.

Роберт Геллетлі зазначає, що місцеві жителі окупованої Східної Європи використали концепцію «єврейсько-більшовицької» співпраці, щоб чинити єврейські погроми¹⁰⁶. Такі дії закінчувалися не лише фізичною наругою (побиттям, гвалтуванням, пограбуванням), але й смертю. Шмуель Спектор підрахував, що близько у 27 містечках і селах Волині вчинено погроми¹⁰⁷. У дослідженні Джарета МакБрайда така кількість сягає 42 населених пунктів¹⁰⁸. У цифрах Девіда Сезарані — це 500 життів єврейських чоловіків і жінок на Волині¹⁰⁹.

У Мізочі погром стався через два дні після окупації містечка 29 червня 1941 р.¹¹⁰, хоча ізраїльський дослідник Шмуель Спектор зазначає, що він відбувся 29 липня 1941 р.¹¹¹. Посилаючись на Спектора, цю дату фіксує у своїх публікаціях і український дослідник Олександр Круглов¹¹².

Свідчення мізоцьких євреїв підтверджують червневу версію подій. Фотограф Давид Флітер розповідав про учасників погрому, який, за його словами, відбувся відразу, як німці ввійшли в Мізоч 27 червня 1941 р. Зокрема, Флітер зазначав, як поліцейський мізоцької районної поліції Георгій Коломієць під час погрому грабував велосипеди, а Хана Трехлер та її чоловік Борух Трехлер були вбиті за те, що не хотіли віддавати свого майна погромникам (крім них були й інші вбиті та поранені жертви)¹¹³. За даними Флітера, під час погрому було

¹⁰⁶ Роберт Геллетлі, *Ленін, Сталін і Гітлер: Доба соціальних катастроф* (Київ: Темпора, 2011), 385.

¹⁰⁷ Spector, *The Holocaust of Volhynian Jews*, 64–71.

¹⁰⁸ Jared Graham McBride, «“A Sea of Blood and Tears”: Ethnic Diversity and Mass Violence in Nazi-Occupied Volhynia, Ukraine, 1941–1944» (Дис. докт. філос., Каліфорнійський університет, Лос-Анжелес, 2014), 128.

¹⁰⁹ David Cesarani, *Final Solution: The Fate of the Jews 1933–1949* (New York: St. Martin's Press, 2016), 374.

¹¹⁰ Dean, ред., *Encyclopedia of Camps and Ghettos*. Т. 2, 1376.

¹¹¹ Spector, *The Holocaust of Volhynian Jews*, 66.

¹¹² Круглов, *Енциклопедія Холокоста*, 146; Dean, ред., *Encyclopedia of Camps and Ghettos*. Т. 2, 1427.

¹¹³ АУ СБУ РО, спр. 3444, арк. 59 зв.—60, 85.

розгромлено 30 господарств та вбито і поранено близько 20 осіб¹¹⁴. А ще через кілька днів Коломієць зі зброєю ходив по квартирах євреїв та грабував їх (забрав костюм гранатового кольору в громадянина Теленройда, на другий день його надягнув і ходив у ньому фотографуватися)¹¹⁵.

Вбивство під час погрому дружини Боруха Траклера (Трехлера) Хани підтверджує Нахум Копит. У спогадах з меморіальної книги Мізоча він не використовує термін «погром», однак описує його. Він зазначав, що Хану «вбили п'яні українські заворушники після того, як німці роздали всім безкоштовно пиво, яке вони конфіскували на броварні Мацака»¹¹⁶. Копит згадував, що після вживання алкоголю вони вривалися в магазини, розбивали вікна, грабували і оскверняли велику синагогу, викидаючи сувої Тори. Ризикуючи життям, деякі євреї, у тому числі батько Нахума, ховали сувої Тори в потаємні місця. Копит згадував, що «на милість анархії та розлюченого натовпу» їх лишили у спокої на кілька тижнів¹¹⁷.

Підтвердження погрому відразу після окупації містечка міститься і в спогадах інших євреїв — Асії Раберман¹¹⁸, Ашера Гілберга¹¹⁹, Янкева Мендюка¹²⁰, Йони Олікера¹²¹. Свідчення останнього цінні тим, що він згадує конкретні імена як злочинців, так і жертв. На чолі

¹¹⁴ АУ СБУ РО, спр. 3444, арк. 112–112 зв.

¹¹⁵ АУ СБУ РО, спр. 3444, арк. 60, 96.

¹¹⁶ Nahum Kopit, «In the Ghetto, in Forced Labor, and in the Forest», *Memorial Book of Mizocz*, дата звернення 22 серпня, 2022, <https://www.jewishgen.org/Yizkor/Mizoch/miz029.html#Page33>.

¹¹⁷ Kopit, «In the Ghetto, in Forced Labor, and in the Forest».

¹¹⁸ Архів Романа Михальчука, інтерв'ю з Асією Раберман 1928 р.н., 14 грудня 2021.

¹¹⁹ Про погром у Мізочі Ашер Гілберг згадував: «Нацистська окупація почалася з єврейського погрому. Дивом погром закінчився двома–трьома вбитими, кількома пораненими та пограбуванням магазинів. Слід зазначити, що ініціаторами погрому були не німці. Українці почали його з власної ініціативи, якби не швидко втручання німецької армії, усе закінчилося б набагато трагічніше» (Див.: Asher Gilberg, «Mizoch – its Life and its Annihilation», *Memorial Book of Mizocz*, дата звернення 22 серпня, 2022, <https://www.jewishgen.org/Yizkor/Mizoch/miz003.html#Page5>).

¹²⁰ Янкев Мендюк про погром зазначав: «Німці були у нас в п'ятницю вранці. Того ж дня росіяни сильно бомбардували містечко, були пошкоджені будинки, а також православна церква. Деякі євреї також стали жертвами бомбардувань. Наступної неділі українці розпочали погром євреїв: з усіх навколишніх сіл зійшлися маси селян, озброєних сокирами, залізними палицями, косами тощо. Усі вони напилися на броварні й почали буянити за своїм звичаєм. Будинки були пограбовані, кілька євреїв вбито, ще багато поранено. З того дня ми стали вигнанцями. Не тільки німці, а й українці робили з нами, що хотіли» (Див.: Yankev Mendiuk, «Memories of a Partisan», *Memorial Book of Mizocz*, дата звернення 22 серпня, 2022, <https://www.jewishgen.org/yizkor/Mizoch/miz054.html#Page60>).

¹²¹ Йона Олікер згадував, що «українські хлопці почали бити шиби, а потім рушили сокирами і ножами на євреїв. Грабували лише єврейські помешкання і магазини» (YVA, свідчення № 0.3/2223, Йона Олікер (Yona Olikar), арк. 3).

грабіжників стояв землероб Іван Пікарець, який перед війною був комуністом, а як прийшли німці — повністю змінився. Разом з ним участь у грабунках брав українець Ярмелюк¹²². Щодо жертв, то за словами Олікера, тоді були вбиті Хая Біцка, Хане Трухлера, важко побили Еліаша Шейндлеса. Свідок зазначає, що єврейських жертв було б ще більше, якби злочинці не були так зайняті грабунками. Після трьох годин мордувань і грабунків німецькі жандарми їх розігнали, а Ярмелюка і Пікарця заарештували¹²³.

Згідно із спогадами Єгуди Бройнштейна, згаданий Ярмелюк із с. Дермань був відомий як комуніст, а за радянських часів був близьким до керівництва, тож очевидно хотів «відмити цей гріх єврейською кров'ю». Він власноруч поранив сокирою свого знайомого Елі Шиндельгойза, який дивом вижив, а Хану Трохлер та деяких інших євреїв було вбито. У цих погромах був важко поранений Гершон Моссман, чоловік Рахіль Меламед. Інші євреї врятувалися від розправи завдяки німцям, які відкрили вогонь по бунтівниках і розігнали їх. За словами Бронштейна, на Ярмелюка чекало покарання від колишніх товаришів — українських націоналістів, які згадали співпрацю з радянською владою і вбили його.

Отже, у системі вакууму влади та несформованості органів влади місцеві жителі використали ситуацію та взяли ініціативу поводження з євреями у свої руки. Цей контекст вписується в наратив Мартіна Діна, який вказує, що стихійні дії місцевого населення після прибуття німців, мотиви осіб і значення єврейської власності для отримання підтримки антиєврейських заходів посилюють наше розуміння динаміки геноциду. Важливо пам'ятати, що для Голокосту важливі не тільки центральні плани, але й реальні люди на місцевому рівні¹²⁴.

Фіксація та ідентифікація жертв

Першими кроками окупаційної військової адміністрації в захоплених нацистами східних теренах стала ідентифікація та фіксація (перепис) євреїв. Ідентифікація стосувалася лише євреїв, адже навіть цигани такої процедури не підлягали.

Реєстрація населення була потрібним елементом владним структурам для виявлення та підрахунку жителів. Реєстрація «арійського населення» мала інший зміст і відрізнялася від єврейської, яка мала дискримінаційно-каральний характер. Тільки у євреїв національність

¹²² YVA, свідчення № 0.3/2223, Йона Олікер (Yona Olikar), арк. 3–4.

¹²³ YVA, свідчення № 0.3/2223, Йона Олікер (Yona Olikar), арк. 4.

¹²⁴ Dean, «Local Collaboration», 134.

зазначалася на посвідченні. Існував бланк, де літерами «юде» на німецькій мові або «жид» на українській фіксувалася національність. Особи, що не зареєструвалися і не мали документів, перебували на нелегальному становищі і вважалися злочинцями.

При реєстрації євреїв фіксувалися не лише їх особисті дані, а й фах, місце проживання та роботи. Іменні списки завірялися в управі відповідною печаткою¹²⁵. Обов'язкового виконання таких умов вимагав голова Рівненської обласної управи І. Корноухов від голів районних управ розпорядженням від 18 вересня 1941 р.¹²⁶ Таким чином, як зазначає дослідник Маркус Айкель, реєстраційні списки дозволяли встановити точну кількість євреїв, їхнього майна, що полегшувало окупаційній владі впровадження подальших антиєврейських заходів¹²⁷.

Принизливим для євреїв засобом ідентифікації було позначення спеціальними позначками. У Мізочі це регулював «наказ районного коменданта народної міліції міста Мізоча» від 22 липня 1941 р. Згідно з документом (пункт 7) наказувалося «жидівському населенню» з 14 років від 22 липня 1941 р. носити на правій руці спеціальні позначки — білі пов'язки з синіми шестикутними зірками¹²⁸. Нахум Копит зазначав, що євреям наказали на лівій руці носити білі стрічки завширшки 10 см, на кожній з яких була вишита блакитна єврейська зірка¹²⁹.

Однак умови та спосіб носіння розпізнавальних знаків упродовж часу могли змінюватися та відрізнятися. Вольф Окс згадував, що євреї в Мізочі «повинні були носити нашивки із зіркою Давида, а пізніше новий наказ проголошував, що слід носити дві жовті нашивки із зіркою Давида, йдучи на ринок»¹³⁰. Українець Володимир Бідюк (свідок вбивства євреїв) пояснював, чому, на його думку, євреї мали носити розпізнавальні знаки в ділянці серця та на спині — якщо «мічені» тікатимуть, німецька куля мала наздогнати втікачів прямо в серце¹³¹.

¹²⁵ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 22, спр. 503, арк. 5.

¹²⁶ ДАРО, ф. Р. 52, оп. 4, спр. 15, арк. 1.

¹²⁷ Айкель, «Способствуя проведению Холокоста», 9–26.

¹²⁸ ДАРО, ф. Р. 22, оп. 1, спр. 15, арк. 2; Михальчук, «Особливості політики Голокосту в південній Рівненщині», 306.

¹²⁹ Max Weltfreint, «How I Was Saved from Death in Mizoch», *Memorial Book of Mizocz*, дата звернення 22 серпня, 2022, <https://www.jewishgen.org/Yizkor/Mizoch/miz029.html>.

¹³⁰ Max Weltfreint, «How I Was Saved from Death in Mizoch».

¹³¹ YIU, свідчення № 574U; Архів Романа Михальчука, інтерв'ю з Володимиром Бідюком 1924 р.н., 8 серпня 2006.

Психологічно було важко носити такі позначки, які свідчили про їхніх власників як людей нижчого сорту. Янкев Мендюк болісно реагував на це:

За кілька тижнів розпочалися укази. Спочатку німці наказали носити білі нашивки на правій руці, потім змінили постанову і сказали носити жовті нашивки. Одну попереду з правого боку, а іншу на спині, між плечима. Дітям теж довелося носити нашивки. Я пам'ятаю, ніби сьогодні, як мені було соромно виходити на вулицю з латою, бо мої друзі-поляки сміялися з мене і дражнили¹³².

Про принизливий статус згадує й інший єврей — Еміль Голдбартен:

Коли мені треба було надягати цю жовту нашивку... я благав Бога, щоб земля розверзлася і поглинула мене¹³³.

Відзнаки ставали небезпечним чинником для євреїв у навколишньому середовищі. Вони не лише перетворювали їхніх власників на об'єкти нападів та принижень, а й створювали загрозу життю як від окупантів, так і від цивільних неєврейських жителів. Така ситуація, як відмічає Венді Лауер, відбивала у євреїв бажання виходити зі своїх домівок¹³⁴.

У середньому вік, з якого євреїв змушували носити нашивки на теренах СРСР, становив 10–12 років¹³⁵. На Рівненщині більшість розпоряджень фіксують 14 років¹³⁶. У Мізочі, згідно з наказом районного коменданта міліції з 22 липня 1941 р. такий вік становив 14 років¹³⁷. Покарання за відмову носити позначки відрізнялися на окупованих теренах нацистами. У Мізочі це був розстріл¹³⁸. Однак міра покарання часто вирішувалася місцевою поліцією на власний розсуд.

Існували й інші принизливі заходи, застосовані до євреїв. До таких слід віднести заборону ходити тротуарами, а при зустрічі з німцями — знімати капелюха. Євреї повинні були зійти з тротуарів, зустрічаючи німців, знімаючи при цьому головні убори¹³⁹. Про таку принизливу

¹³² Yankev Mendiuk, «Memories of a Partisan», *Memorial Book of Mizocz*, дата звернення 22 серпня, 2022, <https://www.jewishgen.org/yizkor/Mizoch/miz054.html#Page60>.

¹³³ USC SFI VNA, свідчення № 07722.

¹³⁴ Лауер, *Творення нацистської імперії та Голокост в Україні*, 115.

¹³⁵ Ганна Абакунова, «Антисемітська політика нацистської влади в Райскомісаріаті “Україна”», *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: наук. записки Рівненського держ. гуманітарного ун-ту* 19 (2010): 75.

¹³⁶ Мартинова, ред., *Ровенщина в роки Великої Вітчизняної війни*, 18.

¹³⁷ Мартинова, ред., *Ровенщина в роки Великої Вітчизняної війни*, 18.

¹³⁸ ДАРО, ф. Р. 22, оп. 1, спр. 15, арк. 2.

¹³⁹ Dean, ред., *Encyclopedia of Camps and Ghettos*. Т. 2, 1427; Михальчук, *Смерть і виживання під час Голокосту*, 53.

процедуру в Мізочі згадував Еміль Голдбартен. Заборону ходити по тротуарах він порівнював із ставленням до тварин, адже євреї відтепер ходили «лише там, де коні та худоба». Роздуми Голдбартена стали наслідком висновку:

[...] вони мене змусили виглядати гіршим за собаку. Я був гірше ніж собака і весь час питаю, чому так¹⁴⁰.

Макс Вельтфрайнт згадував, що через порушення цього правила ледь не втратив життя. Перебуваючи з іншими євреями на роботі в Здолбунові, він не встиг зняти капелюха перед жандармом. Той підняв пістолет, щоб його вбити. Вельтфрайнту пощастило, що за нього вступилася пані Зінгер, в якої він жив¹⁴¹.

Сегрегація в гетто, обмеження простором та часом

Заради концентрації євреїв на окремо взятій території застосовувалася їхня сегрегація в гетто. Ідея впровадження гетто на території окупованої України сформована Альфредом Розенбергом після їх створення в Польщі. Організація гетто стала одним з етапів вирішення «єврейського питання». Євреїв сконцентровано на локальному просторі та ізольовано від зовнішнього світу. Такі заходи дозволяли контролювати єврейське населення, а заборона контактів з місцевими жителями різко знижувала шанси на порятунок.

Документально підтверджено існування 442 гетто на території України¹⁴². Указ про створення гетто Еріх Кох видав 5 вересня 1941 р.¹⁴³ Вже через місяць перші гетто виникли на Рівненщині (у Деражно, Костополі, Березно)¹⁴⁴. Кох зазначав, що в селах з єврейським населенням менше 200 осіб гетто створювати не потрібно¹⁴⁵. Тому звичною стала практика переселяти євреїв у міста із сусідніх сіл.

Гетто в Мізочі існувало з березня до жовтня 1942 р. в центрі містечка, де традиційно проживала більшість євреїв¹⁴⁶. Керував єврейською громадою в гетто юденрат. У Мізочі, за спогадами єврея Ашера Гілберга, його головою був Аба Штівл. До його складу входили

Шмуель Буніс, Мелех Гусак, Моше Берез, Йона Неміровер, Авраам Вайнштейн, а також Гірш Голдбренер, який представляв біженців. Моше Рудман був секретарем. Єврейську поліцію очолював Голдбренер. Окупанти використовували юденрат з метою збору матеріальних цінностей, контрибуцій з євреїв. Влітку і восени 1941 р. єврейська поліція допомагала зібрати гроші, цінності та інші речі, які вимагали німці як «внесок»¹⁴⁷. Хоча Ашер Гілберг зазначав, що «жодного разу поліція не діяла насильницьким чином чи образливо»¹⁴⁸.

Єгуда Бройнштейн зазначав, що німці обіцяли особисту безпеку та спокій членам юденрату в обмін на виконання їхніх наказів: збір контрибуцій, одягу, меблів, прикрас, срібла та золота, а також організацію робочих команд євреїв¹⁴⁹. Однак, за свідченнями Йона Олікера, окупанти не дотримали слова і всі члени юденрату та комендант поліції загинули під час акції в жовтні 1942 р.¹⁵⁰

Ставлення до керівництва юденрату серед самих євреїв було амбівалентним. З одного боку, Єгуда Бройнштейн зазначав, що «члени юденрату не втрачали людяності та навіть зберігали свою моральність і праведність» і робив висновок, що «юденрат був відносно хорошим». Водночас, з іншого боку, він звинувачував юденрат у злочинно-наївній довірі до німців, які запевняли, ніби Мізоч не зачіпатимуть, якщо німецькі накази будуть виконуватися, хоча окупанти в той час вбивали громаду за громадою¹⁵¹. Більш різкими були оцінки Ісаака Розенבלата, який згадував, що коли керівником юденрату був

¹⁴⁷ Dean, ред., *Encyclopedia of Camps and Ghettos*. Т. 2, 1427.

¹⁴⁸ Ашер Гілберг згадував, що юденрат складався з досвідчених старожилів громади. Завданням поліції була організація та контроль за примусовою працею, стягнення різних зборів, встановлених юденратом, щоб задовольнити вимоги німців стосовно грошей, одягу, посуду, коштовностей тощо. Декільком з євреїв, переважно серед фахових працівників, навіть вдалося зав'язати взаємини з німцями завдяки своїй роботі. Це вводило в'язнів гетто в оману хибними надіями та пустими обіцянками, що Мізоч буде врятований від знищення через свою корисність для німців, а якщо станеться найгірше, німці врятують євреїв, які їм необхідні. Аба Фідельман, наприклад, був дуже хорошим стоматологом, і він вірив, що це врятує його та сім'ю, аж поки його голим не повели до розстрільного рову (Asher Gilberg, «Mizoch – its Life and its Annihilation», *Memorial Book of Mizocz*, дата звернення 22 серпня, 2022, <https://www.jewishgen.org/Yizkor/Mizoch/miz003.html#Page5>).

¹⁴⁹ «The Judenrat in Mizoch Had a High Moral Standard, But... (From Yehuda Broinshtein's Letter to Reuven Melamed)», *Memorial Book of Mizocz*, дата звернення 22 серпня, 2022, <https://www.jewishgen.org/Yizkor/Mizoch/miz090.html>.

¹⁵⁰ YVA, свідчення № 0.3/2223, арк. 8.

¹⁵¹ Наприклад, одним з таких свідчень є поведінка юденрату, коли євреї знали, що всі міста в місцевості вже були очищені від євреїв». У таких населених пунктах, як Дубно, Рівне, Радивилів, Озерко та інших не залишилося жодного єврея. Однак німцям вдалося переконати членів юденрату, що ті євреї були знищені, оскільки не виконували вказівок влади та підбурювали до повстання («The Judenrat in Mizoch Had a High Moral Standard, But... (From Yehuda Broinshtein's

Кроненблум, то через його пожадливість та прислужливість німецькій владі ставлення євреїв до нього було негативним¹⁵².

Загальною характеристикою всіх гетто була тіснота, голод і холод. Євреї змушені покинути власні будинки, щоб переселитися в інші. В одному приміщенні проживало багато людей, що впливало на фізичний, санітарний, психо-емоційний стан. Старожили згадують про огорожу в гетто з під'єднаною до електричного струму проволокою¹⁵³, водночас інші джерела вказують, що огорожі не було¹⁵⁴.

У мізоцькому гетто перебували євреї з інших населених пунктів. Воно було ліквідоване одне з останніх у регіоні. Тому там намагалися знайти притулок інші врятовані євреї. Таким чином у Мізочі опинилися євреї з Дубна, Варкович, Озерян, Рівного, Дерманя, Гульчі, Півче¹⁵⁵ та ін.

Мізоцька сім'я Розенблатів виявилася поза межами гетто, тому всі члени повинні були переселитися в новий будинок, переповнений людьми. Усі жили в одній кімнаті: «Це була одна кімната, де ми були на голові один у одного». Санітарні умови були в некрайшньому стані. Був резервуар з водою, але не було гарячої води. З цього резервуару слід було носити воду. Туалети були спільними, багато сімей користувалися тим самим туалетом¹⁵⁶.

Нахум Копит згадував, що його будинок та дім сестри опинився на території гетто. До них прибули інші євреї:

[...] всі намагалися потіснитися, і так чи інакше, усі євреї знайшли місце поруч зі своїми братами. У нас зупинились Яків Розенштейн і його мати Цівія, а до моєї сестри переїхала велика родина Перлмутерів із села Півче¹⁵⁷.

У гетто євреям ввели чимало обмежень. Євреї змушені віддати свої коштовності та цінності владі, а самі жили за рахунок мізерних пайків, які виділялись у гетто. Заборонено їсти м'ясо, розводити домашніх тварин і птицю. Як зазначав Копит:

Letter to Reuven Melamed), *Memorial Book of Mizocz*, дата звернення 22 серпня, 2022, <https://www.jewishgen.org/Yizkor/Mizoch/miz090.html>).

¹⁵² USC SFI VHA, свідчення № 38507.

¹⁵³ USC SFI VHA, свідчення № 38193; USC SFI VHA, свідчення № 38669.

¹⁵⁴ Dean, ред., *Encyclopedia of Camps and Ghettos*. Т. 2, 1427; Михальчук, «Становище євреїв в Мізоцькому гетто», 211.

¹⁵⁵ Михальчук, «Нові свідчення про Голокост в Мізочі», 268.

¹⁵⁶ USC SFI VHA, свідчення № 38507.

¹⁵⁷ Nahum Kopit, «In the Ghetto, in Forced Labor, and in the Forest», *Memorial Book of Mizocz*, дата звернення 22 серпня, 2022, <https://www.jewishgen.org/Yizkor/Mizoch/miz029.html#Page33>.

[...] запаси євреїв незабаром закінчилися, а голод і загальна нестача змусили порушувати всі правила, ризикуючи власним життям¹⁵⁸.

Одна з найбільших проблем у гетто — постачання продуктів харчування, адже окупанти заборонили контакти з місцевим населенням. Нееврей, автор щоденника від 8 вересня 1942 р. нотував, що вхід до «жидівської дільниці» був суворо заборонений. Про це попереджали «зубаті таблиці з написами на німецькій мові»¹⁵⁹. Для 5-річної єврейки Клер Борен найяскравішим спогадом у гетто була страта євреїв, яких спіймали на контрабанді їжі до гетто¹⁶⁰.

В умовах продовольчої кризи, коли в замкненому просторі неможливо було знайти продукти, бранці гетто намагалися перебратися на «арійську» сторону. Найкраще це вдавалося дітям та підліткам через отвори в огорожі, хоча територію гетто охороняла українська поліція. У місцевих жителів вони просили або вимінювали на речі їжу, пропонували свої послуги як робітників в обмін на харчування. Таким чином змінювали традиційні сімейні ролі в єврейській сім'ї — її харчування забезпечували часто діти, а не батьки. Серед прикладів — історії малолітніх євреїв Мендюка¹⁶¹ та Велінгера¹⁶², які пробіралися через огорожу гетто на роботу до місцевих селян і приносили в свої сім'ї зароблені харчі¹⁶³.

Зокрема, заробітки єврейських дітей ілюструють спогади Ісаака Розенблата, який у 12 років випасав худобу у вдови в одному з ближчих до Мізоча сіл:

Отже, я мав вранці йти, я міг виходити з гетто, і вести корів на пасовище за селом, де, я, скажімо, їх там пас. Саме на той час, я пам'ятаю, що збирали усю пшеницю, і я повинен був водити корів, скажімо, на те місце, яке залишилося після збору пшениці, куди вони заходили і для них там було багато їжі¹⁶⁴.

Таким чином Ісаак зароблену в неї їжу приносив додому. А два його менші брати Янкель та Лейбел (10 та 11 років) пішли працювати

¹⁵⁸ Nahum Kopit, «In the Ghetto, in Forced Labor, and in the Forest».

¹⁵⁹ ДАПО, ф. Р. 30, оп. 2, спр. 83, арк. 3.

¹⁶⁰ USC SFI VHA, свідчення № 18572; Михальчук, «Становище євреїв в Мізоцькому гетто», 213–214; Михальчук, «Нові свідчення про Голокост в Мізочі», 269.

¹⁶¹ Yankev Mendiuk, «Memories of a Partisan», *Memorial Book of Mizocz*, дата звернення 22 серпня, 2022, <https://www.jewishgen.org/yizkor/Mizoch/miz054.html#Page60>.

¹⁶² Семен Велінгер, «Лишь плач детей оглашает мертвую тишину», у *Жизнь и смерть в эпоху Холокоста. Свидетельства и документы*. Кн. 1 (Київ, 2006), 227.

¹⁶³ Yankev Mendiuk, «Memories of a Partisan», *Memorial Book of Mizocz*, дата звернення 22 серпня, 2022, <https://www.jewishgen.org/yizkor/Mizoch/miz054.html#Page60>.

¹⁶⁴ USC SFI VHA, свідчення № 38507.

до єврея, який випікав хліб. Потім цей хліб видавали за картками. Старший брат Ісаака працював на цукровому заводі. Зранку ходив на роботу, а увечері повертався ночувати в гетто. Спочатку така ситуація давала можливість прохарчуватися, хоча були черги за хлібом, який розподіляли за картками. Ісаак Розенблат зазначав:

Я не голодував, тому що завжди приносив щось з села. Коли я ухпив, ця жінка завжди мені давала що-небудь з собою додому. *[Інші брати теж працювали, тож той,]* що працював у пекарні, приносив трохи хліба, а я приносив дещо із села, і отже, кожний з нас приносив що-небудь додому, таким чином ми змогли вижити, тобто ми не помирили з голоду. І це продовжувалося до того часу, коли одного дня не закрили гетто¹⁶⁵.

Загалом перебування в гетто було не лише фізичним, а й психологічним випробуванням. Євреїв ізолювали від зовнішнього світу, а заборона контактів з місцевим населенням знижувала шанси на порятунок. Бранці гетто змушені були різними засобами підтримувати своє існування до 14 жовтня 1942 р., коли воно було розгромлено.

Встановлення комендантських годин для цивільного населення було порушенням прав на вільне пересування. Їхня тривалість була різною і залежала від різних факторів (пори року, настроїв влади тощо).

У Мізочі з 22 липня 1941 р. з 20-ї вечора до 7-ї ранку не можна було виходити на вулицю. За невиконання наказу винні повинні були бути розстріляні¹⁶⁶. У своїх спогадах євреї зазначають подібні години. Йона Олікер згадував, що коли було встановлено німецький режим, євреям заборонялося виходити з дому від заходу сонця до світанку, або з 7-ї вечора до 7-ї ранку¹⁶⁷. Нахум Копит теж зазначав, що після 7-ї години вечора євреям було заборонено залишати свої домівки, хоча тоді до них часто заходила українська поліція¹⁶⁸.

Крім того, євреям відмовлено у пересуванні між населеними пунктами. У Рівному така заборона видана від 15 жовтня 1941 р. Порушення наказу каралося штрафом від 50 до 1 000 крб. або арештом¹⁶⁹. Згідно з наказом рівненського гебітскомісара від 2 квітня 1942 р. без посвідчення транспортної комендатури проїзд потягом євреям

також був заборонений¹⁷⁰. Натомість особам арійського походження дозвіл на подорожний рух «від світанку до смерку» не був потрібен¹⁷¹.

Для полегшення розшуку «злочинців» місцеве населення змушували вивішувати евіденційні (домашні) листи зі списком осіб, що перебували в домі. Окремо слід було вписувати осіб, які перебували тимчасово понад 8 годин¹⁷². Отже, у випадку пересування євреїв в інший населений пункт їх місце перебування було легко виявити.

Продовольче питання

Іншим аспектом антиєврейських заходів стало продовольче питання. Скорочення продуктів місцевому населенню було однією з ознак окупаційного режиму. Норми розподілу продовольства між неєврейським населенням та євреями були дискримінаційні. Відповідно до наказів Е. Коха, євреї отримували їжу лише за її наявності, і причому половину продуктів від I групи, тобто прирівнювалися до малолітніх дітей (до 14 років) непрацюючого населення¹⁷³. Хлібні картки отримували лише ті євреї, які працювали. У березні 1942 р. (на прикладі Здолбунівської управи) ця група мала отримувати: м'яса — 50 г, борошна — 250 г, споживчих продуктів — не отримувала, картоплі — 1 000 г, городини — залежно від запасів¹⁷⁴. У квітні 1942 р. кількість картоплі та борошна збереглася на тому ж рівні, ще належало 250 г круп, 750 г хліба, жиру — 35 г, цукру 25 г¹⁷⁵. Натомість в умовах окупації не завжди вдавалося виконувати навіть такі норми. Якщо малолітнім дітям-неєвреям видавали хоч мізерну кількість м'яса, то всі євреї не отримували і цього. Єврейським дітям, які мали право на 100–150 г хліба, після потрапляння в гетто давали вдвічі менше¹⁷⁶. Як виняток, отримувати харчі I групи могли євреї, які працювали для єврейської ради, II групи — сама єврейська рада, а III групи — євреї, котрі працювали на німецькі установи¹⁷⁷. Однак таких були одиниці.

¹⁷⁰ ДАРО, ф. Р. 22, оп. 1, спр. 139, арк. 11.

¹⁷¹ ДАРО, ф. Р. 22, оп. 1, спр. 3, арк. 2.

¹⁷² ДАРО, ф. Р. 26, оп. 1, спр. 16, арк. 22.

¹⁷³ Яков Хонигсман, *Катастрофа єврейства Західної України: євреї Восточної Галиції, Західної Волини, Буковини і Закарпаття в 1933–1945 гг.* (Львів, 1998), 156.

¹⁷⁴ ДАРО, ф. Р. 33, оп. 5, спр. 1, арк. 36.

¹⁷⁵ ДАРО, ф. Р. 37, оп. 2, спр. 2, арк. 45.

¹⁷⁶ Spector, *The Holocaust of Volhynian Jews*, 130–131.

¹⁷⁷ ДАРО, ф. Р. 37, оп. 1, спр. 31, арк. 75; Михальчук, «Створення та функціонування Рівненського гетто», 83.

Через недоїдання потерпали євреї-робітники. Якщо хлібна норма працюючого єврея на Волині коливалася від 250 до 300 г на день, то після сегрегації в гетто — 100–150 г. Тобто калорійність харчування становила 520–780 кал., а в період перебування в гетто — 260–390 кал., коли для фізичної праці по 10 год. на добу необхідно 4 500 кал.¹⁷⁸ Насправді реальна калорійність виявиться меншою, адже хліб тоді випікали низької якості. Відомо, що за наказом Рівненського гебітскомісара змінювався склад компонентів хліба, коли замість пшениці використовували гречку, ячмінь, просо¹⁷⁹.

Працевикористання та економічний фактор

На окупованих нацистами теренах місцеве населення повинно було працювати для забезпечення матеріальних благ Райху, а у випадку з євреями — економічні інтереси були пов'язані ще й з ідеологічним фактором. Розпорядженням від 5 серпня 1941 р. Альфред Розенберг зобов'язав до праці місцеве населення від 18 до 45 років¹⁸⁰. Водночас окремою постановою (від 16 серпня 1941 р.) для євреїв такий вік встановлювався від 14 до 60 років¹⁸¹. Зазначимо, що на практиці й такі дискримінаційні норми нехтувалися: за потреби нижня межа працівників опускалася, а верхня піднімалася.

Місцеві органи влади прагнули використовувати саме єврейську робочу силу, яку можна було експлуатувати безкоштовно, або ж оплачувати таким робітникам менше, ніж представникам інших національностей.

Із самого початку окупації мізоцьким євреям примусово доводилося виконувати різноманітні види робіт: прання білизни солдатів, прибирання снігу, сільськогосподарські та будівельні роботи¹⁸². Єврейка Асія Браз зазначала, що коли при німцях почали відновлювати господарські підприємства, то її батька відправили в сусіднє с. Будераж, «щоб розпочати там молочне виробництво»¹⁸³. Крім того, часто виконання робіт було методом знущання над євреями. Нахум

Копит зазначав, що євреї були змушені виконувати різну абсолютно безглузду роботу, єдиною метою якої було довести їх до відчаю¹⁸⁴.

Євреї працювали як у гетто, так і поза ним. За свідченнями Василя Прищепи, євреїв виводили з гетто на скотокладовище під спасівським лісом. Рови поблизу цукрового заводу викопували теж євреї¹⁸⁵.

Загалом, застосування євреїв на роботах мало на меті отримати найбільший прибуток та зиск. Тому в період гетто практично всі бранці були задіяні до самої ліквідації. У Мізочі цукровий завод, на якому працювали євреї, за день до акції давав цукор, тому жертви не думали, що їх будуть знищувати¹⁸⁶.

Великим підприємством у Мізочі був цукровий завод, де використовували безкоштовну працю євреїв. Один з них — Еміль Голдбартен — у грудні 1941 р. розвантажував цукрові буряки, де їх мили та різали. Працював по змінах вночі: з 12-ї ночі до 8-ї ранку безкоштовно, як він зазначав: «Я був змушений працювати за так»¹⁸⁷. Інший єврей Меір Вельтфлайн згадував, що на цукровому заводі були охоронці зі зброєю, які стежили, щоб робітники не втекли і добре працювали¹⁸⁸. Умови виконання робіт були важкими, практично працювали за продукти харчування. Янкев Мендюк згадував:

У жовтні 1941 року я почав працювати на цукровому заводі з кількома іншими євреями. Нам було доручено виконати найважчу роботу, і за це нам дали 120 грамів хліба, кілька основних продуктів і трохи грошей. Поділившись серед членів родини, ми отримували б по 30 грамів хліба за штуку¹⁸⁹.

Крім роботи в Мізочі, єврейську робочу силу активно експлуатували поза межами містечка. Групу мізоцьких євреїв звозили працювати в міста Здолбунів та Рівне. Так, Еміль Голдбартен був змушений працювати в Здолбунові¹⁹⁰ (у період до створення мізоцького гетто). Нерідкими були випадки знущань. Зокрема, Голдбартен згадував:

¹⁸⁴ Nahum Kopit, «In the Ghetto, in Forced Labor, and in the Forest», *Memorial Book of Mizocz*, дата звернення 22 серпня, 2022, <https://www.jewishgen.org/Yizkor/Mizoch/miz029.html#Page33>.

¹⁸⁵ Архів Романа Михальчука, інтерв'ю з Василем Прищепою 1931 р.н., 6 серпня 2016 р.

¹⁸⁶ YVA, свідчення № 0.3/2223, арк. 5; Михальчук, *Смерть і виживання під час Голокосту*, 64.

¹⁸⁷ USC SFI VNA, свідчення № 07722.

¹⁸⁸ USC SFI VNA, свідчення № 38537.

¹⁸⁹ Yankev Mendiuk, «Memories of a Partisan», *Memorial Book of Mizocz*, дата звернення 22 серпня, 2022, <https://www.jewishgen.org/yizkor/Mizoch/miz054.html#Page60>.

¹⁹⁰ Мізоцький єврей Джордж Ганзберг про роботу в Здолбунові згадував, що туди вивозили євреїв із мізоцького гетто. За його даними, близько 100–150 молодих людей взяли для роботи на залізниці, що було приблизно за 18 км від Мізоча. Свідчення Ганзберга вказують, що мізоцьких працівників привезли в Здолбунів, коли вже в Здолбунівському гетто не було чоловіків (сказали,

Не знаю точно як довго я там працював. Мене кілька разів били, тому що я багато курив, у нас не було що курити. Якось я підібрав чийсь недопалок, він викинув його, і я хотів підібрати... і мене побили німці¹⁹¹.

У Здолбунові в березні 1942 р. на примусових роботах також перебував Янкев Мендюк. Періодично його разом з іншими 80 робітниками змушували працювати і в Рівному, де вони трудилися під тим самим командуванням «в тих же собачих умовах», що і в Здолбунові¹⁹².

Про умови праці в Здолбунові він згадував із жахом:

Для роботи нас організовували на середній вулиці, як коней. Нам було заборонено виходити на тротуари. Нам довелося знімати шапки для кожного німця та українця. З кожною помилкою нам загрожувала смерть. У Здолбуновському гетто були лише жінки та діти. Чоловіків у них забрали нібито на роботу, і вони не повернулись. Ми з Мізоча перебували у спустошеній та занедбаній муніципальній синагозі, розташованій у межах гетто. Вночі ми проводили час на мокрій кам'яній підлозі у величезних стражданнях і ледве доживали до дня. О 6-й ранку після сніданку, який складався з 40 грамів хліба та пів літра чорної кави, ми виїжджали на роботу під командуванням німця Йозефа Юнга. Умови праці були жакливі.

Із 7-ї ранку до обіду нам доводилось працювати, не зупиняючись, щоб перевести дух. З полудня до 13:00 була обідня година. Обід складався з водянистого супу з трохи гнилої невареної картоплі та 40 грамів хліба. Із 13:00 до 18:00 увечері ми продовжували працювати, не відпочиваючи, ніби ми гірші із засуджених. Увечері ми знову мали хліб, 40 грамів хліба і чашку чорної кави. Коли ми зупинялись, щоб перевести дух від роботи, нам завдавали смертельних ударів. За таких умов моя сестра Рохл страшенно захворіла. У будинку було холодно. Там не було жодного єврейського лікаря. Трохи жиру чи цукру було неможливо отримати. Про ліки не могло бути й мови¹⁹³.

Наслідки непосильної праці невдовзі позначилися на здоров'ї Янкева Мендюка, про що він свідчив:

Сили почали мене покидати. Важка праця, жаклива дієта та страшні події, які я пережив, зробили з мене скелет¹⁹⁴.

що їх відправлять до трудового табору, але цього не зробили (і очевидно вбили), а лише жінки і діти. Євреї з Мізоча працювали в Здолбунові разом євреями з інших міст. Працювали вони на фірмі Josef Jung, якою керував інженер Гребе. Згодом Гребе перевів їх працювати в Рівне (USC SFI VHA, свідчення № 46431).

¹⁹¹ USC SFI VHA, свідчення № 07722.

¹⁹² Yankev Mendiuk, «Memories of a Partisan», *Memorial Book of Mizocz*, дата звернення 22 серпня, 2022, <https://www.jewishgen.org/yizkor/Mizoch/miz054.html#Page60>.

¹⁹³ Yankev Mendiuk, «Memories of a Partisan».

¹⁹⁴ Yankev Mendiuk, «Memories of a Partisan».

Інший єврей з Мізоча Макс Вельтфрайнт про умови в Здолбунові згадував:

Умови роботи були жакливі. Я відчув безнадію, коли вперше побачив людей з Мізоча, яких раніше за мене відправили на примусові роботи. Особливо я пам'ятаю жакливий вигляд Моттеля Сізака, батька двох дітей, який важко дихав, коли штовхав тачку із землею. Робота з тачкою не дозволяла зупинятись, навіть зробити ковток свіжого повітря, адже коли зупинялася одна людина, усе коло одразу зупинялося. А якщо хтось вимушено затримувався, бо полишили сили, наглядати вели його до сараю і жорстоко били¹⁹⁵.

Часто важкі роботи поєднувалися з моральним приниженням та фізичним насиллям, що нерідко ставало причиною каліцтва та смерті. Наприклад, з Мізоча у Здолбунів примусово забрали Йону Олікера (разом із ним ще близько сотні євреїв), незважаючи на те, що він мав перепустку робітника в мізоцькому цукровому заводі¹⁹⁶. На залізничній станції він тачками перевозив з іншими євреями землю. Тачки із землею спалили зі стежки, адже вантаж був важкий. Німці за це дуже били, особливо жорстоко поведився Макс Схмале, який бив всім, що було під рукою, зокрема гумою та цеглою. Після його побоїв лікар не раз видавав довідки працівникам на постільний режим на кілька днів. Самого Олікера Схмале побив за те, що він покинув своє робоче місце і пішов з іншою групою євреїв розбивати лід на залізничних колесах. Також він побив Ліпу Схоенфельда з Мізоча, який потім помер¹⁹⁷.

Макс Вельтфрайнт про скалічення та смерть єврейських робітників згадував, що такі випадки не були рідкістю. Зокрема, виснаженого працюю та голодом єврея-біженця застрелив «як собаку» солдат СС. Юденрату він повідомив, що застрелив юнака, бо «такі не повинні марнувати хліб»¹⁹⁸.

Експлуатували єврейських робітників, як і військовополонених, які не мали трудових книжок, соціального страхування чи права на відпустку. Разом із циганами, військовополоненими та закордонними робітниками, що працювали тимчасово, вони не мали права на медичне обслуговування — «охорону хворих»¹⁹⁹.

¹⁹⁵ Max Weltfreint, «How I Was Saved from Death in Mizoch», *Memorial Book of Mizocz*, дата звернення 22 серпня, 2022, <https://www.jewishgen.org/Yizkor/Mizoch/miz029.html>.

¹⁹⁶ YVA, свідчення № 0.3/2223, арк. 6.

¹⁹⁷ YVA, свідчення № 0.3/2223, арк. 7.

¹⁹⁸ Max Weltfreint, «How I Was Saved from Death in Mizoch», *Memorial Book of Mizocz*, дата звернення 22 серпня, 2022, <https://www.jewishgen.org/Yizkor/Mizoch/miz029.html>.

¹⁹⁹ ДАПО, ф. Р. 33, оп. 7, снр. 291, арк. 28.

Дискримінація євреїв в економічному контексті проявлялася в забороні купувати товари у відповідний час і в потрібному для них обсязі. Для євреїв спеціально було обрано незручний та мінімальний час купівлі/продажу. У Мізочі дозволено було вийти на базар після 2-ї години дня і заборонено продавати такі продукти, як яйця, молоко, м'ясо²⁰⁰. Йона Олікер згадував, що ходити на базар за покупками в Мізочі було дозволено лише після 10-ї ранку, після того, як закінчать базарувати християни²⁰¹. А Вольф Окс згадував, що євреям дозволялося приходити на ринок лише після 2-ї години дня і заборонялося продавати такі продукти, як молоко, яйця та м'ясо. Крім того, євреї могли бути тільки найманими працівниками і їм «заборонялося займатися бізнесом для себе»²⁰². Усі єврейські підприємства повинні були бути позначені як «жидівське підприємство».

Оскільки основна роль у торгівлі на Рівненщині, і зокрема в Мізочі, відводилася євреям, така політика спричинила руйнацію установлених економічних зв'язків, особливо в умовах урбанізації міст, де частка євреїв становила 60–80%. У передовиці «Наше село» від 30 листопада 1941 р. Улас Самчук «вимагав» від села дати місту ремісників²⁰³. У «Волині» з'являється оголошення про потребу заповнити традиційно-єврейські ніші господарства, зокрема виробництво одяку, порошків, печива, штучного чаю, лимонаду²⁰⁴.

Іншим важливим питанням економічної складової Голокосту було позбавлення права на власність. Єврейське майно становило особливий інтерес як для окупантів, так і для цивільного населення. Як зазначав Мартін Дін, найцінніші речі з окупованого Сходу відправлялися в Берлін, а менш вартісні залишалися на місцях для підтримки місцевої адміністрації²⁰⁵.

З початку окупації на євреїв були накладені контрибуції – примусові стягнення, що виконували дві функції: позбавити економічної основи для виживання євреїв та поповнити місцевий і загальний

²⁰⁰ Volf Oks, «The Destruction of the Jewish Village of Mizoch (My Wanderings and Miraculous Survival)», *Memorial Book of Kremenets*, дата звернення 22 серпня, 2022, <http://www.jewishgen.org/yizkor/kremenets3/kre339.html#Page380>.

²⁰¹ АУ СБУ РО, ф. 4, спр. 3444, арк. 85.

²⁰² Volf Oks, «The Destruction of the Jewish Village of Mizoch (My Wanderings and Miraculous Survival)», *Memorial Book of Kremenets*, дата звернення 22 серпня, 2022, <http://www.jewishgen.org/yizkor/kremenets3/kre339.html#Page380>.

²⁰³ Улас Самчук, «Наше село», *Волинь*, 30 листопада, 1941, № 20, 1.

²⁰⁴ «Оголошення», *Волинь*, 16 листопада, 1941, № 16, 4.

²⁰⁵ Dean, *Robbing the Jews*, 437.

бюджети. Найпоширенішим видом контрибуції стали гроші та дорогоцінні метали, рідше зустрічалися речі в натуральному вигляді (одяг, хутро, тканини)²⁰⁶. Найчастіше це не був одноразовий акт. У деяких випадках побори з єврейського населення пояснювалися поверненням награваного майна. У наказі німецької комендатури м. Мізоча в липні 1941 р. євреїв звинувачували в тому, що вони приховували «здобуті спекуляцією» речі ще за польської влади (цукор, збіжжя, муку, шкіру тощо). Ці речі за 24 години необхідно було повернути волонній команді народної міліції²⁰⁷.

Підлягали нищенню релігійні пам'ятки та споруди. Матеріальних збитків зазнали синагоги. В акті НДК по Мізочькому району сума втрат – 1590647 руб., що включало православні храми, католицькі костели та синагоги²⁰⁸. Мізочька синагога згоріла в середині 1942 р. Вона була спалена під час пожежі в гетто, яку вчинили євреї. Якби нацисти не влаштували ліквідацію гетто, то пожежа не відбулася б.

Отже, євреї втрачали свою власність під час погромів, переселення в гетто, акцій вбивств, грабунків у гетто, під час переховування тощо. Націоналізація, аріізація рухомого і нерухомого майна були не лише засобом грабунку, а методом знищення євреїв, адже позбавляли їх економічної основи для існування. Єврейська власність була надійним джерелом прибутку як для місцевих та центральних органів управління, так і для цивільних жителів. Перспектива заволодіти єврейським майном ставала поєднувальним чинником у співпраці цивільних жителів з місцевою адміністрацією. Грабунок майна євреїв був масовим явищем, а бажання нажитися було чи не найпоширенішим мотивом співучасті місцевого населення у здійсненні Голокосту.

Релігійна наруга

Релігійна наруга була поширеним явищем, адже юдаїзм був такою ж вигаданою небезпекою для арійського світу, як і пропагований «жидо-більшовизм». У найважчому становищі опинилися рабини. Вони ставали першочерговими об'єктами нападів та знущань, адже були представниками релігії, яка, з погляду окупантів, становила загрозу «новому порядку»²⁰⁹. Поширеним стало обрізання борода,

²⁰⁶ Михальчук, «Контрибуції як форма позбавлення власності євреїв», 72.

²⁰⁷ ДАРО, ф. Р. 22, оп. 1, спр. 15, арк. 2; Михальчук, «Контрибуції як форма позбавлення власності євреїв», 74.

²⁰⁸ ДАРО, ф. Р. 289, оп. 1, спр. 3, арк. 158.

²⁰⁹ Жанна Ковба, «Релігійне життя євреїв Східної Галичини в період Другої світової війни», *Друга світова війна і доля народів України: матеріали Всеукр. наук. конф.* (2007): 142.

змушування до танців, важкої роботи лідерів релігійних єврейських громад. Наприклад, коли в Мізочі в районній управі допитували євреїв, то поліцейський Георгій Коломієць змушував їх танцювати. Після танців одному з євреїв похилого віку відрізали бороду і посадили в підвал, звинувачуючи в тому, що він організував незаконне зібрання²¹⁰.

Один з фактів знущань на релігійній основі розповідав Йона Олікер. Після встановлення німецького режиму в Мізочі передбачалося провести день пам'яті батька Шіндельгауза. У синагозі, як у минулі роки, це було зробити неможливо, тож брати Шіндельгауз вирішили промовити Кадіш за свого померлого батька вдома. Коли розпочали «мін'ян» із сусідами, у приміщення увірвалися поліцейські, вигнали та побили євреїв. Усіх присутніх повели до поліції, де допитувати, знущались, принижували та, «б'ючи по-звірячому», лише опівночі відпустили²¹¹. Одним із покарань за участь євреїв у «мін'яні» було виконання хатньої роботи для жандармів.

Сексуальне насилля

Сексуальна наруга, очевидно, була досить поширеним явищем, зважаючи на безправність жертв. Хоча такі факти мало висвітлені потерпілими, які більше воліли мовчати.

Зазначимо, що навіть примус для жінок роздягнутися перед розстрілом можна розглядати, як один з проявів сексуального приниження, адже це порушувало їхню гідність. Проте, безумовно, саме згвалтування стало найбільшою наругою для єврейок. Важливу роль тут відіграв і політико-ідеологічний фактор. Як зазначає дослідниця Марта Гавришко:

Сексуальне приниження єврейського тіла було неодмінним наслідком расових теорій нацистів, що ґрунтувалися на дегуманізації

²¹⁰ АУ СБУ РО, ф. 4, спр. 3444, арк. 85.

²¹¹ Тільки завдяки німецькій перекладачці, дружині працівника пошти Бройновського, вдалося звільнити євреїв. Усіх учасників «мін'яну» зібрали та доставили до відділку поліції. По дорозі поліцейські хапали будь-якого єврея, який випадково траплявся на шляху. Абба Штівель, який за польської влади в Мізочі був солтисом, а пізніше став головою юденрату, пояснював суть «мін'яну». Учасників «мін'яну» вигнали батогами, відвели до гміни, і, за словами Олікера, «катували там до виснаження». Пізніше їх віднесли до тюрмної камери поблизу гміни, адже вони не могли йти. Приміщення ледве вміщувало трьох людей, але запхали туди усіх десятків євреїв. «Злочинці» перебували там чотири дні, поки не вийшли завдяки дружині працівника пошти Бройновського, яка була німецького походження і за часів польського режиму мала близькі дружні стосунки з євреями. Вона була призначена офіційним перекладачем при німцях. Допомогала багатьом євреям, але, за свідченням Олікера, постраждала, бо українці донесли на неї владі; у результаті її перевели до Острога (Yona Olikier, «The Struggle for Life», *Memorial Book of Mizocz*, дата звернення 22 серпня 2022 р., <https://www.jewishgen.org/Yizkor/Mizoch/Mizu098.html#Page104>).

євреїв. Ідея, що секс із єврейкою (навіть примусовий) становив би «расове осквернення», не стала ефективним механізмом запобігання згвалтуванням з боку німців, бо деякі з них не вважали таке згвалтування злочином. Міф про жидо-більшовизм для багатьох насильників став виправданням насильства над євреями, яких звинувачували у підтримці радянського режиму... Тож жінок гвалтували не лише тому, що вони були жінками, а тому, що вони були саме єврейськими жінками²¹².

Існують численні задокументовані факти згвалтувань єврейок у Західній Волині впродовж всього періоду окупації. Часто такі випадки відбувалися під час грабунку євреїв(йок), що було одним з методів залякування та терору. Як згадувала Блума Дойч із Рівного, «навіть чи був якийсь єврейський будинок, який солдати не відвідували, щоб грабувати і гвалтувати». Грабіж і згвалтування стали повсякденними явищами²¹³.

У перші дні нацистської окупації євреї(йки) стали беззахисними жертвами як німецької влади, так і цивільних жителів. Міріам Кашук-Шпрінц з Мізоча згадувала про синів єврейських матерів, які в перші дні нацистської окупації відійшли разом з радянською армією. Тож вже на четвертий день після окупації містечка, за розпорядженням української поліції, близько двох десятків дівчат, зі слів Кашук-Шпрінц — найкрасивіших і найосвіченіших (включаючи сестер Беллу і Цвію Трохліер, Єву Фінкель, Мнуху Міллер, Адлу Фідельман), а також двох дівчат-біженок, повинні були з'явитись у державні установи. Їх вишикували в шеренги і змусили пройти вулицями міста. По дорозі поліція вдавалася до образ, знущань і домагань. Дівчат привели до шпиталю, влаштованого на той час в палаці графа Карвіцького і заповненого пораненими німцями з фронту. Вони повинні були прати нижню білизну та одяг, забруднений кров'ю. Поліцейський Антон²¹⁴ забрав із собою одну з дівчат-біженок:

Ми нічого не бачили — ми тільки чули її жахливі крики із сусідньої кімнати. Через пів години вона повернулася, а він йшов за нею. Вона була бліда мов крейда і не дивилася на нас. У пральні запанувала

²¹² Marta Havryshko, «Sexual Violence in the Holocaust: Perspectives from Ghettos and Camps in Ukraine», *Heinrich Böll Stiftung*, May 18, 2020, дата звернення 22 серпня, 2022, <https://ua.boell.org/en/2020/05/18/sexual-violence-holocaust-perspectives-ghettos-and-camps-ukraine>.

²¹³ Bluma Doitch (Guz) Olikier, «Notes of the Bloody Affair», *Memorial Book of Rivne*, дата звернення 22 серпня, 2022, <https://www.jewishgen.org/yizkor/rovno/rov514.html>; Михальчук, «Створення та функціонування Рівненського гетто», 81.

²¹⁴ Достеменно встановити особу вказаного поліцейського не вдалося. Серед тих, кого вдалося ідентифікувати, у поліції в Мізочі служив Антон Перета.

гнітюча тиша. Антон вийшов, а вона запитала: «Чому ви нічого не питаєте?». Ми продовжували мовчати. Не треба було питати, все було зрозуміло. Раптом вона почала голосити нелюдським голосом. Вона впала обличчям на підлогу і вдарилася головою об цеглу. Ми всі гірко розплакалися, засмучені своєю гіркою долею²¹⁵.

Інший випадок сексуального насилля висвітлений у справі за-судженого поліцейського мізоцької районної поліції Георгія Коломійця. Зокрема, разом зі Стратоном Шахом вони в Мізочі згвалтували громадянку Тильчен Соню²¹⁶. Перукар Вольф Окс підтвердив згвалтування єврейки, однак зазначив інше ім'я згвалтованої дівчини — Вехна. За його словами, Коломієць разом з Шахом проникли в дім єврея Лейби і згвалтували його доньку Вехну, вигнавши її батьків з кімнати²¹⁷. Наступного дня батько Вехни — Лейбер звернувся із цього приводу до єврейської ради. Після звернення юденрату до німців їм повідомили, що більше такого не буде²¹⁸. Отже, йдеться про документування групового згвалтування поліцейськими двох окремо взятих випадків — Соні Тольчер та Вехни Лейбер. Про таке формулювання йдеться у звинуваченні в справі Георгія Коломійця²¹⁹.

Слід зазначити, що більшої системності згадане явище набирало в період гетто. За кілька днів до ліквідації Мізоцького гетто німці заходили в будівлі і гвалтували жінок. Знаючи, що скоро «єврейське питання» в Мізочі має завершитися, окупанти та їхні прислужники використовували останні дні життєдіяльності євреїв в особистих цілях. За спогадами єврейки Гали Копит, за три дні до ліквідації гетто німці ходили і гвалтували єврейських жінок:

До нас також вночі увійшли декілька німців. Тоді вже я була вагітною. Коли підійшли до мене, мій чоловік став перед моїм ліжком і закрив мене своїми плечима. Сказав німцям, що він є лікарем. Не вірили, казали показати лікарські інструменти. Потім взяли наші найліпші речі і пішли. Пам'ятаю, що в кімнаті мого чоловіка стояла банка, в якій був заспиртований людський ембріон. Німець скинув банку на землю і сказав з брідотою: «Schesse»²²⁰.

²¹⁵ Miriam Kashuk-Szprync, «Bits of Memories from the Holocaust Period», *Memorial Book of Mizocz*, дата звернення 22 серпня, 2022, <https://www.jewishgen.org/Yizkor/Mizoch/miz090.html#Page95>.

²¹⁶ АУ СБУ РО, ф. 4, спр. 3444, арк. 62.

²¹⁷ АУ СБУ РО, ф. 4, спр. 3444, арк. 77.

²¹⁸ АУ СБУ РО, ф. 4, спр. 3444, арк. 84 зв.

²¹⁹ АУ СБУ РО, ф. 4, спр. 3444, арк. 101.

²²⁰ УВА, свідчення № 03/2232, Гала Копит (Gala Kopyt), арк. 5.

Але жертвами сексуального насилля єврейки могли бути не лише від явних ворогів, а й від друзів чи тих, хто їх переховував. Такі завуальовані свідчення належать Іді Айзенгарт-Плітер. Коли вона переховувалася в одному селі поблизу Мізоча з українським ім'ям Ліда, то жінка, яка її прихистила, сказала, що їй буде краще, якщо вона втече від них якомога швидше, бо «тебе, здається, хочуть схопити живою, щоб трохи помучити. Вони навіть пропонували винагороду кожному, хто приведе тебе живою». Сама єврейка пізніше дізналася, що один з поліцейських, які оголосили нагороду за її голову, довгий час був її «знайомим». Він хотів бути з нею. Одного разу, коли він зайшов надто далеко, Іда йому рішуче відмовила. І тоді він сказав:

Лідо, ти не українка. Ти груба єврейка! Українка ніколи б не вчинила так, як ти. Мені вдалося зняти маску з твого обличчя²²¹.

Часто згвалтування відбувалися на очах родичів чи сусідів, які не могли допомогти жертвам. Таким чином, травма сексуального насилля стосувалася не лише жертви, для яких присутність рідних була ще більшим приниженням, а й родичів, які не могли припинити насилля. Таким чином, згвалтування було приниженням не лише жінок, а й чоловіків, які не змогли їх захистити.

Висновки

Отже, втілюючи плани з морального та фізичного винищення євреїв, окупанти включали не лише безпосередню ліквідацію жертв Голокосту, а й їхнє особливе правове становище. Заходи примусової реєстрації, ідентифікації, носіння спеціальних позначок, сегрегації в гетто, обмеження в продуктах харчування, цивільних правовідносин, пересування тощо перетворювали їх в об'єкт принижень та експлуатації, створювали ґрунт для знущання та переслідування.

Примус носити спеціальні позначки стосувався всіх євреїв окупованих теренів, проте існували специфічні заходи, що впроваджувалися лише в конкретних населених пунктах, де мешкали євреї. До таких у Мізочі можна віднести заборону ходити тротуарами, а при зустрічі з німцями — знімати капелюха і вітатися.

При застосуванні єврейської праці на найважчих роботах експлуатацією та виснажливими умовами на роботах відбувалося знищення єврейських робітників та максимально використовувалася економічний ефект від їхньої праці. Євреїв Мізоча змусили працювати не лише в містечку, а й поза його межами. На примусових роботах

²²¹ Ida Eisengart-Pliter, «The Horrible Days», *Memorial Book of Mizocz*, дата звернення 22 серпня, 2022, <https://www.jewishgen.org/Yizkor/Mizoch/miz090.html#Page98>.

у Здолбунові вони потерпали від побиття, голоду, свавілля керівників. У жахливих умовах, що інколи закінчувалися смертю єврейських робітників, вони перебували до самої ліквідації Здолбунівського гетто.

Грабунок євреїв, націоналізація їхнього майна стали одними із засобів позбавлення умов для існування, адже через це вони втрачали можливість фізично підтримувати своє життя. Майно євреїв приносило прибутки не лише для бюджетів місцевих та центральних органів управління, а й нелегально для низових функціонерів та цивільних жителів. Під час погрому на початку окупації в Мізочі не лише було пограбовано євреїв, а й зафіксовано випадки вбивства та згвалтувань. У системі вакууму влади та несформованості органів влади місцеві жителі використали ситуацію, взяли ініціативу в свої руки та вчиняли насилля над євреями. Це загальне тло, на якому відбувалися перші випадки антиєврейського насилля (передусім у Західній Україні), однак до цього часу погром у Мізочі не був висвітлений в академічній літературі.

Зважаючи на свої функції, найбільш тісно з євреями контактували місцеві поліцейські — вихідці з Мізоча та сусідніх сіл. Донедавна сусіди — вони сповна використали свої можливості адміністративних посад для пограбування та знущань з жертв Голокосту. Під час ліквідації гетто вони конвоювали євреїв до місця страти, а при спробі їхньої втечі — стріляли.

Перебування в гетто було не лише фізичним, а й моральним випробуванням. Традиційні ролі забезпечення продуктами харчування в сім'ях змінилися. Діти перебиралися через огорожу гетто в пошуках їжі (працювали в місцевих жителів, вимінювали на речі тощо). За намагання отримати яловичину (корову) в гетто від українців страчено на шибениці двох євреїв у мізоцькому гетто.

Юденрат став посередником між єврейською громадою та окупантами. Не всі євреї оцінюють роль єврейської ради позитивно, зазначаючи, що вони виконували всі накази окупантів. Зрештою, всі члени юденрату та єврейської поліції загинули з усіма євреями під час акції 1942 р.

Завдяки націонал-соціалістичній пропаганді нав'язувалася концепція «жидо-більшовизму», яка звинувачувала євреїв у зв'язках з попередньою владою та перекладала на них тягар злочинів радянської влади. Найпоширенішим методом впливу на суспільну свідомість була преса. Аналіз окупаційних видань свідчить про їх чітку антирадянську та антиєврейську спрямованість. Зокрема, у статті часопису «Волинь» автор звинувачував мізочан за «безмірну любов до жидівства».

Перелічені заходи нацистів позбавляли євреїв практично всіх прав, якими в обмеженому вигляді користувалось місцеве неєврейське населення. Євреїв перетворено на соціальних ізгоїв, тому вони перебували поза межами соціальної ієрархії. У системі нацистського геноциду протистояти такій політиці не було можливості.

Заходи упослідження жертв Голокосту, впроваджені окупантами, впливали на ставлення до євреїв неєврейського населення. Влада давала сигнал жителям, що з беззахисними жертвами можна чинити що завгодно. За це не лише нічого не буде, а такі дії віталися та заохочувалися з боку окупантів. Тих, хто змінив ставлення до євреїв, було немало. Щодо цього влучними є рефлексії мізоцького єврея Єгуди Бройнштейна:

Християнин, який лише вчора і позавчора кланявся тобі й був твоїм другом, більше не впізнавав тебе, наче бачив уперше в житті. А ті, хто в глибині душі таємно виступав проти переслідування євреїв і бажав їм добра, мали поводитись як усі й демонструвати свою ненависть до євреїв. Євреї поволі-поволі втрачали безпеку, а разом з тим і гідність²²².

Катастрофа євреїв у Мізочі, генеральній окрузі «Волинь-Поділля» та більшості території окупованої України відбувалася в контексті «Голокосту від куль». Перед вбивством жертв введена система антисемітських заходів, що максимально обмежувала або позбавляла прав євреїв. Жертв Голокосту дегуманізовано та перетворено в об'єкт принижень. Висновки дослідження ґрунтуються на прикладі волинського містечка Мізоч, однак вони мають набагато ширше значення для загального розуміння проблематики Голокосту на окупованих нацистами теренах України.

Roman Mykhailchuk

«I WAS WORSE THAN A DOG AND ALL THE TIME I ASKED WHY»: THE SITUATION OF JEWS IN MIZOCH DURING THE HOLOCAUST

The purpose of the article is to analyze the situation of Jews during the Holocaust using the example of the Volyn town of Mizoch. On the basis of historiographical and source studies, using sources that are being introduced into scientific circulation for the first time, it reconstructs the wanderings and

²²² «The Judenrat in Mizoch Had a High Moral Standard, But... (From Yehuda Broinshtein's Letter to Reuven Melamed)», *Memorial Book of Mizocz*, дата звернення 22 серпня, 2022, <https://www.jewishgen.org/Yizkor/Mizoch/miz090.html>.

living conditions of Mizoch Jews in 1941–1942. The «solution of the Jewish question» involved not only the killing of the victims, but also their special legal status. Measures of forced registration, identification, wearing special marks, segregation in ghettos, restrictions on food, movement, turned them into objects of humiliation and created the ground for further persecution.

The traditional roles of Jews changed during the Holocaust. In the ghetto, children often became food providers for the family, having the opportunity to come into contact with non-Jewish residents on the «Aryan» side by working for them. The work in and outside the town was not only exhausting but also life-threatening. At forced labor in Zdolbunov, the Jews of Mizoch suffered from unbearable conditions, hunger, and beatings. Sometimes the arbitrariness of the supervisors led to the death of workers. The looting of Jews became one of the means of deprivation of the conditions for existence, because it made it impossible to maintain one's life. During the pogrom in Mizoch, Jews were not only robbed, but also cases of murder and rape were recorded. Local police officers who used their positions for their own material enrichment had the closest contact with the Jews.

The measures taken by the occupiers to follow up the victims of the Holocaust affected the attitude towards them by the non-Jewish residents. The press played an important role in fueling the enmity, which blamed inhabitants of Mizoch for «immeasurable love to Jewery.» Jews were turned into social outcasts, so they were outside the social hierarchy. In the system of Nazi genocide, there was no way to resist such a policy.

Keywords: Mizoch, situation of Jews during the Holocaust, ghetto, pogrom, «Final solution of the Jewish question,» anti-Semitism.

Bibliography

Abakunova, Hanna. «Antysemitska polityka natsystskoi vlady v Raiskomisariati “Ukraina”». *Aktualni problemy vitchyznianoï ta vsesvitnoi istorii: nauk. zapysky Rivnenskoho derzh. humanitarnoho un-tu* 19 (2010): 73–78.

Ajkel', Markus. «Sposobstvujia provedeniju Holokosta: organy mestnogo upravlenija v okkupirovannoj nemcami Central'noj i Vostochnoj Ukraine». *Holokost i suchasnist. Studii v Ukraini i sviti* 1 (5) (2009): 9–26.

Al'tman, Il'ja, ed. *Holokost na territorii SSSR: jenciklopedija*. Moskva: ROSSPJEN, 2011.

Arad, Yitzhak. *Katastrofa evreev na okkupirovannyh territorijah Sovetskogo Sojuza (1941–1945)*. Dnepropetrovsk: Centr «Tkuma LTD»; Moskva: Centr «Holokost», 2007.

Arad, Yitzhak. «Plunder of Jewish Property in the Nazi-Occupied Areas of the Soviet Union». *Yad Vashem Studies* 29 (2001): 109–148.

Babii, Stepan. «Zi spohadiv kolyshnoho zviazkovoho UPA, zhytelja sel. Mizoch Ivana Bykhaltsia», *Nove zhyttia*, October 13, 1993.

Berkhof, Karel. *Zhnyva rozpachu: zhyttia i smert v Ukraini pid natsystskoiu vladoiu*. Translated by Taras Tsymbal. Kyiv: Krytyka, 2011.

Braun, Lourens. *Vidlunnia z Mizocha: znyklyi shtetl*. Rivne: PP «Format-A», 2020.

Cesarani, David. *Final Solution: The Fate of the Jews 1933–1949*. New York: St. Martins Press, 2016.

Dean, Martin. «Local Collaboration in the Holocaust in Eastern Europe». In *The Historiography of the Holocaust*, edited by Dan Stone, 120–140. Houndsmills: Palgrave Macmillan, 2004.

Dean, Martin. *Robbing the Jews: The Confiscation of Jewish Property in the Holocaust, 1933–1945*. Cambridge, UK: Cambridge University Press; United States Holocaust Memorial Museum, 2008.

Dean, Martin, ed. *Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945: Ghettos in German-Occupied Eastern Europe*. Vol. 2. Washington: Indiana University Press, 2012.

Dolhanov, Petro. «Benefitsiary Holokostu: rol “susidiv” u pohrabuvanni yevreiv Volyni v period natsystskoi okupatsii». *Misto: istoriia, kultura, suspilstvo* 9 (2) (2020): 46–87.

Gutman, Israel, editor-in-Chief. *Encyclopedia of the Holocaust*. Vol. 3. Jerusalem: Yad Vashem, 1990.

Havryshko, Marta. «Sexual Violence in the Holocaust: Perspectives from Ghettos and Camps in Ukraine». *Heinrich Boll Stiftung*. May 18, 2020. Accessed August 22, 2022. <https://ua.boell.org/en/2020/05/18/sexual-violence-holocaust-perspectives-ghettos-and-camps-ukraine>.

Helletli, Robert. *Lienin, Stalin i Hitler: Doba sotsialnykh katastrof*. Kyiv: Tempora, 2011.

Honigsman, Jakov. *Katastrofa evrejstva Zapadnoj Ukrainy: evrei Vostochnoj Galicii, Zapadnoj Volyni, Bukoviny i Zakarpat'ja v 1933–1945 gg*. L'vov, 1998.

Kostyrb, P., S. Pilkevych, and F. Savchenko, eds. *Nimetsko-fashystskyi okupatsiyni rezhym na Ukraini: zb. dok. i mater*. Kyiv: Derzhpolitvydav URSR, 1963.

Kosyk, Volodymyr. *Ukraina pid chas Druhoi svitovoi viiny, 1938–1945*. Kyiv; Paryzh; Niu-York; Toronto, 1992.

Kovba, Zhanna. «Relihiine zhyttia yevreiv Skhidnoi Halychyny v period Druhoi svitovoi viiny». *Druha svitova viina i dolia narodiv Ukrainy: materialy Vseukr. nauk. konf.* (2007): 142.

Kozytskyi, Andrii. *Henotsyd ta polityka masovoho vynyshchennia tsyvilnoho naselennia u XX st. (prychyny, osoblyvosti, naslidky): navch. posib.* Lviv: Litopys, 2012.

Kruglov, Aleksandr. *Jenciklopedija Holokosta: Evrejskaja jenciklopedija Ukrainy.* Kiev: VIPOL, 2000.

Lazurenko, L., ed. *Sovetskaja Ukraina v roky Velikoj Otechestvennoj vojny 1941–1945. Dokumenty i materialy v treh tomah.* Vol. 1. Ukrainskaja SSR v pervyj period Velikoj Otechestvennoj vojny (22 ijunja 1941 g. – 18 nojabrja 1942 g.). Kiev: Naukova dumka, 1980.

Lower, Wendy. *Tvorennia natsystskoi imperii ta Holokost v Ukraini.* Kyiv: Zovnishtorhvydav Ukrainy; UTsVIH, 2010.

Martynova, O., ed. *Rovenshchyna v roky Velykoi Vitchyznianoj viiny Radianskoho Soiuzu. 1941–1945: Dokumenty i materialy.* Lviv: Kameniar, 1989.

Masovi rozstrily. *Holokost vid Baltiiskoho do Chornoho moria, 1941–1944.* Kataloh vystavky muzeiu «Topohrafiia teroru». Kyiv: Familna drukarnia «Huss», 2021.

McBride, Jared Graham. «A Sea of Blood and Tears»: Ethnic Diversity and Mass Violence in Nazi-Occupied Volhynia, Ukraine, 1941–1944». PhD diss., University of California, Los Angeles, 2014.

Memorial Book of Kremenets. Accessed August 22, 2022. <https://www.jewishgen.org/yizkor/kremenets3/kre339.html>.

Memorial Book of Mizocz. Accessed August 22, 2022. <https://www.jewishgen.org/yizkor/Mizoch/Mizoch.html>.

Memorial Book of Rivne. Accessed August 22, 2022. <https://www.jewishgen.org/yizkor/rovno/rov514.html>.

Memorialna knyha Mizocha. Accessed August 22, 2022. <https://www.jewishgen.org/Yizkor/Mizoch/Mizochu.html#TOC>.

«Molod sela Mizoch», *Volyn*, November 6, 1941, No. 13.

Mykhalchuk, Roman. «Kontrybutsii yak forma pozbavlennia vlasnosti yevreiv v heneralnii okruzi “Volyn-Podillia”». *Holokost v Ukraini: akademichniy, komemoratyvnyi ta osvittnyi aspekty: materialy Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii, prysviachenoj 75-m rokovynam trahedii Babynoho Yaru* (2016): 71–75.

Mykhalchuk, Roman. *Mizoch: trahichni storinky istorii, 1939–1955.* 2nd ed., suppl. Kyiv: «Kondor», 2022.

Mykhalchuk, Roman. «Natsystska propahanda v m. Rivne pid chas nimetskoi okupatsii (1941–1944 rr.)». *Aktualni problemy vitchyznianoj ta vsesvitnoi istorii: Zb. nauk. pr. Rivnen. derzh. humanit. un-tu* 31. Book 2 (2019): 69–79.

Mykhalchuk, Roman. «Novi svidchennia pro Holokost v Mizochi (za rezultatamy usnoistorychnoho proiektu u lypni–serpni 2016 r.)». *Aktualni problemy vitchyznianoj ta vsesvitnoi istorii: nauk. zapysky RDHU* 29 (2017): 265–274.

Mykhalchuk, Roman. «Osoblyvosti polityky Holokostu v pivdennii Rivnenshchyni (na prykladi Zdolbunivskoho raionu)». *Aktualni problemy vitchyznianoj ta vsesvitnoi istorii: nauk. zapysky Rivnenskoho derzh. humanitarnoho un-tu* 21 (2011): 304–315.

Mykhalchuk, Roman. «Rol yevreiskoi vlasnosti v dynamitsi Holokostu v heneralnii okruzi “Volyn-Podillia”: fokus mistsevoho neievreiskoho naselennia». *Problemy istorii Holokostu: ukrainskyi vymir* 13 (2021): 38–85.

Mykhalchuk, Roman. *Smert i vyzhyvannia pid chas Holokostu: tereny suchasnoi Rivnenshchyny.* Rivne: Volynski oberehy, 2022.

Mykhalchuk, Roman. «Stanovyshche yevreiv v Mizotskomu hetto». *Zaporizhzhia Historical Review* 6 (58) (2022): 209–229.

Mykhalchuk, Roman. «Stvorennia ta funktsionuvannia Rivnenskoho hetto». *Intermarum: istoriia, polityka, kultura* 10 (2022): 73–91.

Mykhalchuk, Roman. «Trahedii mizotskykh yevreiv v konteksti Holokostu na Rivnenshchyni». *Slovianskyi visnyk* 11 (2011): 96–100.

Mykhalchuk, Roman. «Trudova ekspluatatsiia zhertv Holokostu (na prykladi Rivnenshchyny)». *Ivan Ohienko i suchasna nauka ta osvita* 11 (2015): 102–109.

Mykhalchuk, Roman. «Vlasnist yevreiv Rivnenshchyny pid chas natsystskoi okupatsii (1941–1944 rr.)». *Naukovi pratsi istorychnoho f-tu Zaporizkoho nats. un-tu* 36 (2013): 169–173.

Mykhalchuk, Roman, and Viktoriia Zyl. «Ekonomichniy aspekt Holokostu (na prykladi Rivnenshchyny)». *Nauka, osvita, suspilstvo ochyma molodykh: materialy XI Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii studentiv ta molodykh naukovtsiv* (2018): 258–260.

Nakhmanovych, Vitalii. «Holokost yak naukova i svitohliadna problema. Pohliad z Ukrainy». In *Ukraina u druhii svitovii viini: pohliad z XX stolittia. Istorychni narysy u dvokh knyhakh*, edited by Valerii Smolii (Chief), 802–863. Kyiv: «Naukova dumka» NAN Ukrainy, 2011.

«Oholoshennia», *Volyn*, November 16, 1941, No. 16.

Oliinyk, Yurii, and Oleksandr Zavalniuk. *Natsystskiy okupatsiinyi rezhym v heneralnii okruzi «Volyn-Podillia» (1941–1944 rr.)*. Khmelnytskyi: Polihrafist-2, 2012.

Rusyn, Petro. «Lyshe dohoraiut ostantky», *Chervonyi prapor*, June 14, 1991, No. 113.

Samchuk, Ulas. *Na bilomu koni. Na koni voronomu: Spomyny i vrazhennia: U dvokh chastynakh*. Ostroh—Lutsk: Vyd-vo Na UOA, PVD «Tverdynia», 2007.

Serhiienko, M. «Mizotska trahediia», *Shliakh Illicha*, February 13, 1986.

Snaider, Timoti. *Chorna zemlia. Holokost yak istoriia i zasterezhennia*. Kyiv: Meduza, 2017.

Spector, Shmuel. *The Holocaust of Volhynian Jews, 1941–1944*. Jerusalem: Yad Vashem, 1990.

Usach, Andrii. «“To ne nimtsi...”: mistsevi vynuvaltsi Holokostu u neievreiskyykh usnoistorychnyykh svidchenniakh». In *Slukhaty, chuty, rozumity: usna istoriia Ukrainy XX–XXI stolit*, edited by Helinada Hrinchenko, 143–161. Kyiv: TOV «Art-knyha», 2021.

Velinger, Semen. «Lish plach detej oglashaet mertvuj tishinu». In *Zhizn' i smert' v epohu Holokosta. Svidetel'stva i dokumenty*. Book 1, 224–232. Kiev, 2006.

Archives

Arkhir Upravlinnia Sluzhby Bezpeky Ukrainy (HAD SBU). F. 13, spr. 372, t. 8.

Arkhir Upravlinnia Sluzhby Bezpeky Ukrainy v Rivnenskkii oblasti (AU SBU RO). F. 4, spr. 2134, 2921, 3444, 17001.

Derzhavnyi arkhiv Rivnenskoii oblasti (DARO). F. R. 22, op. 1, spr. 3, 4, 15, 139; f. R. 26, op. 1, spr. 16; f. R. 27, op. 3, spr. 15, 16; f. R. 30, op. 2, spr. 83; f. R. 33, op. 5, spr. 1, op. 7, spr. 291; f. R. 37, op. 1, spr. 31, op. 2, spr. 2; f. R. 52, op. 1, spr. 1; op. 4, spr. 15; f. R. 280, op. 1, spr. 1; f. R. 289, op. 1, spr. 3; f. R. 2771, op. 2, spr. 4031.

Osobystyi arkhiv Mykhailchuka Romana. Interviu z Volodymyrom Bidiukom (1924 r.n.), 8 serpnia 2006 r.; Interviu z Vasylem Pryshchepoiu (1931 r.n.), 6 serpnia 2016 r.; Interviu z Asiia Raberman (1928 r.n.), 14 hrudnia 2021.

Tsentrlnyi derdavnyi arkhiv hromadskykh orhanizatsii Ukrainy (TDAHOU). F. 1, op. 22, spr. 503.

Tsentrlnyi derdavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady Ukrainy (TDAVOVU). F. 2077, op. 1, spr. 13; f. 3206, op. 1, spr. 7.

USC Shoah Foundation Visual History Archive (USC SFI VHA). Testimony No. 07722, 18572, 38193, 38507, 38537, 38669, 46431.

Yad Vashem Archives (YVA). Testimony No. 0.3/2223, 03/2232.

Yahad-In Unum Archives (YIU). Testimony No. 574U.

ДЖЕРЕЛА

DOI 10.33124/hsuf.2022.14.04

Олександр Круглов,

незалежний дослідник

krug1950@hotmail.com

<http://orcid.org/0000-0002-9380-9989>

ЗНИЩЕННЯ ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ В КАЛІНІНДОРФСЬКОМУ ЄВРЕЙСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ РАЙОНІ ВОСЕНИ 1941 р.

ВСТУП

Калінінаторфський єврейський національний район був створений у 1927 р. з частин Бериславського та Снігурівського районів. Це був перший єврейський національний район у СРСР. Тоді до нього увійшли сім сільських рад: Боброво-Кутська, Емесівська, Калінінаторфська, Львівська, Фрайлебенська, Хресто-Воздвиженська (українська), Шолом-Алейхемська¹. Загалом у 44 населених пунктах району станом на 1 січня 1928 р. проживало 11 779 осіб, з них 9 928 осіб – у 36 єврейських населених пунктах. Найбільшими були створені ще в першій половині XIX ст. єврейські колонії Велика Сейдемінуха/Калінінаторф (1 915 осіб), Бобровий Кут (1 450 осіб), Львово (1 448 осіб), Мала Сейдемінуха (758 осіб) та нові переселенські селища Юдендорф (476 осіб), Вайсбрунен (343 особи), Фрайлебен (316 осіб)². Після приєднання ділянок на захід від річки Інгулець було утворено ще три єврейські сільради: Молотівську, Постишевську та Ерштмайську³.

У 1935 р. Калінінаторфський район ще збільшив свою територію за рахунок приєднання Новогредневської сільради, а в 1936 р. – сіл Краснолюбєцьк (колгосп ім. Косіора), Заповіт (колгосп «Червоний маяк») та Новополтавка (колгосп ім. Ворошилова) Мар'янівської сільради Снігурівського району⁴.

¹ Яков Пасик, «Калінінаторфський єврейський національний район», у *Судьби євреїв Николаєвщини в період Великої Отечестваєвської війни 1941–1945 гг.*, ред. Михайл Гольденберг (Николаєв: Издатель П. Н. Шамрай, 2012), 43; Яков Пасик, *Євреї-земледельці Юга України в советские годы* (Хайфа, 2006–2009), 11.

² Пасик, *Євреї-земледельці Юга України*, 12.

³ Пасик, *Євреї-земледельці Юга України*, 14.

⁴ Пасик, *Євреї-земледельці Юга України*, 18–19.

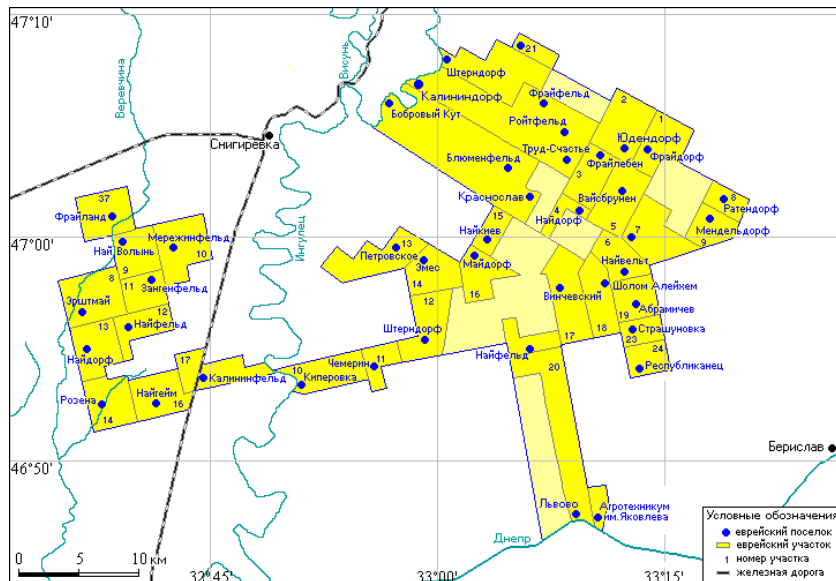

Рис. 1. Мапа Калініндофського єврейського національного району, 1933 р.
(Джерело: Пасик Я. Евреи-земледельцы Юга Украины в советские годы. С. 14)

Згідно з переписом населення 17 січня 1939 р. у Калініндофському районі проживали 7 717 євреїв (40% усього населення), у тому числі 1 879 (60% усього населення) в Калініндоффі⁵.

1 липня 1939 р. керівництво Миколаївської області, до якої тоді входив район, та Української РСР ухвалило рішення про виключення з Калініндофського району Молотівської та Ерштмайської сільрад та включення їх до Снігурівського району⁶. Внаслідок цього кількість євреїв у районі скоротилася приблизно до 6 тисяч.

Район був окупований німецькими військами 22–28 серпня 1941 р. (зокрема Калініндоф – 27 серпня), тобто через два місяці після нападу нацистської Німеччини на СРСР (22 червня 1941 р.). За ці два місяці частина євреїв змогла евакуюватися, тоді як військовозобов'язані чоловіки були призвані на військову службу або добровільно вступили до армії. Залишилось в окупації близько 4 тисяч євреїв.

⁵ Відповідно до звіту про с. Калініндоф (Groß-Saidemenucha), складеному в жовтні 1942 р. чиновником Східного міністерства, у цьому селі в червні 1941 р. жили 1 670 євреїв (380 сімей), звіт опублікований у: Meir Buchweiler, *Volksdeutsche in der Ukraine am Vorabend und Beginn des Zweiten Weltkriegs – Ein Fall doppelter Loyalität?* (Gerlingen, 1984), 370.

⁶ Владислав Гриневич, *Україна: хроніка XX століття. Довідкове видання. Рік 1939* (Київ: Інститут історії України, 2007), 113.

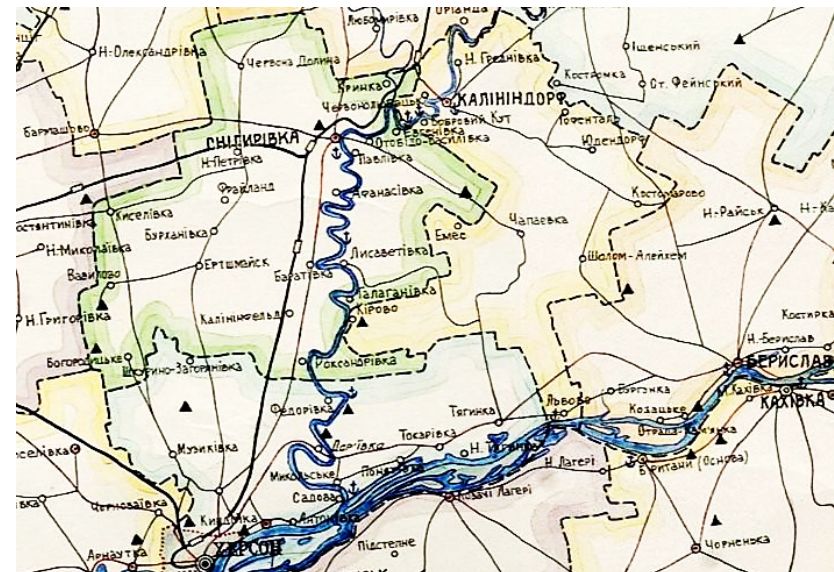

Рис. 2. Мапа Калініндофського району, 1940 р.
(Джерело: Пасик Я. Евреи-земледельцы Юга Украины в советские годы. С. 20)

Перший зафіксований у матеріалах НДК⁷ розстріл євреїв мав місце біля колодязя за 3 км від села Красне (тоді – Ворошилівська сільрада) вже 27 серпня; тоді там було розстріляно та скинуто до криниці 150 євреїв-біженців з Бессарабії. Розстріл був здійснений «німецько-українськими націоналістами⁸, пособниками яких були Фурс, Резніченко, Пузік, Баранов»⁹.

3 вересня «каральним загоном СС» було розстріляно 130 євреїв із села Мендельдорф та 13 євреїв із села Ратендорф (обидва населені пункти також у Ворошилівській сільраді); трупи були скинуті в колодязь¹⁰.

Поголовне винищення єврейського населення, що залишилося, сталося в другій половині вересня 1941 р., коли загони SD-Sonderkommando 10a зі складу SD-Einsatzgruppe D за активного

⁷ НДК – «Надзвичайна державна комісія з розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їх спільників».

⁸ Ймовірно, це була південна «похідна група» ОУН.

⁹ Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ), ф. 7021, оп. 77, спр. 413, арк. 95, 132.

¹⁰ ДАРФ, ф. 7021, оп. 77, спр. 413, арк. 2 зв. Серед розстріляних у Мендельдорфі було 52 євреїв-біженців. Обидва села нині не існують.

сприяння українських поліцейських і старост розстріляли майже всіх євреїв, що залишилися в окупації.

У жовтні—листопаді 1941 р. було розстріляно останніх євреїв району — 157 осіб, які ще залишалися в селі Львово: 11 жовтня 1941 р. у балці за 1 км на північний захід від села Червоний Бургун — 70¹¹ і 2 листопада 1941 р. у скотомогильнику за 3 км на північний схід від Львово — 87¹².

Після масових розстрілів восени 1941 р. поліція полювала на тих євреїв, яким вдалося уникнути розстрілу і сховатися. Такі виявлені євреї доставлялися в Калініндорф і розстрілювалися у протитанковому рові або біля колодязя. З жовтня 1941 р. до кінця 1942 р. кілька десятків таких євреїв було схоплено в різних населених пунктах району і розстріляно.

Район був звільнений у березні 1944 р. Створена в 1944 р. після звільнення району районна комісія «сприяння в роботі Надзвичайної державної комісії з розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їх спільників» встановила, що в районі було розстріляно 3469 осіб, причому майже всі жертви були євреями (неєвреї становили приблизно 0,5% всіх жертв). Серед жертв було дітей — 40,6%, жінок — 37%, чоловіків — 22,4%. За сільрадами жертви розподіляються так¹³:

Сільрада/дільниця	Розстріляно			
	чоловіки	жінки	діти	разом
Львівська сільрада				
с. Львово	30	80	50	160
с. Червоний Бургун	3	3	1	7 ¹⁴
Хрущовська сільрада	2	—	—	2
Шоломська сільрада	74	167	138	379
Емесівська сільрада, у тому числі:	69	155	168	392
дільниця 16	27	59	75	161
дільниця 14	16	47	49	112
дільниця 13	26	49	44	119
Бобровий Кут	163	309	245	717

¹¹ «Акт від 04.10.1944 р.», ДАРФ, ф. 7021, оп. 77, спр. 413, арк. 88; протокол опитування 04.10.1944 р. Марини Антоненко (ДАРФ, ф. 7021, оп. 77, спр. 413, арк. 89); протоколи опитування 01.10.1944 р. Віри Латко та Наталії Павлової (ДАРФ, ф. 7021, оп. 77, спр. 413, арк. 93–94).

¹² «Акт від 04.10.1944 р.», ДАРФ, ф. 7021, оп. 77, спр. 413, арк. 88.

¹³ «Зведення про заподіяні злочини німецько-фашистськими загарбниками та їх спільниками громадянам СРСР», ДАРФ, ф. 7021, оп. 77, спр. 413, арк. 1.

¹⁴ Були вбиті два чоловіки у вересні 1941 р., дві жінки у грудні 1943 р. та два чоловіки і одна жінка у січні 1944 р. (ДАРФ, ф. 7021, оп. 77, спр. 413, арк. 2 зв.—3).

К-Марксівська сільрада сел. Гофенталь	4	3	—	7 ¹⁵
Ленінська сільрада	1	—	—	1
Ново-Греднівська сільрада	—	—	—	—
Калінінська сільрада, у тому числі:	301	391	619	1311
«Шлях до соціалізму»	227	293	437	957
«Авангард»	71	94	175	340
«Ленін Вег»	3	4	7	14
Фрайлебенська сільрада	132	175	186	493
Загалом	779	1 283	1 407	3 469

Водночас аналіз документів НДК дає підстави стверджувати, що в наведеному вище «Зведенні про заподіяні злочиння...» не всі жертви враховані — жертв фактично більше на понад 700 осіб. Зокрема, з невідомих причин не були враховані всі жертви (300 осіб¹⁶) по Ворошилівській сільраді, яка до того ж взагалі не включена до зведення. По селу Бобровий Кут були враховані лише жертви серед місцевих євреїв (717 осіб) і не враховані жертви з числа євреїв-біженців (133 особи), які були розстріляні разом з місцевими євреями. По Шоломській сільраді не враховані 172 жертви, по Калініндорфській сільраді — 106 жертв.

Окрім документів НДК, у статті використано й інші документи, зокрема, кримінальні справи з архіву СБУ на колишніх поліцейських та старост. Ці кримінальні справи конкретизують, доповнюють та уточнюють інформацію, що міститься в документах НДК.

Нижченаведені документи, більшість яких публікуються вперше, у своїй сукупності створюють більш-менш повну і цілісну картину того, що відбувалося в Калініндорфському районі восени 1941 р., розкривають механізм масових вбивств, а також міру участі в них старост і поліцейських з числа місцевого населення. У 1944—1947 рр. та в 1952 р. щонайменше 37 таких осіб було виявлено радянськими органами безпеки та засуджено: частину — до смертної кари, частину — до різних строків каторжних робіт.

З членів *Sonderkommando* 10а, які вчинили розстріли євреїв, ніхто до відповідальності за ці вбивства не був притягнутий, до того ж прокуратура Мюнхена, яка свого часу розслідувала злочини, вчинені цією командою, не мала жодної інформації про акції в цьому районі.

¹⁵ Розстріляні в жовтні 1941 р. двома поліцейськими («Акт від 29.09.1944 р.», ДАРФ, ф. 7021, оп. 77, спр. 413, арк. 110).

¹⁶ «Акт від 29.09.1944 р.», ДАРФ, ф. 7021, оп. 77, спр. 413, арк. 95–95 зв.

ДОКУМЕНТИ¹⁷Знищення єврейського населення в Калініндорфській сільраді¹⁸

Населений пункт	Дата розстрілу євреїв	Місце розстрілу	К-ть жертв	З них		
				чол.	жін.	діти
Калініндорф (Велика Сейдемінуха), колгосп «Шлях до соціалізму»	17.09.1941	Протитанковий рів за 60 м від калініндорфського виноградника	957 ¹⁹	227	293	437
Калініндорф	Протягом 1942 р. [?]	Колодязь за 2 км від села	42 ²⁰	25	17	–
Штерндорф (Мала Сейдемінуха), колгосп «Авангард»	17.09.1941	Протитанковий рів за 50 м від корівника с. Калініндорф	340 ²¹	71	94	175
Дільниця 21 (зараз с. Степове), колгосп «Ленін Вег»	17.09.1941	Невелика яма за 180 м від колгоспної контори	14 ²²	3	4	7
Калініндорф – зернорадгосп	20.10.1941	Колишня вапняна піч за 2,5 км від 2-го відділення	13 ²³	3	4	6

¹⁷ Усі документи в цій статті публікуються мовою оригіналу зі збереженням орфографії та стилю.

¹⁸ До сільради входили: Калініндорф – колгосп «Шлях до соціалізму», Штерндорф – колгосп «Авангард», дільниця 21 – колгосп «Ленін Вег».

¹⁹ ДАРФ, ф. 7021, оп. 77, спр. 413, арк. 1, 127. За іншими даними – 996 жертв (ДАРФ, ф. 7021, оп. 77, спр. 413, арк. 14, 127).

²⁰ «Акт від 18.10.1944 р.», ДАРФ, ф. 7021, оп. 77, спр. 413, арк. 14). Дивись також: Архіви Яхад-Ін Унум (далі – YIU), свідчення № 277U.

²¹ ДАРФ, ф. 7021, оп. 77, спр. 413, арк. 1, 14, 127. Дивись також: YIU, свідчення № 276U.

²² ДАРФ, ф. 7021, оп. 77, спр. 413, арк. 1, 127.

²³ ДАРФ, ф. 7021, оп. 77, спр. 413, арк. 130. Розстріляні Калініндорфською районною поліцією три особи цивільних німців за участю старости 3-го відділення Яструба. Є поіменний список (ДАРФ, ф. 7021, оп. 77, спр. 413, арк. 130–130 зв.).

Калініндорф – зернорадгосп	20.10.1941	Яр біля греблі за 500 м на північний захід від селища 3-го відділення	12 ²⁴	3	3	6
Разом			1378	332	415	631

Рис. 3. Бобровий Кут, Велика і Мала Сейдеменуха

Из показаний 22.01.1952 г. бывшего начальника Калининдорфской районной полиции (с 13.11.1941 г. до 26.10.1943 г.)
Йоганеса Шоха²⁵

В первые дни оккупации в село Калининдорф приехала команда войск СС в количестве 9 человек во главе с офицером войск СС по фамилии Лункен [...] этот Лункен когда-то в Калининдорфском

²⁴ ДАРФ, ф. 7021, оп. 77, спр. 413, арк. 133. Біженці з Бессарабії розстріляні Калініндорфською районною поліцією за участю старости 3-го відділення Яструба.

²⁵ Архів Управління Служби Безпеки України в Херсонській області (далі – АУСБУ в Херсонській області), арх. № 10016, том 1, арк. 96–97 («Дело № 3304 по обвинению Шох И. А.»).

районе имел свое имение, об этом я слышал от жителей села Б. Кут. Лункен и другие оккупанты подбирали себе пособников из числа лиц, враждебно настроенных против Советской власти, разъезжали по селам района и назначали старост и полицейских. Насколько я помню, ими в Калининдорфском районе было назначено 60 полицейских. В один из дней, в каком месяце не помню, 1941 г. Лункен дал команду собрать жителей села Калининдорф на собрание в район, где размещалась колхозная ферма. Под этим предлогом полицейские и староста Штейнгауэр ходили по домам и собирали людей к ферме. Когда все собрались к ферме (село в это время было оцеплено полицейскими, созданными Лункеном со всего района), Лункен дал команду всем евреям отойти в сторону и построиться в колонну по 4 человека. Когда все еврейские семьи выполнили эту команду, Лункен дал распоряжение всем евреям зайти в сарай, а остальным гражданам уйти домой; правда, несколько человек им было оставлено из числа украинцев, которые потом закапывали трупы. Когда всех евреев загнали эсэсовцы в сарай, их там закрыли, а затем грузили по несколько человек на автомашину, отвозили к противотанковому рву, где команда СС с автоматов расстреливала. Раздевали их до нижнего белья у сараев [...]. Тех, кто не мог явиться к сараям, расстреливали прямо в домах [...].

Из показаний Йоганнеса Шоха о расстрелах евреев в Калининдорфе в 1942 г.

Показания 16.11.1951 г.²⁶:

Прибыв в Калининдорф в конце августа 1941 г., я явился к коменданту с. Калининдорф и вручил ему полученное мною письменное направление в Калининдорф от коменданта с. Петровка. Комендант мне предоставил один жилой дом, в который я вселился со своей семьей и с тех пор, т.е. с конца августа 1941 г. стал проживать в с. Калининдорф. До ноября 1941 г. я работал в общине на уборке кукурузы и других полевых работах. Жена моя нигде не работала.

13 ноября 1941 г. староста Калининдорфской сельуправы Штейнгауэр, знавший меня по работе в общине, зашел ко мне на дом и пригласил в контору сельуправы. Я в сельуправу явился. В сельуправе проходило нечто вроде совещания, на котором присутствовали: начальник Калининдорфской райжандармерии Премм, [сельскохозяйственный] комендант с. Калининдорф Штайн, районный шеф [фольксдойче] Кейслер, староста сельуправы Штейнгауэр

Владимир, староста общины Костюк²⁷ Василий Иванович и секретарь сельуправы Синицкий. Начальник райжандармерии Премм и комендант Штайн с райшефом Кейслером мне начали объяснять причину, почему меня вызвали в сельуправу, и сказали, что ими снят с работы начальник райполиции Мамай Федосий Кондратьевич и что на эту должность они назначают меня. Я дал им свое согласие работать начальником Калининдорфской районной полиции и с 14 ноября 1941 г. приступил к исполнению обязанностей по этой должности. Начальником Калининдорфской райполиции я работал до 26 октября 1943 г. Кроме исполнения обязанностей начальника райполиции я одновременно работал переводчиком райжандармерии до весны 1942 г., так как штатного переводчика в жандармерии до весны 1942 г. не было. [...]

В моем подчинении находилось 18 человек полицейских, 8 из которых находилось при райжандармерии в с. Калининдорф, и ими руководил лично я, и 10 человек, в том числе один старший полицейский, находились на периферии, которыми я руководил через этого старшего полицейского Голуб Андрея, находившегося на так называемом 18 участке Калининдорфского района. Я был вооружен револьвером системы «наган», а каждый полицейский имел на личном вооружении винтовку и 15 шт. патронов [...]. В райполиции также имелось два ручных пулемета системы «РПД» с дисками [...].

Признаю, что я как начальник районной полиции принимал личное участие в карательных операциях против мирных жителей района, участвовал в расстрелах советских граждан. Это же делали и подчиненные мне полицейские. По этому вопросу помню следующие случаи:

Осенью 1942 г., примерно в октябре месяце работники жандармерии Беккель и Блейнар привезли из с. Бокут двух арестованных мужчин еврейской национальности, а полицейский Глушенко Яков — 2-х человек еврейской национальности из с. Штенендорф²⁸. Это было в один день. На второй день дежуривший по селу Калининдорф полицейский Лавренко Карп арестовал еще одного старика еврейской национальности, задержав его где-то у колодца, когда тот пил воду. В этот же день ко мне в полицию пришел начальник райжандармерии Деккеборд и сказал, чтобы я взял несколько человек вооруженных полицейских, вывез за село арестованных и расстрелял их. Я взял с собой вооруженных винтовками полицейских Лавренко,

²⁷ Правильно — Бурсюк.

²⁸ Правильно — Штерндорф.

Глушенко (которого я ошибочно не назвал на предыдущем допросе), Якубовского, Заикина и совместно с *[переводчиками жандармерии фольксдойче]* Лёхпаум²⁹ и Гасс посадили на подводу этих пять человек арестованных; для их охраны на эту же подводу посадили четырех названных мною уже полицейских, а я, Лёхпаум, Гасс и кучер жандармерии Герасименко сели на фаэтон (рессорку) и поехали вслед за подводой. Когда мы выезжали, Деккеборд согласился с предложением Лавренко расстрел произвести за с. Калининдорф у заброшенного колодца. Мы выехали за село в часов 8 вечером, свернули к заброшенному колодцу. У колодца полицейские раздели арестованных и поставили их лицом к колодцу. После этого я дал команду зарядить винтовки и приготовиться. Полицейские Лавренко, Глушенко, Якубовский, Заикин и Лёхпаум с Гасс, зарядили винтовки, отошли от арестованных назад метров на 8–10 и приготовились к стрельбе стоя. Я на русском языке дал команду «Залпом, пли!». Последовал залп и все пятеро арестованных упали на землю. После этого полицейские, выполнив мою команду, сбросили трупы расстрелянных в колодец, туда же сбросили и их одежду. Так как кто-то из расстрелянных еще был жив, кто-то из присутствовавших, точнее, из расстреливавших произвел еще два или три выстрела в колодец. Мы все еще долго стояли у колодца, прислушиваясь. Когда все стихло, все опять сели на подводу и фаэтон, стоявшие в стороне от колодца на расстоянии 10–15 метров под присмотром кучера Герасименко и возвратились в село примерно в часов 9–10 вечера.

Зимой 1942 г. полицейский Крайнюк Андрей, выезжавший со своего участка Калининдорфского зерносовхоза в райполицию за деньгами, по распоряжению начальника жандармерии по пути заехал в село Шолом и совместно со старостой этого села Браун Роберт Робертовичем привез из этого села женщину еврейской национальности, которую задержал Браун, и сдал ее под охрану в полицию. На день раньше мною была принята под стражу в полицию еще одна еврейка из с. Штенендорф, которую привез сам староста этого села. Под стражей в полиции они находились двое суток. О чем их допрашивал начальник жандармерии с Лёхпаум, я не знаю. После допроса под вечер я ушел домой поужинать, оставив в райполиции дежурных полицейских Якубовского, Глушенко и Лавренко. Когда я возвратился с ужина, Лёхпаум мне рассказал, что согласно приказу начальника жандармерии Декекеброд полицейские Глушенко и Лавренко повезли к колодцу за село Калининдорф расстреливать этих двух женщин

²⁹ Правильно – Лёхбаум.

еврейской национальности. В часов 10 вечера Глушенко, Лавренко и кучер Герасименко возвратились в райполицию и зашли ко мне в караульное помещение, где я в тот момент находился, доложили, что приказ начальника райжандармерии выполнили и этих двух женщин расстреляли. Я уточнил у них, кричали ли женщины перед расстрелом. Глушенко ответил, что плакали по дороге еще, спрашивая, куда их везут, но он их успокаивал, что везут в Снигиревку. На мой вопрос к Герасименко, не живыми ли еще они их сбросили в колодец, тот подтвердил слова полицейских, что расстреливали их, не раздевая, сбросили трупы в колодец, постояли у колодца, закурили и убедившись, что расстрелянные уже мертвые и не подают никаких признаков жизни, сели на сани и приехали в полицию. [...]

Осенью 1942 г., выполняя распоряжение начальника жандармерии, я через подчиненных мне полицейских производил обыски у граждан и изымал у них вещи расстрелянных еврейских семей, которые этими гражданами были уворованы из квартир расстрелянных карательным отрядом СС в 1941 г. Таких носильных вещей я собрал через полицейских две бетарки и сдал райшефу, который потом раздавал их немцам. [...]

*Показания 23.01.1952 г.*³⁰.

[...] зимой 1941–42 гг., или в декабре 1941 г. или в первых числах января 1942 г. я выезжал на расстрел пяти советских граждан к заброшенному колодцу за село Калининдорф. Со мною для расстрела этих пяти граждан выезжали Штейнгауэр, жандармы Беккель и Келлер. Все мы четверо ехали на выездных санях, взятых у районного шефа Кейслер, за кучера ехал кучер Кейслера по имени Яков, откуда он, я не знаю. Впереди нас на передних двух больших санках вели арестованных пять человек под охраной полицейских. Из полицейских ехали Заикин Александр, Глушенко, Яцковский, Лавренко и еще один, кто именно, не помню, но, кажется, Бебих Максим. Фамилии арестованных не помню. Санки одни были из полиции, другие из общины от Бурсюк Василия. Расстрелом руководил Пеккель. Я только присутствовал и не стрелял. Арестованных раздели и у колодца расстреляли, трупы сбросили в колодец, а одежду забрали в полицию. В колодец, кажется, не стреляли. Одежду потом забрали себе полицейские. Расстрел происходил вечером в часов 9–10. Помню, ночь была светлая [...].

Зимой 1941–42 года у колодца было расстреляно не пять человек, как это я по ошибке показал, а шесть человек, так как арестованных

³⁰ АУСБУ в Херсонській області, арх. № 10016, том 1, арк. 104–106.

везли на передніх санях тож, але скільки арештованих було на одних і на інших санях, я не пам'ю, але що всього було шість, це я точно пам'ю, тому що довелося брати ще одні сани з общини³¹.

[...] Я на очній ставці зі свідком Волошиным показав неправду в частині розстрілу арештованих мною трьох чоловіків в с. Б-Кут зимою 1942 г. В дійсності було так: після того як я з жандармом арештував трьох чоловіків в с. Б-Кут при обставинах, про які показує свідок Волошин, ці троє чоловіків були привезені в Калініндорф і в той же вечір або на наступний день, зараз не пам'ю, мною були з Заикиным і Лавренко вивезені до колодязу і розстріляні, я не стреляв. З нами ще їхав Глушенко, стреляли Заикин, Лавренко і Глушенко. Розстрілювали їх теж роздягненими. Що стосується розстрілу п'яти чоловіків восени 1942 г., так ці троє з Б-Кута були розстріляні пізніше і в це число не входять. Мої ж показання від 16 листопада 1951 г. про розстріл п'яти чоловіків восени 1942 г., правдиві і їм я прошу вірити [...].

*Показання 25.01.1952 г.*³²:

[...] Особисто мною з підкорюваними мені поліцейськими було розстріляно у колодязя за селом Калініндорф всього 18 чоловіків, трупи яких були скинуті в колодезь. Ці 18 чоловіків розстріляні мною з підкорюваними мені поліцейськими не одночасно, а в різний час, а саме — зимою 1941–42 гг. — шість чоловіків, літом 1942 г. один чоловік³³, в це ж літо, але декілька пізніше — три чоловіка, восени 1942 г. — п'ять чоловіків і в грудні 1942 г. — три чоловіка³⁴.

³¹ Відповідно до свідчень 11 вересня 1951 р. свідка Дмитра Кулика жертвами-євреями були: Подвальный Мона Якович, Гердель з Калініндорфа, Стародубський Володимир з Бобрового Кута, Трескунов із Штерендорфа, якийсь Зяма з Калініндорфа; ім'я ще однієї людини не встановлено (АУСБУ в Херсонській області, арх. № 10016, том 1, арх. 171). Прізвище Зяма було Сметук.

³² АУСБУ в Херсонській області, арх. № 10016, том 1, арх. 129.

³³ Відповідно до свідчень 12 вересня 1951 р. свідка Кузьми Дамчука, це був Мазлін із Штерендорфа; розстріляв його Шох у дворі сільгоспобщини в березні чи квітні 1942 р. (АУСБУ в Херсонській області, арх. № 10016, том 1, арх. 192).

³⁴ Згідно з постановою (про висунення обвинувачення) начальника слідчого відділу УМДБ в Херсонській області від 25 січня 1952 р. в 1942 р. з участю Шоха були розстріляні 22 особи: взимку 1941–1942 р. 6 осіб (Подвальный М. Я., Гердель М. М., Стародубський В., Трескунов Л. М., Сметук З. Ш. і ще одна людина, не встановлена за прізвищем), тієї ж зими — 2 євреї, весною 1942 р. — 1 людина (Мазлін З. М.), влітку 1942 р. — 1 людина і потім ще 3 людини із с. Бобровий Кут, восени 1942 р. — 5 осіб і потім ще 1 людина (Стрелець А. А.), у 1942 р. — 3 особи з Бобрового Кута (АУСБУ в Херсонській області, арх. № 10016, том 1, арх. 120–121).

Из показаний жителя села Калининдорф Михаила Рябкова³⁵

С приходом немецких властей в село Калининдорф немцы сами без участия других лиц организовали массовое истребление населения еврейской национальности, они расстреляли более 600 человек, расстреливали они на горе этого села в противотанковом рву, там же и похоронили [...].

Истребление евреев немцами в село Калининдорф начал примерно прошло с месяц их пребывания в Калининдорфе. До этого евреи ходили на работы по строительству и ремонту железной дороги. Все мужчины еврейской нации были там же и расстреляны, а на второй день после расстрела мужчин немцы организовали сбор всего еврейского населения — женщин и детей. Всех они собрали около МТФ³⁶, а затем их заперли в помещение МТФ и с 8 часов утра они начали расстреливать собранных евреев [...]. Со слов населения, которые работали на заповке убитых евреев, мне известно, что порядок расстрела был таков: из помещения молочно-товарной фермы немцы брали группами евреев, подводили их к противотанковому рву, заставляли их снять верхнюю одежду и ложиться в противотанковый ров, а затем стреляли. Одежду, раздетую с расстрелянных евреев и их имущество из квартир, всю свозили на колхозный двор, где размещалось правление колхоза. Старший был по сбору имущества житель села Калининдорф Мамай Феодосий. Он привозил одежду из противотанкового рва и из квартир. Через два дня эту одежду немцы раздавали исключительно немецким девушкам, так как к этому времени уже в село Калининдорф прибыли немецкие девушки [...].

Из показаний 20.04.1944 г. обвиняемого Александра Зайкина³⁷

[...] 15 августа утром райвоенкомат эвакуировался, об этом я не знал. После этого 18 числа в село Калининдорф вошла немецкая разведка. 28 августа 1941 года появились немецкие войска, собрали зборы, на зборах выбрали местную власть — Соколана старостой села, Штенгаур Владимира комендантом, старостой колхоза Борсука Василья. Этим же временем меня назначили работать бухгалтером колхоза.

³⁵ АУСБУ в Херсонській області, арх. № 14957, арх. 17 зв. («Следственное дело № 167 по обвинению Ивченко Г. Г. и Мамай Ф. К.», протокол допиту 16.03.1944 р. свідка Рябкова М. Ф.).

³⁶ Молочно-товарна ферма.

³⁷ АУСБУ в Херсонській області, арх. № 270, арх. 8–8 зв. («Дело по обвинению Зайкина Александра Леонтьевича»).

В сентябре месяце 16 числа в Калининдорф приехали гестаповцы, которые совместно с комендантом Штенгауром назначили нач. полиции Шевчука Николая, Мамай, Панасюка Владимира, Никонова, звать не знаю, они работали полициями.

18 сентября 1941 года утром гестаповцы совместно с местной немецкой властью всех жителей с. Калининдорф собрали в одно место возле колхозной фермы, отделили украинцев от евреев, украинцев распустили по домам, а евреев оставили, которых в противотанковом рву неподалеку от колхозной фермы немцы расстреливали и после расстрела евреев вечером 18 сентября собрали мужчин зарывать расстрелянных евреев, где и мне приходилось зарывать. За этот день 18 числа было расстреляно евреев около 1 500³⁸, побиты в два ряда на протяжении двух километров.

После расстрела имущество еврейское и все ценности на протяжении пяти дней местная немецкая власть и полиция свозили в колхозный двор. Руководил этим нач. полиции Шевчук и Мамай, а также тащили направо-налево местные жители и поблизости села свезенное еврейское имущество и ценности впоследствии были все растащены немецкой местной властью и гражданами, а также мною было взято кой-что из еврейских вещей, как-то постельная принадлежность, дамские туфли, брезентовый плащ, но и другие детские вещи.

После этого местная немецкая власть села Калининдорфа, как-то комендант Штенгаур и полиция Шевчук, Мамай делали облавы по вылавливанию скрывающихся евреев. Ловили и сами расстреливали. Штенгаур сам выхвалялся впоследствии, что он 300 человек евреев расстрелял, а также нач. полиции Шевчук и Мамай.

Из показаний 03.08.1946 г. бывшего полицейского в Калининдорфе Никифора Бойченко³⁹

В сентябре месяце 1941 г. я действительно принимал участие в массовом расстреле еврейского населения, а именно: когда всех граждан еврейской национальности собрали в одно место еще до расстрела, я и другие полицейские охраняли их, чтобы они не разбежались, а затем я и другие полицейские совместно с немцами конвоировали еврейское население на расстрел к противотанковому рву, сам я лично не расстреливал.

³⁸ Кількість жертв явно значно завищена.

³⁹ АУСБУ в Херсонській області, арх. № 8439, арк. 18–19 («Дело № 2048 по обвинению Бойченко Никифора Дмитриевича»).

После массового истребления граждан еврейской национальности я ездил по квартирам и собирал имущество, принадлежащее расстрелянным гражданам еврейской национальности, и это имущество я свозил в колхозный двор.

Спустя дней 10 или 12 после массового расстрела граждан еврейской национальности села Калининское один полицейский, фамилию его я не знаю, привез на гарбе из села Ворошилово Калининского района гр-на Шутенко, имя, отчество не знаю (член ВКП(б), который был оставлен Николаевским обкомом ВКП(б) с специальным заданием), раненого в шею, и женщину с ребенком еврейской национальности, после чего я, украинский националист, фамилию его я не знаю, и другие полицейские, фамилии их я в настоящее время не помню, на этой же гарбе привезли их к противотанковому рву. Украинский националист приказал женщине с ребенком зайти в противотанковый ров. Как только она зашла в ров, украинский националист расстрелял их, а затем мы сняли с гарбы члена ВКП(б) Шутенко и здесь же занесли его в ров, и украинский националист его расстрелял. После расстрела я расстрелянные трупы закопал землей в противотанковом рву и затем мы все возвратились домой.

Примерно 9 сентября 1941 г. я на бедарке поехал на квартиру жителя села Калининское Гончарова и забрал его невестку, фамилию я не знаю, по имени Эмма, по национальности еврейка, и привез ее на бедарке в сельуправу и сдал ее старосте сельуправы Штенгауеру Владимиру, где он сейчас, я сказать не могу, после чего я ушел домой и судьба последней мне не известна⁴⁰.

Из показаний 22.07.1946 г. жителя села Калининское свидетеля Семена Силкина⁴¹

После массового истребления еврейского населения, примерно спустя суток двое или трое, 20 или 21 сентября 1941 г., я лично видел, как полицейский Бойченко и староста сельуправы немец Штенгауер Владимир Адамович [...] вели по улице с. Калининское на

⁴⁰ Див. свідчення 22 липня 1946 р. жительки села Калінінське Марії Гончарової: «После того как расстреляли всех граждан еврейской национальности, а расстреливали последних немцы, по заходу солнца ко мне на квартиру приехал в нетрезвом виде полицейский Бойченко Никифор. У меня на квартире проживала в это время жена моего сына, который находился в Красной Армии. Последнюю звали Эмма Лазаревна Гончарова, еврейской национальности. Когда Бойченко зашел в квартиру, то сразу спросил, где моя невестка. На все мои просьбы, чтобы он ее оставил дома, последний мне ответил: "Ничего не знаю, она еврейка и поедет со мной в полицию". Когда Бойченко арестовал мою невестку и увез с собой, то после я узнала, что ее расстреляли, но кто расстреливал ее, я не знаю» (АУСБУ в Херсонській області, арх. № 8439, арк. 24).

⁴¹ АУСБУ в Херсонській області, арх. № 8439, арк. 21–21 зв.

расстрел гражданку еврейской национальности по фамилии Сиганевич Мария [...] в то время полицейский Бойченко был без оружия, а Штенгауер был с винтовкой [...] вели они ее по направлении противотанкового рва и кто из них ее расстреливал, я сказать не могу.

Также в сентябре месяце 1941 г. Бойченко арестовал гр-ку еврейской национальности [...] Подлипскую-Гончарову, имя, отчество не знаю, и последнюю Бойченко доставил в районную полицию села Калининское, после чего через непродолжительное время Подлипскую-Гончарову расстреляли, но кто расстреливал, я сказать не могу.

Из протокола заседания военно-полевого суда 61-й стрелковой дивизии 15.04.1944 г.⁴²

Показания бывшего начальника Калининдорфской районной полиции Феодосия Мамай:

Да, я виновным себя признаю полностью в том, что я, проживая на территории, временно оккупированной немецкими войсками, в с. Калининдорф в октябре 1941 г. добровольно поступил на службу начальником полиции Калининдорфского района, работал до декабря 1941 г. Работая начальником полиции, принимал участие в расстреле советских граждан евреев. Сам лично я расстрелял двух человек и по моему приказанию полицейскими было расстреляно 30 человек. Всю одежду осужденных мы забирали и сдавали в райуправу, а часть я брал себе для личного пользования.

Показания свидетеля Романа Косякова:

[...] как мне известно из рассказов самого Мамай, [он] проверял всех пленных военнослужащих, которые бежали из лагеря, и если малейшее подозрение, что он еврей, немедленно расстреливал. Даже доходило до того, что Мамай сам приказывал снимать брюки, чтоб проверить, еврей ли он. Кроме этого, Мамай также зверски относился к возвращающимся эвакуированным евреям.

В октябре 1941 г. я видел, как полицейский Ивченко и еще один, фамилии которого не знаю, с винтовками вели двух мужчин-евреев к противотанковому рву. Я наблюдал за ними. Через несколько минут послышались выстрелы, и полицейские после этого возвращались только двое, тех двоих не было.

Показания свидетеля Михаила Рябкова:

[...] Будучи начальником полиции, Мамай жестоко расправлялся с населением, представлял жителей села-евреев коменданту, который

⁴² АУСБУ в Херсонській області, арх. № 14957, арк. 45, 48 зв., 49–49 зв., 51 зв. Військово-польовий суд 61-ї стрілецької дивізії засудив Мамай та колишнього поліцейського Івченко до смертної кари через повішення.

решал их судьбу, а если которые были назначены к расстрелу, Мамай расстреливал. Один раз я видел отца лет 50 и мальчика-сына лет 14, как избивал прикладом в присутствии отца, просто не знаю, довел ли он его до места расстрела. Через несколько минут были выстрелы, отец и сын были расстреляны. На моих глазах, только я никак не могу припомнить числа, Мамай выводил из камеры задержанного и избивал его прикладом, потом он приказал взять лопату и повел к месту расстрела, довел до рва и расстрелял. Таких случаев я сам видел шесть. Мамай сам лично расстрелял шесть человек.

Был случай, когда Мамай вел одного человека, не похожего на еврея, который упрасивал Мамай, что он не еврей, а грузин, и просил, чтоб помиловали. Мамай не обращал на его просьбу внимания. Этот мужчина был избит, рубаха порвана, он плакал и умолял. Мамай повел его ко рву и сам лично расстрелял.

Кроме этого Мамай еще два раза по одному человеку отводил в ров и расстреливал. Даже были случаи, когда Мамай не добивал сразу и люди мучались. Тогда женщины селения, кто точно, я не помню, его ставили в известность, после чего он ходил и добивал. Таких случаев было два.

Показания свидетельницы Анны Дударь:

Мой муж, находясь в рядах Красной Армии, попал в плен к немцам и в декабре 1941 г. пришел в с. Калининдорф. Он по национальности еврей. Как только муж пришел из плена, я вместе с ним пошла к начальнику полиции Мамай заявить, что муж из плена, потому что такой был порядок. Когда я сказала Мамай, он заявил: «Этот жид пришел». Я стала просить Мамай, чтобы его оставили дома, Мамай снова сказал: «А что, тебе жалко жидовскую морду», и приказал полицейским посадить его. Я обратилась к старосте района с просьбой, чтоб освободили мужа, и его освободили. Прожил мой муж дома с месяц, а потом пришел один полицейский, фамилии не знаю, забрал мужа и расстреляли. Кто стрелял, не знаю.

Из «опросительного листа по колхозу Пионер» Шоломского с/совета 28.09.1944 г.⁴³

[...] тов. Андрушенко доказывает, что при возврате двух допризывников евреев тов. Монастырского Янкеля и Мужинского Шуню

⁴³ ДАРФ, ф. 7021, оп. 77, спр. 413, арк. 113 зв. 3 колгоспу «Піонер» (Шоломська сільрада) в Калініндорф були відправлені й розстріляні в протитанковому рові 5 осіб (2 чоловіки й 3 жінки) (ДАРФ, ф. 7021, оп. 77, спр. 413, арк. 110). 3 колгоспу «Серп і молот» (Шоломська сільрада) в Калініндорф були відправлені й розстріляні в протитанковому рові 6 осіб (3 чоловіки й 3 жінки) (ДАРФ, ф. 7021, оп. 77, спр. 413, арк. 108 зв.). 3 колгоспу ім. Кагановича (Шоломська сільрада) в Калініндорф був

Пейсовича по приказанию начальника полиции тов. Белого Семена Спиридоновича были отправлены в село Калининдорф Самойловым Иваном Кузьмичом, которым был расстрелян Монастырской Янкиль в Калининдорфском поле возле больницы в 500 м, а также подтверждает, что при возврате еврейской семьи Каплан Брони и двоих детей 27.11.1941 г. были отправлены в село Калининдорф [...].

ЗНИЩЕННЯ ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ В СЕЛІ БОБРОВИЙ КУТ

16 вересня 1941 р. у с. Бобровий Кут було розстріляно та кинуте до криниці за 3 км від села 850 євреїв, «з яких 717 осіб встановлено прізвище, ім'я та по батькові, а 133 особи невідомі, оскільки вони приїхали з різних міст України»⁴⁴.

Протокол опроса 01.10.1944 г. Сарры Мазиной и Г. Балабан⁴⁵

[...] 16.09.1941 г. немецко-фашистские изверги собрали общее собрание села Б-Кут, заперли все украинское население в здание маслозавода, евреев всех после тщательного обыска погнали в неизвестное направление. Участие принимали: староста Яцук, полицейские Галаган, Махлай, Орленко, Ткаченко, Белый К., Зюбак Василь, Щербина, Евтушенко, последние отвозили на место убийства. Всех гнали пешком, стариков и детей возили на машинах. Гр-ки Мазина Люба, Гельфанд М. бросились в реку, предвидя предстоящие муки. Вайспапир Эстер крикнула: «Погибнем мы, но вы все погибнете, ляжете сверху». Докторова Шейндл и Ривкина Рися сошли с ума от

відправлений і розстріляний у протитанковому рові 1 чоловік (ДАРФ, ф. 7021, оп. 77, спр. 413, арк. 106). Із с. Ворошилово у протитанковому рові біля Калініндорфа були розстріляні 3 людини: Шутенко Юхим Данилович, Птухіна Катерина і її дочка Мая (ДАРФ, ф. 7021, оп. 77, спр. 413, арк. 95).

⁴⁴ Свідчення Надії Кабанець 04.10.1944 р. (ДАРФ, ф. 7021, оп. 77, спр. 413, арк. 74). Є поіменний список 202 жертв (ДАРФ, ф. 7021, оп. 77, спр. 301). За свідченням уродженця Бобрового Кута Аркадія Вайспапіра, у селі було розстріляно приблизно 300 євреїв. Вайспапір був учасником повстання в таборі Собібор у жовтні 1943 р., помер у 2018 р. Дивись також: YIU, свідчення № 305–307U; Ривка Кричевская, «Трагедия в Бобровом Куте», дата звернення 19 вересня, 2022, <https://www.netzulin.org/R/OrgR/Articles/Stories/Krichevski01.html>. За іншими даними, «загинуло приблизно 400 євреїв Бобрового Кута. Крім того, тут були розстріляні євреї із сусідніх населених пунктів та біженці з Бессарабії» («Бобровый кут», дата звернення 19 вересня, 2022, https://cyclowiki.org/wiki/Бобровый_кут; «Еврейские земельные колонии Юга Украины и Крыма», дата звернення 19 вересня, 2022, http://evkol.usoz.com/colony_kherson-2.htm). Згідно з вироком Військового трибуналу військ НКВС Херсонської області від 31.10.1944 р. у справі колишнього старости Бобрового Кута Яцука і шести колишніх поліцейських з Бобрового Кута було розстріляно 840 євреїв (АУСБУ в Херсонській області, арх. № 3534, арк. 246 зв. («Дело № 616 по обвинению Яцук А. Е. и других»)).

⁴⁵ ДАРФ, ф. 7021, оп. 77, спр. 413, арк. 17.

издевательств, изнасиловали Миксон Любу, Синову Маню, Ривкину Маню. Шаевич удрал, ударив фашиста, в него стреляли, ранили, а потом облили керосином и подожгли. Масарский Ленья, мальчик 1928 года рождения, скрывался пять дней, пошел к соседке. Она позвала Галагана, он тут же во дворе убил мальчика. Тоже было с мальчиком Масарским Геся, 1928 года. Убили всех гр-н за три километра от Б-Кута на Евгеновском поле, бросили всех в колодезь. Количество убитых — 851 человек.

Из показаний бывшего старосты сельской управы Александра Яцука на допросе 02.04.1944 г.⁴⁶

[...] Примерно дней за десять до массового расстрела евреев к нам приехали четыре человека с Снигиревского района в вольной одежде и сказали мне, что они как разведка и имеют права такие же, как и гестапо, и заявили, что они по заданию гестапо должны собрать 30 тысяч рублей советских денег. Затем вечером этого дня эти четыре человека взяли меня, начальника полиции Белый, полицейских Галаган и Ткаченко, повели нас по селу и сказали нам, чтобы мы им показывали дома, где проживают евреи. Мы с ними ходили до утра, они обошли примерно домов 50 евреев, но что они там делали, мы не знаем, так как они нас в квартиры не пускали, а мы только указывали им квартиры, где проживают евреи. Рано утром на второй день они из нашего села уехали. Примерно дней через пять в сельуправу приехал начальник гестапо Снигиревского района, немец, фамилия, имя и отчество я его не помню. Он вызвал жителей нашего села Каная Никанор и его жену немку Каная Ольгу, Каная Ольга была за переводчицу. Начальник гестапо завел меня и Каная Никанор с женой и спросил меня и Каная Никанора, где найти здесь такое место в виде балки для того, чтобы зарыть евреев, так как они всех евреев нашего села будут расстреливать. Я на это ответил, что такого места я не определю, которое бы подходило к этому. Каная сказал, что он знает одну балку, где можно будет это сделать. После этого начальник гестапо и Каная поехали на легковой машине в эту балку и через несколько время вернулись обратно и обратно завели меня в кантору и стали говорить, что эта балка подходящая, там можно зарыть евреев. Начальник гестапо добавил, что там потребуется много работы для захоронения

⁴⁶ АУСБУ в Херсонській області, арх. № 3534, арк. 15–20. Яцука засудили до розстрілу, який був замінений на 20 років каторги, ще шість колишніх поліцейських (Анастасенко, Білий, Махлай, Орленко, Ткаченко, Щербина), які були причетні до розстрілу євреїв, отримали від 10 до 20 років каторжних робіт. У 1961 р. Військовий трибунал Одеського військового округу скасував вирок (10 років каторги) щодо Орленка і заклав його справу через відсутність доказів.

евреев. Тогда Каная Никанор предложил начальнику гестапо поехать посмотреть один пустой колодец, находящийся в поле от села примерно километра четыре, и начальник гестапо согласился и поехали с ним смотреть этот колодец. Через несколько минут начальник гестапо и Каная возвратились обратно. Начальник гестапо мне сказал, что колодец — подходящее место, что они завтра будут расстреливать евреев, чтобы об этом никто больше не знал. Это мне было сказано через переводчицу Каная Ольга. Затем начальник гестапо уехал домой. На следующий день рано утро в наше село Бобровый Кут приехало четыре машины — одна легковая, а три грузовые. На легковой машине приехал начальник гестапо, тот, что был, и еще один немец, а на грузовых машинах приехало человек 40 немецких солдат, вооруженных автоматами; приехали они в сельуправу. Я в этот момент был в сельуправе. Начальник гестапо сказал мне, чтобы я послал пять человек верховых, чтобы они собрали все население на собрание, евреи чтобы брали детей и стариков к зданию маслозавода. Я послал пять человек верховых подростков [...]. Эти верховые собрали все население на собрание. Когда собрались люди на собрание, начальник гестапо сказал гражданам, чтобы русские и украинцы отошли в одну сторону, евреи — в другую сторону. Народ разбился, русские и украинцы отошли в одну сторону, а евреи отошли в другую сторону. Затем евреев солдаты повели всех в поле к этому колодцу. Затем один из немцев из толпы граждан русских и украинцев взял не помню сейчас пять или десять человек и повел их к колодцу, т.е. посадил их на автомашину и повез к колодцу [...]. В этот момент начальник гестапо мне сказал, что я тоже должен поехать туда и присутствовать там. Я отказался поехать с ними и сказал, что я больной и не поехал. В этот день евреев нашего села расстреляли немцы и сбросили в колодец 840 человек.

После расстрела евреев примерно в середине дня начальник гестапо сказал мне, чтобы я забил двери у всех расстрелянных евреев для того, чтобы не растащили имущество. Я послал забивать дома расстрелянных евреев Шанько Ивана и Андрищенко Владимира, и они это сделали. Кроме этого, из числа евреев нашего села все не могли самостоятельно дойти до колодца, были больные и один старик. Больных положили на автомашину и увезли к колодцу, на расстрел, в число больных вошло учительница Равкина и другие, их было четыре человека, а в части старика Тренитена, имя и отчества я его не знаю, который не мог самостоятельно идти к колодцу, мне начальник гестапо приказал привезти его на повозке к колодцу, эта

повозка обратным путем привезет обмундирование расстрелянных евреев. Я назначил Горевых Захара Никитовича, который запряг бричку и отвез этого старика к колодцу на место расстрела евреев, его там расстреляли, а обратным путем Горевой привез имущество расстрелянных евреев. Все имущество расстрелянных евреев, как привезенное от места расстрела евреев и также и из квартир их было свезено в одно место, в здание молочно-товарной фермы. Сначала это имущество разбирали гестаповцы, которые производили расстрел евреев, затем из сел приезжали немцы, которые там жили при Советской власти, и разбирали это имущество. После этого начальник гестапо сказал мне, чтобы оставшееся имущество я раздал населению своего села и других сел. Я это сделал [...]. Сам я взял одно зимнее пальто, туфли и галоши, две пары нат. белья, одни брюки, свитру⁴⁷, жене пальто, две сорочки, одни дамские туфли, шапку, два пальто детские, мебель один диван, две детские кровати, стол один, гардероб один, шкаф один, больше из еврейского имущества я ничего не брал.

После этого, когда мы произвели массовый расстрел евреев, в нашем селе был обнаружен один мальчик еврей, ему было 14 лет, его полицейский Галаган сам лично в саду расстрелял. Затем один еврей Грекер Григорий был на работе на окопах и вернулся домой после массового расстрела, его обнаружил один подсан⁴⁸ и пришел сказал в полицию, полицейский Драгуновский Александр отвел его в Калининдорфскую полицию и по разрешению начальника полиции Мамай сам лично расстрелял его. После этого пришла одна учительница Пология Ароновка пришла из села точно не помню, но помнится, что из Б. Александровке, и просила меня, чтобы я ее направил на работу, обратно учить детей. Я об этом передал в полицию, за ней приехали два полицейских из Калининдорфской полиции и ее взяли и не знаю, что с ней сделали [...].

[Продовження допиту 16.04.1944 р.]

[...] К нам в Б-Кут приехал на легковой машине с села Снигиревки начальник гестапо, его помощник немец и шофер их, фамилии их не знаю. Вечером начальник гестапо с помощником и переводчицей Каная Ольгой собрали совещание, где присутствовали я, начальник полиции Белый и Каная Никанор (муж переводчицы). На совещании начальник гестапо объявил нам всем, что они приехали для расстрела евреев. Мне на совещании через переводчицу Каная Ольгу было дано задание утром организовать сбор евреев, украинцев и русских,

⁴⁷ Тобто светр.

⁴⁸ Так у документі. Правильно — пацан.

что я и сделал [...]. Начальник полиции Белый Карп также получил указание выставить ночью охрану села, чтобы не разбежались евреи, а утром участвовать со всеми его полицейскими в сборе евреев для расстрела. Белый, получив указание, тут же собрал полицейских своих, проинструктировал их и разослал вокруг села для охраны села и побегов евреев. Утром начальник полиции Белый со своими полицейскими также участвовал в сборе евреев в колхозный двор.

Для сбора евреев в колхозный двор для расстрела я послал пять молодых ребят, фамилии коих я не знаю. Сам я лично в сборе не участвовал [...].

Из полицейских участвовали в сборе и охране евреев от побегов Щербина, Махлай, Орленко, Ткаченко, Дзюбак Василий, Драгуновский Александр и ряд других, которых я не помню.

На расстрел к колодцу конвоировали: Дзюбак Василий, Драгуновский Александр, Щербина Василий, Махлай Константин, Орленко Сидор, Каная Никанор, Галаган Ларион и начальник полиции Белый Карп. Вместе с нашими полицейскими конвоировали 15 полицейских из села Евгеньевка⁴⁹, за которыми ездил Белый и привез их для расстрела евреев. Кроме полицейских еще конвоировали и 40 человек немцев из карательного отряда гестапо.

Я участия в конвоировании не принимал. Я после сбора их отправил к колодцу, а сам остался организовывать подводы для вывоза на расстрел старых и больных евреев. Для вывоза евреев я назначил полицейского Ткаченко Емельяна и Горовой Захар, которые собрали по селу примерно человек 26 и отвезли на расстрел. После отправки подвода я организовывал над еврейскими квартирами охрану и забивал наглухо двери и окна, чтобы их мебель и белье, т.е. вещи никто не разобрал.

[...] Примерно в октябре 1941 г. после массового расстрела евреев мне и начальнику полиции Белому дано было указание всех обнаруженных евреев задерживать и направлять в гестапо сел. Снегиревки. Как-то в октябре 1941 г. начальник полиции Белый задержал двух женщин по национальности евреек, проходящих по селу, и посадил их в кузню. Эти еврейки сидели двое суток. Белый их раздел и отобрал все вещи. Через несколько времени приехали к нам три немецких офицера с женщинами также тремя немками (фамилии коих я не знаю). Белый доложил об этом им в присутствии меня, где эти офицеры приказали Белому, мне и Ткаченко Емельяну их расстрелять.

⁴⁹ Евгеньівка – село в Снігурівському районі Миколаївської області, за 3 км на південний захід від Бобрового Кута та за 7 км на схід від Снігурівки.

Я, Белый и Ткаченко Емельян в присутствии офицеров и их женщин немцы вывели их за огород колхозного двора к колодцу, повернули их лицом к колодцу и на расстоянии двух метров я, Белый и Ткаченко Емельян расстреляли с винтовок и побросали в колодезь.

Я стрелял один раз, Белый и Ткаченко также по одному разу. После этих трех выстрелов они были убиты нами, и мы сбросили их в колодезь и ушли обратно в село, где немцы со своими дамами уехали, а мы разошлись по домам⁵⁰.

После того как мы их расстреляли, начальник полиции Белый их наголо раздел и забрал их вещи к себе домой. [...]

Всех евреев, пригнанных на расстрел к евгеньевскому колодцу, остановили около скирда колодца⁵¹, где их раздевали и по 10 человек подвели к колодцу для расстрела. Руководили расстрелом начальник полиции Белый Карпо и офицер из карательного отряда жандармерии.

У колодца евреев стреляли карательный отряд жандармерии, евгеньевские полицейские, начальник полиции Белый, Яценко, Галаган, Баранюк, Дзюбак Василий и Каная Никанор. Был случай, когда к Белому подходил один еврей и просил его не расстреливать. Белый не обратил на это внимание, взял и застрелил его, после чего бросил в колодезь. Все это я сам лично не видел, а мне об это кто-то, я не помню, рассказывал.

Из показаний 28.03.1944 г. бывшего полицейского в селе Бобровый Кут Емельяна Ткаченко⁵²

Карательный отряд немцев приезжал к нам в с. Бакут для расстрела евреев. Это было в сентябре 1941 г., т.е. утром начальник полиции Галаган дал распоряжение своему заместителю Белому Карпу, чтобы он со своими полицейскими собрал все население в колхозный двор. Среди населения были собраны и все семьи евреев с малыми детьми. После того как только были собраны евреи и остальное население, карательный отряд немцев с участием наших и евгеньевских полицейских население разделили на два лагеря, т.е. русских и украинцев от евреев отделили и заперли их в маслобойне, а евреев с их малыми

⁵⁰ Під час допиту 3 квітня 1944 р. Карпо Білий заявив, що він у розстрілі участі не брав, розстрілювали Ткаченко та Яцук (АУСБУ в Херсонській області, арх. № 3534, арх. 68). На судовому засіданні Військового трибуналу військ НКВС Херсонської області 31 жовтня 1944 р. Яцук заявив, що жінок розстріляли два німці, а він і начальник поліції Галаган були тільки спостерігачами (АУСБУ в Херсонській області, арх. № 3534, арх. 239 зв.).

⁵¹ Так у документі. Правильно – около скирды соломы.

⁵² АУСБУ в Херсонській області, арх. № 3534, арх. 57–59.

детьми построили в шеренгу и погнали в евгеньевскую степь к колодцу для расстрела.

Для расстрела евреев от русских и украинцев отделяли карательный отряд немцев, евгеньевские полицаи, которых я не знаю, наш староста сельской управы Яцук, начальник полиции Галаган, его заместитель Белый Карп и полицаи Волгин Александр, Драгуновский Александр, Драгуновский Данил, Дзюбак Василий, Каная Никанор, Хижняк Иван, Фисенко Федор, Орленко Сидор, Щербина Василий и я.

Конвоировали к колодцу евреев на расстрел: карательный отряд немцев, евгеньевские полицаи, староста сельской управы Яцук, начальник полиции Галаган, заместитель начальника полиции Белый Карп, полицаи Дзюбак Василий, Баранюк Федор, Драгунский Даниил, Драгунский Александр, Анастасенко Петр, Евтушенко Петр, Каная Никанор, Хижняк Иван, Фисенко Федор, Орленко Сидор и Щербина Василий. Командовал конвоем немецкий офицер, Галаган, Дзюбак, Белый и староста сельской управы Яцук.

Расстрел производился евреев следующим порядком. Когда пригнали евреев человек 820⁵³ колодцу оставили десять человек, а остальных отогнали к скирду соломы. Перед тем как расстреливать евреев их отсчитывали по десять человек, раздевали совершенно наголо, подводили к колодцу и с автоматов и винтовок стреляли в них. Были случаи, когда их на смерть не убивали и больше в них не стреляли, а бросали живыми в колодец. Среди взрослых и девушек было много малых детей. Таким образом они их и расстреливали, подводя по десять человек партиями.

Непосредственно участвовали в расстреле карательный отряд немцев, евгеньевские полицаи и часть наших полицеев, как-то: карательный отряд немцев, староста сельской управы Яцук, начальник полиции Галаган, заместитель начальника полиции Белый Карп и полицаи Дзюбак Василий, Баранюк Федор, Каная Никанор и ряд других, которых я не помню.

Расстрелянных евреев, в том числе и живых с детьми бросали в колодец полицаи Дзюбак Василий, Баранюк Федор и частично бросал заместитель начальника полиции Белый Карп Савович.

Перед расстрелом раздевали наголо Каная Никанор, зам. нач. полиции Белый Карп и Драгуновский Александр.

⁵³ Цю ж цифру, 820 жертв, назвав на допиті 29 березня 1944 р. колишній начальник поліції в с. Бобровий Кут Карп Бєлий (АУСБУ в Херсонській області, арх. № 3534, арх. 64 зв.).

Для расстрела к колодцу по десять человек подводили немцы из карательного отряда и частично к раздеванию подводили Каная Никанор и Драгуновский Александр. [...]

После расстрела евреев устраивали обед для карательного отряда староста сельской управы Яцук, нач. полиции Галаган и его заместитель Белый Карп в квартире Яцука, где после на второй день за хорошую работу и честную службу немцам Белый Карп был назначен начальником полиции, а Галагана урядником.

Да, я участвовал *[в расстреле евреев]*, но непосредственно я их не стрелял, я только собирал их к конвоированию и возил на подводе больных и стариков евреев к месту расстрела, где их у меня принимали около скирда немцы.

Евреев на расстрел я вывез 13 человек, все они были больные и старики. Кто они такие по фамилии были, я не знаю, но знаю только из них была одна по фамилии Красношевская, а другая по специальности фельдшер. [...]

Стариков и больных евреев вывозили на расстрел к колодцу я и Горевой Захар, работавший в то время полицеем, который я не знаю, где он есть. [...]

Все вещи расстрелянных евреев были привезены с колодца в колхозную канцелярию сел. Бекут евгеньевскими полицеем, где немцы карательного отряда забрали самое лучшее, а остальное староста Яцук, Галаган и Белый раздали полицеем и кухаркам, готовящим обед, Скрипка Еринь, жене старосты Яцковской, Пономаренко Дуни и жене Орленко. Из полицеев получили Драгуновский, сам Белый, Галаган и ряд других, которых я не знаю.

Из показаний бывшего полицейского в селе Бобровый Кут Василия Щербины

Показания 29.03.1944 г.⁵⁴

До ареста и расстрела евреев проводилось в сельской управе два совещания, на которых решался вопрос подготовки к расстрелу евреев. На этих обоих совещаниях присутствовали только: начальник полиции Галаган, староста Яцук Александр и заместитель начальника Белый Карп, член сельской управы Орленко Сидор, переводчица Каная Ольга и с карательного отряда — немецкий офицер (фамилии коего я не знаю).

На совещании я не был, но в то время я дежурил по сельской управе и все это слышал через дверь и сам лично начальник полиции

⁵⁴ АУСБУ в Херсонській області, арх. № 3534, арх. 93–95.

Галаган и его заместитель Белый мне об этом рассказали, так как они после совещания назначили охрану по селу с тем, чтобы не разбежались евреи в эту ночь и не напали партизаны на село.

Евреев собирали для расстрела под маркой сбора на собрание, было это 17 сентября 1941 г. в шесть часов утра. Приехавший карательный отряд немцев в количестве 30 человек, наша полиция с сельской управой были все мобилизованы для сбора всего населения в колхозный двор, где по приказанию заместителя начальника полиции Белого, начальника полиции Галагана и одного немца из отряда все собранное население они разделили на два лагеря, т.е. русских и украинцев немцы отделили к маслобойке и заперли их. А евреев тут же в колхозном дворе под охраной карательного отряда немцев, евгеньевских полицаев и наших, как-то: Драгунским Даниилом, Дзюбак Василием, Анастасенко Петром, Евтушенко Петром, зам. начальника Белым Карпом, начальником полиции Галаган, старостой сельской управы Яцуком, Драгуновским Даниилом, Бороновским Иваном, Каная Никанором, Хижняк Иваном, Фисенко Федором, Ткаченко Емельяном и Орленко Сидором. Я в то время согласно приказанию Белого стоял на посту у виноградника с Драгунским Александром и Махлаем Константином. Стояли мы для того, чтобы скрывшиеся евреи от расстрела из села не убежали.

На расстрел всех собранных евреев 820 человек конвоировали полицаи из Евгеньевки 15 человек, карательный отряд немцев и наши полицаи: Драгунский Даниил, Дзубак Василий, Анастасенко Петр, Евтушенко Петр, Бороновским Иваном, Каная Никанором, Хижняк Иваном, Фисенко Федором, Ткаченко Емельяном, Орленко Сидором, старостой Яцуком, начальником полиции Галаганом и его заместителем Белым Карпом.

В егеньевском степу у колодца «Карла» или как его называют иначе — колодец помещика «Лыпка» расстреляно евреев 820 человек, в том числе были малые дети и девушки. В расстреле непосредственно участвовали: карательный отряд немцев, все егеньевские полицаи и наш начальник полиции Галаган, его заместитель Белый, староста Яцук, Анастасенко Петр, Дзюбак Василий, Каная Никанор, Хижняк Иван, Барановский Иван и Ткаченко Емельян. Остальные, как-то Драгуновский Александр, Драгуновский Даниил, Евтушенко Петр, Фисенко Федор и Орленко охраняли евреев у колодца, чтобы они не разбежались, отсчитывали по десять человек и подводили к колодцу для расстрела.

Раздевал евреев около колодца начальник полиции Галаган, его заместитель Белый Карп, староста сельской управы Яцук, врач Каная Никанор Иванович. В колодец сбрасывали трупы расстрелянных Анастасенко Петр, Дзюбак Василий и Белый Карпо. Были случаи, что они сбрасывали раненых и живых евреев.

Вся одежда расстрелянных евреев была доставлена с колодца на подводах в колхозную канцелярию, где ее под руководством Галагана, Яцука, заместителя — Белого и одного немецкого офицера свалили и закрыли в канцелярии. После расстрела на второй день по указанию Яцука, Галагана, Белого и того же офицера были еще собраны с квартир остальные вещи и имущество расстрелянных евреев, после чего дня через три Галаган, Белый, Яцук и немецкий офицер разделили эти вещи и имущество по немцам, полицаям и доверенным им населению. [...]

Обед для карательного отряда устраивали староста Яцук, Галаган, Белый, Орленко и Барановский Иван, то есть все члены сельской управы на квартире Яцука. Курей и гусей для обеда у населения собирали: я, Белый, Галаган, Яцук, Орленко, Бороновский, Дзубак⁵⁵ Василий, Анастасенко Петр.

От колодца возили вещи расстрелянных евреев: Дзюбак Василий, Анастасенко Петр, Горевой Захар, Хижняк Захар или Иван, Каная Никанор и Ткаченко, который после расстрела евреев привез беременную еврейку (фамилии коей не знает), которую также немцы расстреляли.

На второй день после расстрела, т.е. 18 сентября 1941 г., доложено было в полицию, кем, я не знаю, что в селе еще остались евреи. И когда пошли в облаву Галаган и Белый вместе с Яцуком, Дзубой Василием, Барановским Иваном и Орленко, где в саду яблочном они поймали два мальчика еврея, из коих Галаган одного убил, а староста Яцук второго.

[...] Как-то на второй день после расстрела евреев собрались в сельской управе полицаи и стали рассказывать, кто кого бросал в колодец, стрелял и расстреливал раздетых наголо евреев. В разговоре с Белым и Яцуком они рассказали, кто кого стрелял, бросал в колодец и охранял, чтобы они не разбежались. Сам я лично этого не видел, так как я в то время дежурил у виноградного сада и на расстрел и конвоирование я не ходил.

[...] После расстрела евреев в 1941 г. Белый был выдвинут на должность начальника полиции села Бекут, а Галаган был назначен

⁵⁵ Правильно — Дзюбак.

урядником какой-то немецкой части, получая зарплату 1 200 рублей и полностью паек.

Показания 12.07.1944 г.⁵⁶:

[...] 15 сентября 1941 г. к нам в село Б-Кут приехал карательный отряд гестапо в количестве примерно 40 человек со Снигиревки. По приезду гестапо проводилось совещание в помещении сельской управы, где присутствовали староста сельской управы Яцук, Белый, Галаган, Орленко, Каная Никанор и его жена Каная Ольга — переводчица, по национальности немка. Совещание проводил с ними приехавший начальник карательного отряда — немец, который на совещании объявил, что он прибыл в Б-Кут по вопросу расстрела евреев, где дал указание Яцуку, Галогану и Белому организовать охрану села путем ее оцепления с тем, чтобы ни один еврей не вышел из села. Я в то время как полицейский был дежурным по полиции. После совещания Яцук, Белый и Галаган всю полицию, в том числе членов сельской управы расставили по постам и приказали ни одного еврея не выпускать за село, а если кто будет не подчиняться и бежать, приказано было стрелять.

На второй день 16 сентября проводилось второе совещание и после совещания меня Белый и Яцук послали на пост за село к винограднику, где я патрулировал с тем, чтобы ни один еврей из села не ушел. На посту я стоял примерно до двух часов дня, т.е. до тех пор, пока всех евреев карательный отряд гестапо вместе с полицейскими нашими Яцуком, Белым и Галаганом не выгнали к месту расстрела в евгеньевскую степь к колодцу на расстрел, после чего я, бросив пост, пришел домой. Квартира моя была закрыта, я пошел к полиции, где примерно часа в четыре или больше меня встретил Яцук и сказал: бери ведро и иди у населения собирай яйца для карательного отряда, что я и сделал. Собрав яйца, занес в сельскую управу, где у меня их забрал Яцук и отнес к себе домой готовить обед. Карательный отряд в то время ходил по селу, вылавливал остальных евреев, и часть отряда находилась в квартире Яцука. Примерно в шесть часов вечера я увидел, что-то бежали люди в сад. Я, придя туда, увидел двух мальчиков-евреев лет по 13, которые лежали убитыми, и когда я спросил, кто их убил, мне сказали, не помню кто, что их убили Яцук и Галаган. Через несколько времени я сам лично увидел шедших с сада с винтовками Яцука и Галагана.

18 сентября 1941 г., после расстрела евреев, нас Белый как начальник полиции собрал всех полицаяв в полицию, где распределил

⁵⁶ АУСБУ в Херсонській області, арх. № 3534, арк. 99–100.

свозить вещи расстрелянных евреев, а меня Белый поставил на посту охранять все свозимые вещи. После того как были свезены еврейские вещи, карательный отряд немцев нагрузил машины хороших вещей и увез, а остальное разобрали население, полицаи, Белый, Яцук, Галаган и другие. Я узял себе одно теплое одеяло. [...]

Евреев я не расстреливал, я их только охранял. Расстреливали евреев у колодца карательный отряд гестапо, Яцук Александр, Белый Карп, Галаган Ларион, Каная Никанор. Сбрасывали в колодец Анастасенко Петр, Дзюбак Василий, Баранюк, сбрасывали в колодец евреев живых и раненых палкой и ногами. Был случай, когда один еврей из-под расстрела кинулся бежать, по нем стреляли немцы, но не могли попасть. Тогда Анастасенко Петр кинулся вдогон за ним с палкой и когда он его догнал, ударил палкой по голове и насмерть убил.

Кроме того, что Белый расстреливал, он еще раздевал и сбрасывал в колодец живыми евреев.

После расстрела я арестовал двух евреев Бламалъ и, кажется, Ралько, которых я сдал в полицию, а их в Калининдорфе расстреляли.

— Вы навешивали бирки детям евреев на шею?

Да, такой случай был, но я им сам лично не навешивал. Я только их матерей собирал и водил в полицию, а Яцук и Белый им предлагал надевать бирки с надписью, что эти дети являются евреями.

ЗНИЩЕННЯ ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ У ФРАЙЛЕБЕНСЬКІЙ СІЛЬРАДІ⁵⁷

У вересні 1941 р. в с. Юдендорф / діляниця 2 (нині с. Чкалове) були кинуті живими в колодязь за 6 км від села 73 єврейські біженці з Бессарабії⁵⁸.

18 вересня 1941 р. було розстріляно 416 євреїв з Фрайлебенської сільради і також кинуті в колодязь⁵⁹.

Из показаний 05.10.1945 г. бывшего начальника полиции Фрайлебенской общины обвиняемого Федора Вакки⁶⁰

Примерно в августе месяце 1941 года к нам в поселок прибыли украинские националисты в количестве 6 человек из западных

⁵⁷ До складу сільради входили Фрайлебен / діляниця 3 (нині Степове), Юдендорф / діляниця 2 (Чкалово), Фрайдорф / діляниця 1 (нині Вишневе) та Вайсбрунен / діляниця 5 (нині Криничанка).

⁵⁸ ДАРФ, ф. 7021, оп. 77, спр. 413, арк. 15.

⁵⁹ ДАРФ, ф. 7021, оп. 77, спр. 413, арк. 15. Дивись також: YIU, свідчення № 284U.

⁶⁰ АУСБУ в Херсонській області, арх. № 6646 («Дело по обвинению Вакка Федора Леонтьевича и других»).

областей Украины, фамилии которых я не знаю⁶¹. Последние проводили сбор, т.е. общее собрание всех жителей 2 участка, на котором они выступили с речью, а затем выступил с речью Береза Григорий Порфириович. Последний заявил: «Пришли наши освободители, освободили нас от жидо-коммунистического тирания. Тиранили нас 25 лет, а мы переносили муку. Теперь мы стали свободны и уничтожим всех жидо-большевиков».

На этом собрании меня выбрали, т.е. назначили комендантом Фрайлебенского куста, а Березу Григория Порфириовича назначили старостой Фрайлебенской сельуправы. После этого собрания украинские националисты приказали мне как коменданту куста и старосте сельуправы Березе Г.П. собрать всех эвакуированных граждан еврейской национальности к клубу поселка. Я, староста сельуправы Береза Григорий, полицейские Дидиченко Григорий, Дудка Савка и Лизун Сергей Константинович ходили по квартирам и их арестовывали. После того как мы их собрали в помещении клуба, староста сельуправы Береза принес веревку и сам он один связывал им руки веревкой. После этого всех связанных евреев мы посадили на подводы и повезли до колодца. Этот колодец показал украинским националистам Лизун Сергей Константинович. Когда мы все вышеперечисленные лица приконвоировали их до колодца, затем украинские националисты и полицейский Дудка стали кидать граждан еврейской национальности в колодец, а Лизун Сергей подвозил от лесосмуги до колодца на подводе, а я и староста сельуправы стояли возле, ничего не делали.

*Из показаний Федора Вакки 18.09.1945 г.*⁶²

В сентябре месяце 1941 г., не помню, какого числа, к нам на 2 участок на легковой автомашине приехали немцы в здании Фрайлебенской сельуправы и вызвали к себе старосту сельуправы Березу Григория Порфириовича. Я и полицейский Дидиченко Григорий стояли возле автомашины. В это время один из немцев [...] спросил у Березы: «Вы сможете произвести обмолот зерна без граждан еврейской национальности?», на что Береза ответил: «Да, обмолот зерна без гр-н еврейской национальности я смогу», и добавил, что всех их

⁶¹ Ймовірно, це були члени південної похідної групи ОУН(Б) – підгрупа А-1 під керівництвом М. Сидора-«Чарторійського» (1913–1993); ця група діяла на Херсонщині. Див. також: Олександр Жупина, «Перебування похідних груп ОУН на теренах Херсонщини під час Другої світової війни», *Український Херсон*, дата звернення 19 вересня, 2022, https://web.archive.org/web/20090831095916/http://kherson.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=29:2009-04-26-12-20-25&catid=7:2009-04-13-18-28-53.

⁶² АУСБУ в Херсонській області, арх. № 6646, арк. 53 зв.–54 зв.

нужно отсюда убрать. Тогда последние нам приказали созвать всех гр-н еврейской национальности к клубу 2 участка, что мы и сделали. Я как начальник полиции производил арест граждан еврейской национальности, т.е. руководил этим сбором на 2 участке. Совместно со мной принимали участие в аресте и конвоировании Дидиченко Григорий, Дудка Савка, Болотный Николай Яковлевич, Гвоздь Иван, Фруль Василий. Всего нами на 2 участке было собрано около 250 человек. На 3 участке арестом и конвоированием руководил староста сельуправы Береза Григорий Порфириович. Совместно с ним принимали участие в аресте и конвоировании до 2 участка граждан еврейской национальности полицейские Кержой Яков, Костюк [...], Даньшин Семен, староста сельхозобщины Соловьев Никита Федорович. На 5 участке кто производил арест гр-н еврейской национальности я сказать не могу, а конвоировали их с 5 участка до 2 участка Дидиченко Тимофей Андрианович, Шевченко Кондрат и Шевченко Иван [...], а на 1 участке производили арест и конвоирование гр-н еврейской национальности полицейские Мирошниченко Василий, Буенков Федор и Юхненко Кирилл [...].

Когда всех граждан еврейской национальности собрали на 2 участке к клубу, после чего их стали мы, т.е. я, староста сельуправы Береза Григорий Порфириович, Дудка Савка, Дидиченко Григорий, Болотный Николай Яковлевич, Кержой Яков, Костюк [...], Даньшин Семен, Соловьев Никита Федорович, Мирошниченко Василий, Буенков Федор, Дидиченко Тимофей и Шевченко Иван – конвоировали до места расстрела без оружия к колодцу, который находился в 3 или 4 километрах в степи от 2 участка. Когда мы их приконвоировали к колодцу, немцы им приказали раздеться до нижнего белья, а затем стали их они расстреливать. После расстрела трупы в колодец сбрасывали Дидиченко Тимофей Андрианович и военнопленный, фамилию которого я не знаю, а затем вышеперечисленные лица, т.е. участники массового расстрела гр-н еврейской национальности набрали себе имущество и разъехались по домам.

Из показаний бывшего полицейского 2-го участка (Юдендорф) Григория Дидиченко⁶³

В сентябре месяце 1941 г., числа не помню, утром в село Чкалово приехал немецкий карательный отряд в количестве 9 эсэсовцев. Они сразу же собрали всю полицию сельуправы, как-то: Вакка, Дудка,

⁶³ Див. протокол допиту 27.03.1947 р. звинуваченого Г. Дидиченка (АУСБУ в Херсонській області, арх. № 8445, арк. 17–19 («Дело № 2228 по обвинению Дидиченко Г. А.»)).

Соколан Иван, Данчин Семена, Шевченко Кондрата, Мирошниченко Василия, Костюк (имя и отчество не знаю) и меня. Все мы получили указание от карательного отряда и старосты сельуправы Береза о том, чтобы немедленно собрать всех граждан еврейской национальности, как взрослых, так и детей обоих полов, в здание школы с. Чкалово для их уничтожения. Причем было приказано, чтобы не объявлять им, что собирают для расстрела, а говорить, что на собрание. После этого полицейские были распределены по участкам для быстрого выполнения приказа по сбору граждан еврейской национальности. Мне было поручено собрать всех евреев села Чкалово, то есть центрального участка, где я проживал и хорошо знал всех жителей. Получив установку, все полицейские, в том числе и я, разошлись по участкам. Лично мной из поселка Чкалово было арестовано и направлено в здание школы свыше 20 семей евреев. После ареста собранных граждан в школе я совместно с другими вышеуказанными полицейскими охранял для того, чтобы они не разбежались. Примерно часа в два дня все арестованные граждане были выведены со школы и отконвоированы полицией за село Чкалово в степь к так называемому Андреевскому колодцу, который находился в 4 км от с. Чкалово. К колодцу подъехали автомашиной эсэсовцы и начали группами расстреливать приконвоированных нами граждан. Таким образом все арестованные евреи в количестве свыше 400 человек были расстреляны и трупы их брошены в колодец. Расстрелы происходили непрерывно на протяжении 2 часов. После расстрела я и другие полицейские колодец завалили землей.

**Из протокола допроса в качестве обвиняемого жителя села
Юдендорф Павла Доли 13.09.1944 г.⁶⁴**

[...] У нас в поселок в помещение школы было согнано с 4-х поселков все еврейское население, примерно больше 400 человек, которые все были расстреляны немцами километрах в четырех от 2-го участка у колодца.

[...] Ночью начальник полиции Вакка, староста сельуправы Береза, полицейский Дидиченко, а остальных фамилии я не знаю, ходили по еврейским домам и забирали всех евреев, в том числе стариков и детей, и сгоняли их в помещение школы на 2-м участке.

После того как всех евреев согнали в школу, закрыли их там и поставили охрану из полицейских. Охраняли их Данчин Семен, Соколан Иван, Кержой Яков, Мирошниченко, которые все эвакуировались с немцами.

⁶⁴ АУСБУ в Херсонській області, арх. № 3896, арк. 12–13.

В тот вечер я пришел с мельницы и собирался ужинать, ко мне пришел начальник полиции Вакка и послал меня охранять арестованных евреев в помещении школы. Я первое время отказывался, а потом взял палку и пошел охранять евреев.

Арестованные евреи сидели в школе часов до одиннадцати следующего дня, а потом приехали из Калининдорфа немцы со знаками СС и стали строить всех евреев. Когда всех выстроили, и погнали по направлению на северо-запад от поселка под усиленной охраной немцев с автоматами.

Я не знал, куда погнали арестованных евреев, но когда оттуда вернулись подводы с еврейской одеждой, я узнал, что их там у колодца раздевали, расстреливали и бросали в колодец.

[...] У школы были расстреляны четыре старушки-еврейки, фамилии которых я не знаю, и одна молодая женщина Остапенко с двумя малолетними детьми. Их расстреляли немцы за то, что они не могли идти... у школы еврейских женщин расстреляли у меня на глазах из автоматов два немецких солдата и меня немцы заставили зарывать убитых евреев, но у меня лопаты с собой не было, так я пошел к Науменко Юлии, взял лопату и вместе с Вакка закопали расстрелянных.

**Из показаний 10.01.1946 г. бывшего полицейского 3-го участка
Ивана Соколана⁶⁵**

В середине сентября месяца 1941 г. к нам на третий участок прибыл староста Фрайлебенской сельуправы Береза, который приказал все еврейское население собрать в школу. После этого я, полицейские Костюк и Кержой, староста сельуправы Даньшин собрали все еврейское население 3 участка, группу в количестве 70–80 человек, в том числе женщин, детей и стариков, в помещение школы, где некоторое время их охраняли, а после этого в том же составе стали всю группу еврейского населения конвоировать на 2 участок. Приконвоировав на 2 участок в помещение школы, я увидел, что там уже находилось еврейское население со всех поселков Фрайлебенского сельсовета, группа примерно человек 800 или 900. Спустя непродолжительное время полицейские, в том числе и я, совместно с немецким карательным отрядом всю группу в количестве 800–900 человек стали конвоировать к колодцу на расстрел, который находился в 2–3 км от 2 участка Фрайлебенского с/совета. Приконвоировав к колодцу, немцы приказали еврейскому населению раздеваться, после чего

⁶⁵ АУСБУ в Херсонській області, арх. № 6676 («Следственное дело № 1687 по обвинению Соколан И. Т.»).

группами стали расстреливать из автоматов, а мы охраняли еще не расстрелянных граждан еврейской национальности для того, чтобы они не разбежались.

Из показаний 15.09.1945 г. бывшего полицейского на 3 участке Якова Кержоя⁶⁶

В 1941 году в сентябре месяце, не помню, какого числа, часов в 6–7 вечера к нам на 3 участок прибыл староста сельуправы Береза Григорий Порфирьевич, который приказал старосте общины Данышину Семену собрать всех граждан еврейской национальности. После этого Данышин вызвал меня к себе, у его уже был в то время полицейский Соколан Иван, и сказал нам, чтобы мы всех граждан еврейской национальности собрали в клуб, и мы сразу же, т.е. я и Соколан, пошли по селу собирать еврейское население. Кроме меня и Соколана еврейское население еще собирали староста общины Данышин и полицейский Костюк Наум. В течение двух–трех часов мы всех граждан еврейской национальности нашего поселка в количестве около 80 человек собрали всех в клуб и до 4 часов утра следующего дня мы их охраняли в клубе, а после этого я, Кержой, староста общины Данышин, полицейские Костюк и Соколан всю группу в количестве около 80 человек стали конвоировать на 2 участок Фрайленбургского с/совета. В конвоировании также принимал участие и староста сельуправы Береза Григорий. Как только мы приконвоировали еврейское население на 2 участок, я сразу же ушел домой [...].

На второй день после массового расстрела еврейского населения к нам в поселок приехал русский немец, фамилии которого я не знаю, на тачанке и заехал к полицейскому Костюк, а последний пришел ко мне и сказал, что мы сейчас пойдем к Вербер и возьмем ее на расстрел. Я на это дал согласие, и мы к Вербер приехали на квартиру, посадили ее на тачанку и увезли за поселок на виноградник. С нами был также и русский немец. Приехав на виноградник, мы ее с подводы ссадили и посадили на край окопа. После этого немец в ее сделал один выстрел, но гильза патрона осталась в патроннике винтовки, и мы пошли в кузницу для того, чтобы вытащить из патронника гильзу. Вытащив гильзу, мы обратно пошли к винограднику к этой девушке, и, придя туда, немец в эту девушку сделал несколько выстрелов, не меньше шести или семи, и только после этого ее убил. Труп расстрелянной девушки я закопал в окопе и после этого мы пошли домой.

Из показаний 05.10.1945 г. жителя 5 участка свидетеля Карпа Некряча⁶⁷

Примерно в 6 часов утра, не помню, какого числа, в сентябре месяце 1941 г. по приказанию немецкого карательного отряда были собраны все граждане 5 участка еврейской национальности к клубу поселка, после чего были под конвоем отправлены к колодцу на расстрел. В то время, когда их собрали, я находился около кузни колхоза — налаживал косарку и сам лично видел, как Дидиченко подошел к коменданту участка Шевченко Кондрату Семеновичу (осужден) и заявил ему: «Я изъявляю добровольное согласие участвовать в расстреле гр-н еврейской национальности». Последний об этом возражать не стал, и Дидиченко куда-то ушел.

После непродолжительного времени я также лично видел, как Дидиченко на бедарке по улице вез двух детей еврея Красова. Последний их привез к клубу, где были собраны все гр-ны еврейской национальности в количестве 63 человек. После этого Дидиченко совместно с немцами стали конвоировать всех евреев до места расстрела... После расстрела граждан еврейской национальности Дидиченко привез к себе на квартиру вещи с расстрелянных граждан.

Спустя примерно около месяца в беседе с Дидиченко я прямо ему задал вопрос: «Дидиченко, что тебя заставило участвовать в расстреле гр-н еврейской национальности?» На мой вопрос Дидиченко ответил: «Меня никто не заставлял участвовать в расстреле евреев. Я сам изъявил желание и сам я не расстреливал евреев, а помогал немцам расстреливать евреев, т.е. я только кидал убитые трупы евреев». После этого я Дидиченко задал второй вопрос: «Тимофей Андрианович, вы хотя бы отдали одежду расстрелянного еврея Либермана Леонида» (у последнего была жена украинка и осталось четверо детей). Тогда Дидиченко мне ответил: «Я с еврея Либермана никакой одежды не снимал, его я кинул в колодец одетого».

⁶⁶ АУСБУ в Херсонській області, арх. № 6646, арх. 166–167.

⁶⁷ АУСБУ в Херсонській області, арх. № 6646, арх. 163–164.

ЗНИЩЕННЯ ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ В ШОЛОМ-АЛЕЙХЕМСЬКІЙ СІЛЬРАДІ⁶⁸

Населе- ний пункт	Дата розстрілу	Місце розстрілу	К-ть жертв	З них		
				чол.	жін.	діти
Шолом-Алейхем/ дільниця 18/колгосп «Серп і Молот»	16.09.1941	Колодязь на території колгоспу ім. Сталіна Хрущовської сільради	113 ⁶⁹	20	40	53
Каганович/ дільниця 23 (зараз не існує)	16.09.1941	Колодязь за 3 км від колгоспу «Піонер» на території Бериславського зернорадгоспу ім. Юркіна	71 ⁷⁰	22	29	20
Колгосп «1 Травня»	16.09.1941	Колодязь за 4 км від колгоспу, за 600 м на північ від сел. Шевченка на території Бериславського зернорадгоспу ім. Юркіна	23 ⁷¹	5	10	8
Республіканець/ Зернорадгосп ім. Т. Юркіна/ дільниця 24	19.09.1941	Колодязь на території Бериславського зернорадгоспу ім. Юркіна	178 ⁷²	37	87	54
Колгосп «Комінтерн»	25.09.1941	Колодязь за 2,5 км від села на території колгоспу ім. Сталіна Хрущовської сільради	82 ⁷³	13	37	32

⁶⁸ До складу сільради входили Шолом-Алейхем / дільниця 18 (нині Новоселівка), Найвельт / дільниця 6 (нині не існує), Страшунівка / дільниця 23 (нині не існує), Абрамів / дільниця 19 (нині Першотравневе) та Республіканець / дільниця 24 (нині не існує).

⁶⁹ ДАРФ, ф. 7021, оп. 77, спр. 413, арк. 105.

⁷⁰ ДАРФ, ф. 7021, оп. 77, спр. 413, арк. 106, 135.

⁷¹ ДАРФ, ф. 7021, оп. 77, спр. 413, арк. 107, 111.

⁷² ДАРФ, ф. 7021, оп. 77, спр. 413, арк. 108 зв.

⁷³ ДАРФ, ф. 7021, оп. 77, спр. 413, арк. 104, 114, 137.

Найвельт/ Дільниця 6/ колгосп «Піонер»	19.09.1941	Колодязь за 3 км на схід від колгоспу на полі Бериславського зернорадгоспу ім. Шевченка	84 ⁷⁴	10	48	26
Разом			551	107	251	193

Из показаний 16.11.1944 г. бывшего начальника полиции (в сентябре—ноябре 1941 г.) 6-го участка (к/х Пионер) Семена Белого⁷⁵

Проработав в должности полицейского около месяца, к нам на участок приехали на машинах немцы-жандармы, которые зашли ко мне на квартиру и стали спрашивать, сколько на участке евреев, а когда в разговор вмешался немецкий офицер, стоявший у меня на квартире, то он послал их к старосте. Через некоторое время староста присылает за мной. Я пришел к нему, и он дал мне задание произвести сбор всех евреев в школу. Распоряжение старосты я выполнил. Все евреи нашего участка были собраны в школу, их всего было 120 человек. Кроме того, в школу привели их с 23 участка и 19-го. Около школы была выставлена охрана. Я охранял, будучи поставлен около дверей. Евреев из школы выводили группами человек по 25–30, сажали на закрытую грузовую машину и отправляли на [...], около которого был колодец, куда их сбрасывали после расстрела. Вся эта работа проходила с 9 часов утра до 2-х или 3-х часов дня. После этого мною было организовано сбор еврейского имущества к школе, которое продавалось через торги [...].

Из показаний 23.09.1945 г. в качестве обвиняемого бывшего старосты общины 6-го участка Ивана Самойлова⁷⁶

[...] Когда к нам приехал карательный отряд, я вместе с одним немцем ходил по квартирам и заявлял, чтобы все еврейское население, старое и малое, шло в школу, где будет переучет еврейского населения. Я объявлял, а немец всех за мной сразу выгонял и закрывал квартиру. Когда согнали всех до школы, где им проходила перерегистрация, и у меня немец спросил, где есть колодезь. Я показал на свою воду. Тогда он мне сказал, что надо пустой колодезь, где не пользуются

⁷⁴ ДАРФ, ф. 7021, оп. 77, спр. 413, арк. 110, 113, 139. Дивись також: YIU, свідчення № 290U.

⁷⁵ АУСБУ в Херсонській області, арх. № 1623 («Дело № 422 по обвинению Белого С. С.»).

⁷⁶ АУСБУ в Херсонській області, арх. № 3833, арк. 7–7 зв. («Дело по обвинению Самойлова Ивана Кузьмича»).

водой. Я такого колодезя не знал, а полицейский Белый немцу сказал, где есть такой колодезь, но сам ехать туда отказался. Тогда немец предложил мне ехать и показать, где колодезь. Когда пришла машин крытая с другого поселка, меня взяли на крыло машины, и я повел ее до колодезя. Когда приехали до колодезя, разгрузили и метров у 20 от колодезя заставили раздеваться и по 5 человек подводили до колодезя, где стоял офицер и с автомата расстреливал [...].

[...] Когда я был возле колодезя, где проходил массовый расстрел, и когда вели к расстрелу Пырлицкую, у нея под рубашкой что-то было привязано, и один из немцев оторвал сумку, у которой были спички 3 коробки и деньги, и бросил в сторону, но деньги немцы забрали себе. Деньги были советские по 30 руб. бумажки, а спички с сумкой бросили. Я попросил у них узять спички себе. Они мне разрешили, и в одной коробке был маленький сверток, где были серьги и одно кольцо. Я все это забрал с собой и принес к себе домой.

Из протокола допроса Самойлова 01.10.1945 г.⁷⁷

[...] Когда приехал карательный орган расстреливать еврейское население, и переводчик спросил меня, когда будет лучше собрать всех евреев для регистрации — сразу же или же вечером. Я ему посоветовал, лучше будет собрать их утром в виду того, что сейчас они все в степу и собрать их невозможно, на что и согласились с моими доводами. На второй день карательный отряд приехал обратно, и я ходил с одним жандармом по квартирам и выгоняли старых и малых до школы; те, которые не могли ходить, свозили подводами. Когда всех собрали в школу, стали грузить в крытые автомашины и возить до колодезя. В виду того, что никто не знал, где колодезь, узали меня, я показал, где колодезь, и жандармы сами заставляли всех раздеваться метрах у 20 от колодезя, а затем подводили до колодезя и из автомата расстреливали. Я был возле колодезя пока и не закончили расстреливать. Вещей еврейских я никаких не брал для себя. Узел у Пырлицкой оторвал немец и бросил в сторону, я его взял, там были спички, серьги и кольцо, которые я и забрал с собой.

Из показаний на суде 30.10.1945 г. свидетельницы Анастасии Дмитренко⁷⁸

[...] Когда все евреи собрались, то их погнали, а стариков и детей увезли на машинах к колодцу, где и расстреляли. Всего расстреляли человек 200.

⁷⁷ АУСБУ в Херсонській області, арх. № 3833, арк. 10 зв.

⁷⁸ АУСБУ в Херсонській області, арх. № 3833, арк. 29.

После расстрела, когда Самойлов вернулся в село, я у него спросила, как ему не страшно было смотреть, как расстреливают людей. Он мне ответил, что даже сам трупы расстрелянных сталкивал в колодезь. У меня на квартире рассказывал, что еврейку Берлуцкую у колодезя он схватил за юбку и вырвал карман, в котором оказалась спичечная коробка. В ней лежали золотые серьги и кольцо.

Два еврея — Шуня Мышинский и Яков Монастырский из села удрали. После расстрела они снова возвратились и просили Самойлова дать им любую работу и их не выдавать, но вместо этого Самойлов увез их в Калининдорф и сам расстрелял. По приезду из Калининдорфа рассказывал об этом нам Самойлов.

Из показаний на суде 30.10.1945 г. свидетельницы Елизаветы Жураковской (в 1941 г. — 15 лет)⁷⁹

В сентябре месяце 1941 года обманым путем в школу собрали еврейское население, в том числе мою мать, меня, брата и двух малолетних сестер. Всех погнали к колодцу, где производился расстрел. Расстреливали евреев раздетыми, т.е. в нижнем белье. Нежелающих раздеваться избивали, потом раздетых ставили на колени у колодца и стреляли. Если труп расстрелянного не падал в колодец, то его туда сталкивали. Моя мать просила, чтобы ее не расстреливали, но мольбы ее, конечно, были напрасны. Отец у меня был русский, так что мы — дети имели русские паспорта, и когда я уже была раздета, мать сказала мне и брату, чтобы мы спасались. Я показала паспорта мой и брата, и нас освободили, а мать с двумя детьми расстреляли.

Во время расстрела Самойлов в руках держал автомат.

Из показаний в качестве свидетеля 01.09.1944 г. жителя 6-го участка (к/х Пионер) Виктора Андрущенко⁸⁰

В период массового расстрела еврейского населения гр-н Белый принимал следующее участие: составил список на всех жителей еврейской национальности и подавал их в жандармерию района. Когда приехали уже расстреливать еврейское население, сразу заехали к нему на квартиру, где все немецкие офицеры, которые приехали, а их было 5 человек, и пробыли у него около часа, после чего перешли до старосты общины Самойлова Ивана Кузьмича, где пьянствовали и пробыли там около 2 часов, после чего вышли и стали сгонять еврейское население в школу под видом на собрание, но всех сгоняли

⁷⁹ АУСБУ в Херсонській області, арх. № 3833, арк. 30. Батько свідка був росіянином, а мати — єврейкою.

⁸⁰ АУСБУ в Херсонській області, арх. № 1623, арк. 8—9.

по списку, как взрослых, так и детей. В сборе еврейского населения в школу принимал активное участие и Белый. Сам лично ходил по квартирам и выгонял еврейские семьи в школу. После того как все были собраны согласно списков, немецкие солдаты и офицеры начали погружать еврейское население на автомашины и увозить до места расстрела. Так как всех сразу забрать не могли, то возили поочередно. Часть увозили, а остальные оставались в школе, где Белый охранял их, чтобы никто не мог никуда уйти [...] гр-н Белый, когда немецкие палачи выехали, дал указание все еврейские вещи свести в школу, и сам лично принял активное участие в сборе еврейских вещей и свозил их в школу. Когда собирал вещи Белый и насбирал подводу, полную вещей, заехал к себе на квартиру и что лучшее оставил у себя, а что хуже отвез в школу. В школу было привезено только негодное, а все хорошие вещи с одежды все разобрали с квартир еврейских по домам, а мебель свезли в школу и сам Белый распределял эту мебель по населению.

Из показаний 16.10.1947 г. бывшего старосты общины 19-й участок Евдокима Дудника⁸¹

Будучи временно старостой сельхозобщины, в сентябре 1941 г. работая совместно с оккупантами, я собирал еврейское население к колодцу на конце 19 участка, где они, т.е. евреи в количестве 15 человек (не точно)⁸² были немцами расстреляны. До расстрела евреев я ходил по участку, списал на особый список всех евреев и передал его в сельуправу. Всего было около указанного колодца в 3 км от 19 участка расстреляно около 30 евреев, собранных с разных соседних участков.

[...] Когда вели группу еврейского населения для расстрела, я также следовал за ними позади указанной группы. Уточняя, я сел на автомашину, где были евреи старики, которых подвезли до школы 6-го участка и ссадили, так как там также был сбор евреев, откуда их конвоировали до места расстрела.

[...] Лично мною евреи не расстреливались, а немцами. Мое участие при этом заключалось только в том, что я закидывал землей группы евреев, которых после расстрела бросили немцы в колодец.

[...] Евреев расстреливали без одежды. После расстрела я всю их одежду около колодца собрал и привез к себе домой.

⁸¹ АУСБУ в Херсонській області, арх. № 8825, арк. 26–29 («Дело № 2375 по обвинению Дудник Е. Н.»).

⁸² На судовому засіданні Дудник уточнив, що на 19-й ділянці було зібрано 14 євреїв, а після приєднання євреїв із 23-ї ділянки група збільшилася до 30 осіб.

Часть одежды, как-то костюм, рубашку одну, туфли, детское пальто и другие вещи я взял себе, а остальную одежду частично взяли полицейские Рудый, Кислицкий и отдали остатки — старье населению.

Свидетельство Виктора К. (в 1941 г. — 7 лет), записанное в селе Высокое (бывш. Найфельд/участок № 20) 11.05.2017 г.⁸³

Расстрел произошел на полях колхоза Сталина, где находился действующий, почти полностью разрушенный, колодец. В день расстрела я с друзьями играл в противотанковом рву. Мы пришли туда в поисках гильз. Евреев доставили на место немец в зеленой форме и двое местных милиционеров в штатском, но с нарукавными повязками. Евреи шли пешком; некоторых пожилых людей везли на телегах. Было около 18–20 человек, большинство из которых женщины и дети, и только четыре–пять мужчин. Они прибыли из еврейской колонии № 17, расположенной в 3 км. Евреев построили на краю колодца, с одной стороны, и расстреляли немцы. Стрельба продолжалась около часа. Когда палачи ушли, мы подошли к месту казни и увидели личные вещи жертв, такие как расчески, а также вырванные волосы.

ЗНИЩЕННЯ ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ В ЕМЕСІВСЬКІЙ СІЛЬРАДІ⁸⁴

26 вересня 1941 р. були розстріляні:

Населений пункт	Кількість жертв	Місце розстрілу
Дільниця 13 / Петровське (колгосп «Ройтер-Штерн»)	119 ⁸⁵	Скотомогильник за 1,5 км на південь від села
Дільниця 14 / Емес (колгосп «Іскра»)	112 ⁸⁶	Колодязь за 3 км на схід від села
Дільниця 16 / Майдорф (колгосп «18 Партз'їзд»)	161 ⁸⁷	Колодязь за 4 км на південь від села
Разом	392	

⁸³ УІУ, свідчення № 2183У. У травні 2017 р. в Херсонській області досліджувала місця масових розстрілів євреїв команда Yehad-In Unum, яка шляхом опитування свідків встановила, що в колодязі поблизу с. Високе (колишнє Найфельд) нібито були розстріляні 500–600 євреїв з «єврейських колоній» (дільниць) № 17, 18 і 19.

⁸⁴ До складу сільради входили Петрівське / дільниця 13 (нині Вітрове), Емес / дільниця 14 (нині Куйбишеве) та Майдорф / дільниця 16 (нині не існує).

⁸⁵ ДАРФ, ф. 7021, оп. 77, спр. 413, арк. 75.

⁸⁶ ДАРФ, ф. 7021, оп. 77, спр. 413, арк. 76, 83.

⁸⁷ ДАРФ, ф. 7021, оп. 77, спр. 413, арк. 77.

«Объяснение» жительницы 13-го участка Ефросиньи Маймескул⁸⁸

В 1941 году 26 сентября было организовано истребление евреев — мужчин, женщин, детей. Под руководством старосты Сердюка Николая Сидоровича 26 сентября рано утром все были высланы на работу в поле бригадиром Швець Василий Ильич. До 10 часов утра они работали в поле. Приехала легковая машина немцев и приказали всем евреям идти в поселок. Тогда бригадир привел их в поселок. Их загнали в клуб и поставили дежурного немца, а бригадир Швець Василий Ильич и граж. Берюк Алексей ходили по домам и собирали всех остальных евреев, стариков, детей. До трех часов дня были закрыты в клубе. В три часа дня под охраной Швець Василий Ильич, Берюк Алексей, Сердюк Николай Сидорович, Крисин Николай Иванович и Грам Поликарп Емельянович взрослых мужчин и женщин в рядах погнали, а стариков и детей погрузили на гарбу и отправили всех до скотомогильника в яму. Гарбу с детьми и стариками вез Артюх Михаил Михайлович. Когда их гнали, то они спрашивали, куда нас гонят, то Швець Василий Ильич ответил: вам довольно говорить, вас ведут убивать. Когда немцы расстреляли их, Швець Василий Ильич, Берюк Алексей, Сердюк Николай Сидорович, Крисин Николай Иванович и Грам Поликарп Емельянович бросали их в яму, а Артюх Михаил Михайлович засыпал яму землей. А после всего одежду убитых разделили между собой.

Еще до этого 15 сентября по указанию старосты Сердюка Николая Сидоровича и Супрун Александра. Эти два человека забрали в два часа дня и возле колодезя у садику убили их немцы. Ночью под 16 сентября гржд. Попенко Илья Денисович пришел и раздел убитых.

Было еще такое злодеяние. При жизни убитых евреев организовали грабительскую бригаду. В бригаде участвовали Федоренко Мария, Нищадим Дуня, Локота Сиклита, Грам Поликарп Емельянович, Евтушенко Елена Григорьевна, Попенко Александра ходили по домам евреев, срывали замки и забирали наилучшие вещи, говоря, что вас все равно убьют.

У гр-на Попенко Илья Денисовича стоял немецкий штаб, были пьянки и ночью организовались шайки и ходили по квартирах и грабили, что им нравилось, несмотря, что хозяйва в доме.

26 сентября, когда были убиты евреи, перед этим оне, находясь на работе в поле, сняли верхнюю одежду. Ночью под 27 сентября

пришли семья Артюх Михаил Иванович и забрали все вещи, оставленные евреями.

О производимых расстрелах и бросавших людей в яму и зарывания их мне извесно из разговоров выше указанных лиц, которые конвоировали всех евреев на расстрел.

Выше изложенного добавлю гражданка Евтушенко Елена Григорьевна в еврейки Мороговской Асси забрала все вещи и почти оставила ее нагой и выгнала ее на улицу з дому и та вынуждена проситься ночевать у соседей.

Показания 12.09.1946 г. бывшего полицейского 13-го участка Василия Швеца⁸⁹

[...] Первоначально расстреливали молодежь, заставляя перед расстрелом раздеваться. После этого подвели по семи человек. Расстрел производили два немца из автоматов в голову сзади. Перед расстрелом садили арестованных на край ямы, один немец сбоку наблюдал. Те, которые в яму не падали, будучи расстрелянными, то их Бирюк и Крысин стаскивали, а Грамм подавал расстреливавшим немцам диски. Когда производили расстрел, то женщин с детьми садили на край ямы и в упор расстреливали вместе с детьми. Когда большинство было расстреляно и остались две женщины, одна из них дочь председателя колхоза Морговская обратилась ко мне и просила меня подтвердить немцам, что она русская, а не еврейка. Я ответил, что подтвердить не могу, и она тоже была расстреляна, а также была расстреляна и учительница, у которой староста Сердюк выманивал ручные часы, но она ему их не дала.

После расстрела на верху оставались трупы, мы все столкнули их и закопали на один метр. Немцы уехали, а мы стали собирать одежду расстрелянных, которую сложили на подводу, и все пошли за подводой в село, где село, где сгрузили вещи в школе. Я ночью все время охранял село, а также охраняли село Грамм, Бирюк, Крысин, Артюх Михаил, отец Артюха Михаила, который возил на расстрел стариков. Я на утро совместно с другими снесли-разграбили дома евреев. Часть имущества снесли в школу, где делили на лучшие и худшие кучи, и я получил лучшие вещи.

Я подтверждаю, что я изобличил при расстреле Морговскую, что она еврейка, и она была расстреляна. Я участвовал в конвоировании 122 евреев на расстрел, участвовал в охране их в клубе и на месте расстрела закапывал их, забирая имущество расстрелянных.

⁸⁹ АУСБУ в Херсонській області, арх. № 8317, арх. 14а («Дело № 2094 по обвинению Швеца В. И., Грамм П. Е., Бирюк А. Г.»).

⁸⁸ ДАРФ, ф. 7021, оп. 77, спр. 413, арк. 87–87 зв.

Показания 16.09.1946 г. бывшего полицейского 13-го участка**Поликарпа Грамма⁹⁰**

В сентябре месяце 1941 г., примерно 18 числа я получил распоряжение от старосты сельхозобщины Сердюка собрать все население еврейской национальности, оставшееся в селе, — стариков, женщин и детей, и я стал выполнять распоряжение старосты сгонять в детясли стариков, женщин и детей совместно с гр. Бирюк Алексеем, и мы всех собрали в детясли. В это же время Шве́ц со старостой Сердюк и немцем пригнали все еврейское население с поля.

После этого, когда все евреи были загнаны в помещение яслей, я, Грамм, Сердюк Алексей, Шве́ц Василий охраняли помещение яслей, никого не впускали и не выпускали. Немцы забрали все деньги себе, имевшиеся у еврейского населения. Они подъехали на двух легковых автомашинах, их было 6 человек. После того как они забрали деньги, стали выгонять все еврейское население на улицу и строить в колонну, а нас заставили патрулировать арестованных евреев в количестве 122 человека, и мы конвоировали их на место расстрела. Среди них были женщины на руках с детьми, а стариков и больных вез на подводе Артюх Михаил Михайлович. Когда вели арестованных, я их патрулировал сбоку. И когда прибыли на место расстрела, немцы повесили на меня две кожаных сумки и взяли с собой на место расстрела к яме, куда подводили раздетых евреев и четыре немца расстреливали евреев. Я стоял около них с сумками, в которых были диски для автоматов, но диски я не подавал, а только скидывал расстрелянных в яму совместно с Бирюком Алексеем. После расстрела мы все зарывали яму с расстрелянными, на слав земли до 2-х метров.

После этого собрали вещи расстрелянных в гарбу и увезли в школу, а потом я совместно со Шве́ц, Бирюк, Сердюком и др. собирали по квартирам расстрелянных имущество и свозили в школу, а ночью все охраняли село. В охране были я, Бирюк, Шве́ц и др. На другой день происходил дележ еврейского имущества в школе, где я получил одни брюки и пальто мужское.

Из показаний 25.09.1946 г. жителя 13-го участка обвиняемого**Алексея Бирюка⁹¹**

[...] В сентябре месяце 1941 г. я совместно со Шве́ц, Грамм участвовал совместно с прибывшим немецким карательным отрядом в массовом истреблении граждан еврейской национальности, и 18 сентября

1941 г. произвели расстрел 122-х граждан еврейской национальности. Я лично участвовал — сгонял жителей поселка 13-й участок еврейской национальности в детские ясли, заявляя евреям, что там будет переучет еврейского населения. Сгнав их в ясли, я охранял их пока прибыли немецкие каратели на двух легковых автомашинах и забрали у евреев все деньги и стали выгонять их на улицу, строить в колонну. После этого мы все Шве́ц, Грамм и я этапировали евреев 122 человека на место расстрела, охраняли на месте расстрела. Я в момент расстрела находился у ямы, где был Грамм Поликарп и Крысин Николай. Расстреливали евреев 4 немца из автоматов. Грамм стоял около них, держал сумки с дисками и подавал немцам диски с патронами. Я и Крысин сбрасывали расстрелянных в яму, Грамм также помогал сбрасывать расстрелянных евреев в яму. Перед расстрелом граждан еврейской национальности раздевали, а потом группами по 6—7 человек подводили на край ямы, заставляли их садиться, опускать ноги в яму, после этого стреляли сзади в голову и спину. Женщин усаживали с детьми на руках и вместе расстреливали, детей грудных было много. После расстрела я сталкивал расстрелянных в яму. После расстрела я совместно с Шве́ц, Грамм, Крысиным, Артюхом М. М. и Сердюком сталкивали расстрелянных и зарывали яму. Зарыли на глубину до 2-х метров. После этого собирали вещи расстрелянных на гарбу, которые отвез Артюх М. М. в школу. После этого ночью мы охраняли село, а на другой день свозили имущество расстрелянных в школу, где делили его. Я лично получил костюм, подушку, фуфайку, платок и не помню в какой-то еврейской квартире забрал стол.

Из показаний бывшего жителя 14-го участка свидетеля**Владимира Фролова⁹²**

В сентябре 1941 г., когда начался массовый расстрел граждан еврейской национальности, староста 14 участка Дармасюк вызвал меня к клубу и приказал вести запряженных лошадей в гарбу, на которой сидели старики еврейской национальности. Придя к клубу, я увидел, что там были собраны все граждане еврейской национальности, а Залюбовский, Еременко и другие охраняли последних. Спустя некоторое время всех граждан еврейской национальности стали конвоировать к колодцу, который находился около километра восточнее 14 участка за виноградником. Залюбовский, Еременко, Дармасюк и другие конвоировали граждан еврейской национальности,

⁹⁰ АУСБУ в Херсонській області, арх. № 8317, арк. 61—61 зв.⁹¹ АУСБУ в Херсонській області, арх. № 8317, арк. 101—102.⁹² Протокол допиту 27.03.1946 р. свідка Фролова В. М. (АУСБУ в Херсонській області, арх. № 8716 («Дело № 1827 по обвинению Залюбовского И. А.»)).

а я позади колонны вел в руках лошадей, запряженных в гарбу, на которой сидели старики и дети еврейской национальности. Приконвоировав до колодца, староста Дармасюк приказал сидевшим старикам и детям на гарбе слезти, и я лошадей с пустой гарбой отвел в сторону примерно метров за 15. В это время на машине приехало 5 немцев, которые приказали гражданам еврейской национальности раздеться, после чего стали их расстреливать. Вначале расстреливали группами мужчин, а потом женщин и детей. Залюбовский, Дармасюк, Еременко и другие сбрасывали убитых граждан еврейской национальности в колодец. После окончания расстрела имущество расстрелянных граждан еврейской национальности Залюбовский, Дармасюк, Еременко, в том числе и я сложили на гарбу, и я повез в участок до клуба. Возле клуба Еременко все вещи сбросил с гарбы, а мне сказал отвести лошадей на конюшню, после чего идти домой. Я отвел лошадей на конюшню и пошел домой. Идя домой, я увидел, что возле клуба стояло много женщин, где Еременко раздавал имущество расстрелянных граждан еврейской национальности.

«Объяснение» жительницы 14-го участка Евдокии Пузаковой⁹³

В сентябре месяце 1941 года на 14 участок утром прибыла легковая немецкая машина, где находилось два немца и третий шофер. У немцев, сидящих в машине, на грудях были на цепях висели медали с нарисованными орлами, и они назывались эсэсовцы — полевая жандармерия. Машина их подошла к мельнице, где находились староста села и полицей Еременко Арест Захарович. Они в то время раздавали муку русским гражданам, а евреям мука не выдавалась — такая установка была немцев. Приехавшие немцы в машине отдали приказ, чтоб жители села не шатались по улицам, а то будут их встречать. И после этого все полицей Дармасюк Михаил Серг., Еременко Арест Захарович, Залюбовский Иван Андреевич, Денисенко Василь Хом. Пошли по квартирам выгонять евреев, объявляя им, чтобы они шли в клуб на собрание. На заданный вопрос еврейкой Фердман полицию Залюбовскому Иван Андреевичу, почему нас собирают с детьми, он ответил, раз приказано вам, без разговоров идите. Когда все евреи были собраны в клуб, то вокруг клуба была выставлена охрана, в охране участвовали все полицей [...]. Во время нахождения евреев в клубе, отдельные русские женщины подносили и пытались передать хлеб евреям, но полицей их не допускали. Во время нахождения евреев в клубе, у них производили обыск несколько человек немцев

и староста Дальман Ёна Ё. отобрали у них ценные вещи, деньги, одежду, часы и другие. Во время нахождения евреев арестованных в клубе одна еврейка Фердман Кука обратилась с просьбой к полицей Еременко и Залюбовскому, отдавая им ключи от своего дома, просила, чтоб они сходили и принесли ей и ее детям хлеба. Но они ключи взяли и пошли в дом Фердмана, произвели обыск, забрали меховую шубку и галоши полицей Еременко, а полицей Залюбовский забрал женское новое пальто и отнесли своим женам на квартиру, а хлеба гр. Фердман не принесли [...]. Через два часа к клубу подъехала гарба, всех здоровых мужчин и женщин вывели из клуба и выстроили в ряд, а стариков и детей погрузили на гарбу, и всех погнали по направлению к колодцу. Конвоирование указанных евреев к колодцу производили Дармасюк, Залюбовский, Еременко, Васильченко, Спичак, Денисенко, Москаленко и Мазур Федор. Когда пригнали к колодцу, загнали их в балку, потом по десять человек брали первых мужчин, раздевали и ставили над колодцем и расстреливали. Таким образом мужчины, женщины и дети были расстреляны и брошены в колодец. Это я знаю по тому, когда возвратились полицей и конвоиры в село, то я спросила конвоира Москаленко Ф., где угнанные вами евреи? Он пояснил, что их расстреляли и рассказал все подробно. Снятые вещи перед расстрелом всех мужчин, женщин и детей вышеуказанные полицей принесли в село и разделили между собой. Эти же полицей после раздела имущества вся группа полицей пошла по еврейским квартирам, открывая замки и забирая себе ценные вещи.

Объяснение жительницы 14-го участка Веры Решетняк⁹⁴

26 сентября 1941 г. в 9 часов утра на 14 участке собрали немцы со старостой всех евреев мужчин, женщин с детьми, где было им объявлено, что будут проводить собрание. И в то же время кругом клуба были выставлены патрули. Во время нахождения выше указанных граждан немцы произвели поголовный обыск находящихся граждан в клубе, отобрав у них деньги, документы, вещи. После чего им было объявлено, что они будут эвакуировать в Палестину, но погнали их на балку на расстояние от 14 участка 2—3 километра, где находился колодезь, в который забрасывался погибший скот. Когда пригнали к указанному месту, отобрали мужчин отдельно и женщин с детьми тоже отдельно и начали их раздевать, которых числилось 112 человек, которые и были расстреляны. О произведенном расстреле вернувшиеся на село конвоиры Москаленко Федосий, Шпичак Пилип,

⁹³ ДАРФ, ф. 7021, оп. 77, спр. 413, арк. 84–84 зв.

⁹⁴ ДАРФ, ф. 7021, оп. 77, спр. 413, арк. 83–83 зв.

Мазур Федор, Денисенко Василий, Васильченко Петро, Дармасюк Михаил, жители с 14 уч., рассказали, как производился расстрел евреев. Организация отправки выше указанных граждан на расстрел производилась старостой Дамманом Йоной и полицейскими Дармасюком Михаилом С. и Еременком Арест⁹⁵ Захаровичем. Едно временно поясняю, что после произведенного расстрела всех евреев жители села 14 участка Дармасюк М., Москаленко Ф., Шпичак П., Мазур Ф., Денисенко В., Васильченко П., Залюбовский Ив. с места расстрела с убитых евреев принесли одежду, обувь, часы и другие вещи к школе села, где и произвели раздел между собой.

Из показаний 18.10.1944 г. бывшего полицейского на 16 участке Павла Черненко⁹⁶

[...] По приказу старосты общины Дмитриченко Родиона Федоровича и одного неизвестного для меня, называвшегося националистом, я принимал участие в массовом расстреле еврейского населения 16 уч.

Нам полицейским: мне, Стеблову, Герасименко, Рой было приказано [...] собрать поголовно все еврейское население (взрослых, детей и стар.) к помещению магазина якобы на переучет. Я ходил по еврейским квартирам и оповещал об этом сборе. На месте сбора около магазина днем и в двух квартирах ночью, куда были размещены евреи на ночь, я охранял этих собранных евреев вместе с другими полицейскими и лицами, выделенными старостой для охраны, т.к. охрана была усилена.

На второй день утром я также вместе с лицами, охранявшими ночью, конвоировал еврейское население к месту расстрела. На месте расстрела около колодцев недалеко от поселка «Васильевские отруба» тот самый неизвестный для меня, называвшийся националистом, из общего числа приконвоированных евреев отсчитывал по 10 человек, приказывал им раздеваться и ложиться возле колодца. В лежащих евреев из автоматов стреляли немецкие солдаты, а я и все остальные конвоиры трупы расстрелянных бросали в колодец и присыпали землей.

По разрешению руководившего расстрелом там же на месте расстрела из вещей, снятых из евреев, я взял себе: одни брюки

мужские х/б, пиджак мужской, пальто мужское теплое, одно пальто дамское демисезонное, двое детских пальто, одну пару детских ботинок. Из оставшихся еврейских квартир никаких вещей я не брал.

Не убитых на смерть, а тяжело раненых среди расстрелянных, которых я бросал в колодец, я не видел. Но в момент расстрела был такой случай: одна еврейка бросила своего грудного ребенка в колодец живым. Из колодца было слышно детский крик. Но кричал ли этот ребенок или другой какой, не убитый, а раненый, я точно не знаю. Несмотря на этот крик ребенка я как и другие продолжал засыпать колодец землей.

Из показаний Павла Черненко на судебном заседании 26.01.1945 г.⁹⁷

Осенью 1941 г. происходил массовый расстрел еврейского населения. Староста с/хозобщины Дмитриченко дал мне задание собрать к зданию кооперации всех евреев, независимо от возраста, на перерегистрацию. Мною и еще шестью полицейскими все евреи в количестве 160 человек были собраны к магазину. В сборе евреев участвовали всего восемь человек: Рой, Герасименко, Стеблов, я — Черненко, Овчаренко, Новиков, Орещук — все они эвакуировались с немцами. После того как собраны были все евреи, подъехал немецкий карательный отряд на автомашине, забрали всех евреев и погнали их к месту расстрела. Немцы предложили мне и другим полицейским конвоировать евреев. Немцы шли с автоматами по бокам, а мы шли сзади. Евреев мы привели к колодцу, находившемуся в 3-х км от 16-го участка. Там немцы стали расстреливать евреев, а тех, кто не упал в колодец, я и другие полицейские сбрасывали в колодец. Один из детей упал в колодец живым и продолжал оттуда кричать, тогда немец застрелил его в колодце. Когда евреев подвели к колодцу, то немцы их всех заставили раздеваться. После расстрела немцы лучшие вещи забрали и увезли на машине. Я лично взял себе два пальто — дамское и мужское, два пальто детских и 1 пару ботинок. Все убитые были засыпаны землей, после этого я вернулся домой.

⁹⁵ Правильно — Орест.

⁹⁶ АУСБУ в Херсонській області, арх. № 1629, арх. 55 («Дело № 368 по обвинению Черненко Павла Ефимовича»). Див. також: Меморіальний музей Голокосту США (далі — USHMM), свідчення RG-31.018M.0060.

⁹⁷ АУСБУ в Херсонській області, арх. № 1629, арх. 55 («Дело № 368 по обвинению Черненко Павла Ефимовича»). Див. також: Меморіальний музей Голокосту США (далі — USHMM), свідчення RG-31.018M.0060. П. Черненко 26 січня 1945 р. був засуджений до 20 років виправно-трудоу таборів. Помер у Сибтаборі 29 липня 1950 р.

Из показаний бывшего старосты 16 участка Родиона Дмитриченко на судебном процессе 04.04.1944 г.⁹⁸

С приходом немцев в наше село, когда я был уже на должности старосты, ко мне пришли полицейские и спросили меня, есть ли в нашем селе евреи и где они живут. Я вместе с ними ходил по селу и указывал, где проживают евреи. Таким образом они забрали 92 человека евреев, вывезли их в поле и расстреляли. Часть имущества расстрелянных евреев они забрали с собой, а оставшееся имущество я дал распоряжение свезти в склад, а затем по приказанию немецких властей я роздал это имущество колхозникам. После этого поступило новое приказание от немецких властей — продать это имущество и деньги сдать в доход немецкого государства. Тогда я пошел по домам, приказывал обратно возратить отданное мной имущество расстрелянных евреев, а затем все это имущество продал и деньги сдал в банк. Себе лично из этого имущества я взял гардероб и матрац.

Из показаний 24.04.1946 г. бывшего полицейского на 16 участке Харитона Роя⁹⁹

За день до массового расстрела еврейского населения на 16-й участок приехали немецкие офицеры, дали какое-то задание старосте общины Дмитриченко, а затем он нас полицейских — меня, Черненко Павла, Герасименко Андрея и Стеблова Федора созвал и дал задание собрать всех евреев, старых и малых, до бывшего магазина сельпо с документами. Получив задание, мы полицейские пошли по поселку [...] и объявляли всему еврейскому населению, чтобы забрали документы и шли до магазина бывшего сельпо. Когда все еврейское население сошлось, вечером пришел староста общины Дмитриченко и всех мужчин отделил от женщин и детей и закрыл их в один дом, а женщин и детей еще в два дома, а нас полицейских [...] заставил охранять всю ночь, чтобы никто не убежал из евреев.

На второй день утром приехали немецкие палачи, открыли дома и выпустили всех евреев на улицу. Тех, которые могли сами идти, построили в ряды, а кто не мог ходить, стариков и детей посадили на одну гарбу и всех погнали и повезли на бывшие Васильевские хутора. Всего собрали на 16 участке человек 160 евреев. Когда гнали еврейское

⁹⁸ АУСБУ в Херсонській області, арх. № 14300, арк. 40 («Дело по обвинению Дмитриченко Р. Ф.»). Р. Дмитриченко 3 квітня 1944 г. Військовим трибуналом 28-ї армії був засуджений до 20 років виправно-трудоу таборів. Помер у Воркутаборі 11 серпня 1944 р.

⁹⁹ АУСБУ в Херсонській області, арх. № 6905, арк. 10–11 («Дело по обвинению Герасименко Андрея Маркияновича и Рой Харитона Степановича»). А. Герасименко 20 серпня 1946 р. був засуджений до 20 років виправно-трудоу таборів, а Х. Рой — до 10.

население на Васильевский хутор, три немца шли по бокам с автоматами, а два офицера ехали на легковой машине. Мы все полицейские шли с заду колонны евреев, Черненко один шел впереди евреев.

Когда пригнали на бывший Васильевский хутор, женщин и детей посадили в балке, где остался и один немец охранять их, а мужчин человек 30 погнали дальше метров еще 50 и посадили метрах у 20 от колодезя. После этого немцы брали партиями по 10 человек, подводили до колодезя, заставляли раздеваться до нательного белья и возле колодезя ложили их вниз лицом и два или три немца из автоматов расстреливали. После расстрела первой партии Стеблов и Черненко сбрасывали убитых и раненых в колодезь.

Когда начали расстреливать первую партию, среди еврейского населения поднялся сильный плач и крик, доходивший до истерики. Так партиями по 10 человек немцы сами подводили до колодезя, заставляли раздеваться и расстреливали. Когда всех расстреляли, немцы сели в автомашину и уехали.

В период расстрела Черненко и Стеблов сбрасывали евреев у колодезь, Герасименко подносил патроны немцам, а я был у стороне, лежал в бурьяне и наблюдал за проходившим расстрелом.

Когда немцы уехали, я, Стеблов, Черненко и Герасименко выбрали себе какие лучшие вещи, навязали по узлу, а остальные погрузили на подводу, привезли в поселок и сдали в склад общины. Из склада общины все вещи раздали населению. Кто сколько хотел, столько и брал, а мы свои узлы также отнесли по домам.

Я от колодезя взял одеяло суконное, платок теплый, детских двое ботинок, два детских пальто, женское пальто. Больше ничего я не брал.

В ночь охраны еврейского населения перед их расстрелом было организовано ограбление еврейских квартир полицейскими. Герасименко, Стеблов, Черненко и я принимали участие в этом, но я взял себе только один костюм, сапоги яловичные и мужское пальто. Больше ничего я не брал, а Черненко, Герасименко и Стеблов брали очень много.

Когда все еврейское население сошлось до бывшего магазина сельпо, один из евреев, бывший тракторист Шумский, убежал, а когда обнаружили, что его нету, была погоня за ним, а кто его искал, я не знаю, но так и не нашли.

Как мне известно, на 16 участке было задержано три человека военнопленных [...]. Одного военнопленного я отпустил, а двоих расстреляли возле водокачки за домами в окопе.

Расстреливали военнопленных полицейские Стеблов, Герасименко и Черненко за то, что они еврейской национальности. Никакого обвинения им не предъявляли, а вечером выводили до окопа и расстреливали [...].

Проверял военнопленных полицейский Стеблов и он же делал телесный осмотр с целью выявления евреев. Об этом сам Стеблов мне говорил, но я не видел, как он делал осмотр и где.

**«Объяснение» от 27.09.1944 г. жительницы 16-го участка
Нины Пекло¹⁰⁰**

В сентябре месяце 1941 года 25 дня прибыл в участок один националист, фамилия не известна мне, с приказом старосте уч. 16 Дмитроченко Радион Федорович собрали всех евреев к магазину в 8 часов утра якобы на собрание, где было собрано мужчин, женщин с детьми в количестве 161 человека, которым было объявлено, что будут их переселять, и им было предложено забрать с собой вещи. Они это выполнили. Все прибыли с вещами и в ночь их разделили — мужчин отдельно закрыли в пустое помещение, а женщин с детьми — отдельно в другое помещение, где они ночевали, и 26 сентября в 11 часов дня приехали откуда-то неизвестно легковая машина, на которой было три офицера с знаками отличия на фуражках и рукавах черепа головы, с ними приехали еще две грузовых машины, где было 15 человек немцев из карательного отряда, и в 12 часов дня всех евреев вывели на улицу, построили их в колонны — мужчин, женщин и взрослые дети, а малых и старых, которые не могли идти, погрузили на подводу и повезли за колонной взрослых. Их повели по направлению к колодцу в 3–4 км от поселка. Ввели их с помощниками немцев Чорненко Павло Ю., Стеблов Федор Никитович, Герасименко Андрей Григорьевич, Рой Харитон Степанович. Пригнали их до колодца, потом начали раздевать по 5–6 человек и класть вокруг колодца и расстреливать. Потом расстрелянных людей брали и бросали в колодец и так пока всех не расстреляли. Засыпали и приехали в поселок, где им был приготовлен хороший обед в старости дома [...].

Висновки

Загалом у серпні—грудні 1941 р. та в 1942 р. в районі було знищено 4 159 євреїв:

Бобровий Кут	850
Ворошилівська сільрада	293
Емесівська сільрада	392

¹⁰⁰ ДАРФ, ф. 7021, оп. 77, спр. 413, арк. 80–80 зв.

Калініндорфська сільрада	1417
К-Марксіівська сільрада (селище Гофенталь)	7
Львове	160
Фрайлебенська сільрада	489
Шолом-Алейхемська сільрада	551

Серед жертв понад 400 осіб були біженцями з Бессарабії. Таким чином, місцевих євреїв серед жертв було близько 3 700 осіб.

Bibliography

«Bobrovij kut». Accessed September 19, 2022. https://cyclowiki.org/wiki/Bobrovij_kut.

Buchsweiler, Meir. *Volksdeutsche in der Ukraine am Vorabend und Beginn des Zweiten Weltkriegs — Ein Fall doppelter Loyalität?* Gerlingen, 1984.

«Evrejskie zemledel'cheskie kolonii Juga Ukrainy i Kryma». Accessed September 19, 2022. http://evkol.ucoz.com/colony_kherson-2.htm.

Krichevskaja, Rivka. «Tragedija v Bobrovom Kute». Accessed September 19, 2022. <https://www.netzulim.org/R/OrgR/Articles/Stories/Krichevski01.html>.

Pasik, Jakov. *Evrei-zemledel'cy Juga Ukrainy v sovetskie gody*. Hajfa, 2006–2009.

Pasik, Jakov. «Kalinindorfskij evrejskij nacional'nyj rajon». In *Sud'by evreev Nikolaevshiny v period Velikoj Otechestvennoj vojny 1941–1945 gg.* Edited by Mihail Gol'denberg. Nikolaev: Izdatel' P. N. Shamraj, 2012.

Zhupyna, Oleksandr. «Perebuvannia pokhidnykh hrup OUN na terenakh Khersonshchyny pid chas Druhoi svitovoi viiny». *Ukrainskyi Kherson*. Accessed September 19, 2022. https://web.archive.org/web/20090831095916/http://kherson.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=29:2009-04-26-12-20-25&catid=7:2009-04-13-18-28-53.

Archives

Arkhiv Upravlinnia Sluzhby Bezpeky Ukrainy v Khersonskii oblasti (AUSBV v Khersonskii oblasti). Arkh. No. 270 («Delo po obvyenyiu Zaikyna Aleksandra Leontevycha»); arkh. No. 1623 («Delo No. 422 po obvyenyiu Beloho S. S.»); arkh. No. 1629 («Delo No. 368 po obvyenyiu Chernenko Pavla Efymovycha»); arkh. No. 3534 («Delo No. 616 po obvyenyiu Yatsuk A. E. y druhykh»); arkh. No. 3833 («Delo po obvyenyiu Samoilova Yvana Kuzmycha»); arkh. No. 3896; arkh. No. 6646 («Delo po obvyenyiu Vakka Fedora Leontevycha y druhykh»); arkh. No. 6676 («Sledstvennoe delo No. 1687 po obvyenyiu Sokolan Y. T.»); arkh. No. 6905

(«Delo po obvynenyiu Herasymenko Andreia Markyianovycha y Roi Kharytona Stepanovycha»); arkh. No. 8317 («Delo No. 2094 po obvynenyiu Shvets V. Y., Hramm P. E., Byriuk A. H.»); arkh. No. 8439 («Delo No. 2048 po obvynenyiu Boichenko Nykyfora Dmytryevycha»); arkh. No. 8445 («Delo No. 2228 po obvynenyiu Dydychenko H. A.»); arkh. No. 8716 («Delo No. 1827 po obvynenyiu Zaliubovskoho Y. A.»); arkh. No. 8825 («Delo No. 2375 po obvynenyiu Dudnyk E. N.»); arkh. No. 10016, tom 1 («Delo No. 3304 po obvynenyiu Shokh Y. A.»); arkh. No. 14300 («Delo po obvynenyiu Dmytrychenko R. F.»); arkh. No. 14957 («Sledstvennoe delo No. 167 po obvynenyiu Yvchenko H. H. i Mamai F. K.»).

Derzhavnyi arkhiv Rosiiskoi Federatsii (DARF). F. 7021, op. 77, spr. 301, 413.

United States Holocaust Memorial Museum (USHMM). Testimony No. RG-31.018M.0060.

Yahad-In Unum Archives (YIU). Testimony No. 276U, 277U, 284U, 290U, 305–307U, 2183U.

КІНОЗНАВЧІ ДИСКУСІЇ

DOI 10.33124/hsuf.2022.14.05

Йоханан Петровський-Штерн,
Northwestern University
yps@northwestern.edu

БАБИН ЯР. ВИКРИВЛЕНИЙ КОНТЕКСТ **Розмова з Йохананом Петровським-Штерном** **про документальний фільм Сергія Лозниці** **«Бабин Яр. Контекст»**

— *Яке Ваше загальне враження від картини і як би Ви визначили її жанр?*

Протягом останніх 50 років я продивився сотні, а може й тисячі годин документальних кадрів Другої світової війни, а також документальних стрічок 30-х, 40-х, початку 50-х років з фокусом на Другу світову. Коли наприкінці 1970-х вийшов великий 20-серійний фільм «Велика Вітчизняна» (у західному прокаті — «Неизвестная война»), великою мірою пробрежневський, там з'являвся час від часу Берт Ланкастер з американської сторони, його дублював — дуже хороше — Василій Лановой. Це було неймовірною можливістю подивитись декілька годин безперервної хроніки Другої світової. Я дивився всі серії, у кінотеатрі, не на телеекрані, інколи по кілька разів. І взагалі для мене у 1960–1980-ті рр. можливість бачити й оцінювати документальні кадри було найголовнішим засобом мислити і розмовляти про Другу світову війну.

Усі ми пам'ятаємо, як влітку 1973 року перший раз вийшов на екрани фільм «17 мгновоїх весни». Я був з хором «Щедрик» у піонертаборі, де у нас була можливість дивитися під вечір телевізор. Пам'ятаю, що для мене в цьому фільмі головне була не гра відомих радянських акторів, а передусім ті фрагменти, в яких Єфім Копелян коментував хронікальні кадри Третього Райху. Одного разу, приблизно 1978 року, ми розмовляли з моїм батьком Мироном Семеновичем Петровським про кіно, і він запитав мене, що б я хотів подивитися. Я відповів, що якби була можливість, то хотів би переглянути всі документальні стрічки, пов'язані з Другою світовою, на що він посміхнувся і відповів: «Тобі на це потрібно витратити 20 років життя!» Отже, документальне кіно, пов'язане з Другою світовою, — це для мене певна пристрасть.

Інша річ, в якому жанрі нам треба розуміти кіно, яке зробив Лозниця. Непідготовлена людина, подивившись це кіно, скаже: «Чекайте, тут все — правда, усе суто документальне, це все ж так насправді було, немає жодного постановочного кадру. Усе з Бундесархіву або з радянських кінофотодокументальних архівів, і це унікальне відтворення реальних речей, навіть фотографії, які Лозниця дає в кадрі — це також з досить відомих документальних джерел». Здається, так воно і є, але водночас у документальному кіно такого стибу дуже важливо зрозуміти, що ми маємо справу, звичайно, не з реальністю, а з певною концепцією реальної дійсності, з художнім твором. Тільки замість художніх образів маємо концептуальний відбір матеріалу і монтаж. Як відбувається в будь-якому художньому творі, йдеться про сконструйовану реальність. У нашому випадку Лозниця використовує хронікально-документальну «нарізку» як певні цеглинки, невідгадані образи та епізоди, з яких він будує художнє ціле. Саме тому ми маємо поставити до його конструкту три питання. Перше — як побудований цей фільм? З чого він починається та чим закінчується? На чому поставлений наголос? Друге — ми бачимо, що у фільмі є, про що йдеться, як розгортаються події; але чого в цьому фільмі немає? Адже у Лозниці була можливість «процитувати», чи в певний спосіб використати, утричі, вдвіть, удесятеро, удвадцятьоро більше джерел. Проте він цього не зробив. Чому? Відбираючи матеріал, ти вже формуєш концепцію. Так-от, яку концепцію режисер формує, використовуючи певний матеріал і не використовуючи інший? І третє — що автор намагається донести до глядача, побудувавши свій фільм саме в такий спосіб? Навіщо він саме так розставляє акценти? Яке семантичне навантаження його монтажу — і того, що він залишає поза кадром? Ось, власне, які три речі треба мати на увазі, коли ми розмовляємо про фільм як певний текст. Саме тому, що фільм Лозниці — це дещо набагато більше, ніж документальне кіно, ми маємо пояснити «як це зроблено».

— *Лозниця намагається розповісти всю історію нацистської окупації України у двох розділах: спочатку до Бабиного Яру, а потім — після нього. Чи вважаєте Ви його спробу вдалою та виваженою?*

Лозниця називає свій фільм «Бабин Яр. Контекст». Власне, контекст там дуже специфічний. Він сконструйований таким чином, щоб фільм виконував певну важливу ідеологічну функцію, ставив важливі політичні та моральні питання, а певних питань не ставив взагалі. Як казав Аркадій Белінков, композиція формує концепцію. Отже, композиція. Фільм починається з 1941 року, червня місяця, і закінчується

1952 роком, коли Бабин Яр залили промисловими відходами. Чекайте, адже йдеться про Бабин Яр, — перепрошую, а куди подівся розподіл Польщі між Радянським Союзом і Німеччиною, завдяки якому населення з обох сторін кордону так би мовити «підготували» до знищення чергового прошарку населення? Де розмова про расистський дискурс, який стверджується завдяки тому, що Третій Райх контролює майже всю Європу і активно його просуває через пропаганду на окупованих територіях? Де хоча б натяк на дискримінаційний класовий дискурс з концепцією ворога народу, — в усьому, окрім класового концепту замість расового, симетричний нацистському? Адже цей дискурс є панівним по іншу, так би мовити «нашу» сторону кордону? Де розповідь про переслідування українців як меншини на території Західної України, Волині та Галичини, коли вони контролювалися Польщею до 1939 р. і Радянським Союзом після? Де, вибачаюсь, хоча б коротенько про знищення всіх національно орієнтованих польських, українських та єврейських інституцій у 1930-х роках на українських землях?

Цього всього немає у фільмі — і не може бути. Лозниці ці сюжети — а він про них, безумовно, знає — не потрібні. Він починає фільм абсолютно так само, як і будь-який радянський наратив про знищення єврейського населення на території Радянського Союзу. Це дуже важлива річ, що у фільмі не спростовується радянський наратив Голокосту, Бабиного Яру, нацистського Третього Райху. Фільм побудований чітко за принципом класичних радянських наративів: «прийшли нацисти і вбили наших євреїв», яким так добре жилося у вільному Радянському Союзі. Лозниця додає до цього наративу дуже важливий момент — «у цьому знищенні мирних громадян єврейського походження німцям допомагали, або надихали, питомі українці», проте ми до цього питання ще повернемося. Отже, у фільмі з підзаголовком «Контекст» немає найважливішого контексту, на якому будь-хто з сучасних дослідників геноциду євреїв, від Тімоті Снайдера до Карела Беркгофа, будує розуміння того, чим є Голокост і яку страшну роль у його розгортанні на українських землях відіграв Бабин Яр. Ті, хто у фільмі позначений як консультанти, а саме М. Яковер і І. Хржановський, фахові невігласи на фрідманівських [читай — кремльовських — ред.] харчах, допомагають Лозниці втілити саме цей радянський наратив. Себто розповісти про Бабин Яр у такий спосіб, щоб зняти з радянської влади будь-яку відповідальність за Голокост і представити радянську армію та радянські правові інституції втіленням вищої справедливості.

Другий момент. Фільм закінчується 1952 роком, але насправді його досить розтягнутий фінал — це 1946 рік, час судових процесів над нацистськими злочинцями, які брали участь у масових стратах євреїв на території України, у тому числі й у Бабиному Яру. Цікаво, навіщо Лозниця присвячує стільки часу цим судам. Власне, він доводить, що Радянський Союз, радянська юриспруденція, судді, радянські військові шукали *правду*, вони хотіли знати *правду* і встановити остаточну справедливість. Їм потрібна була Діна Пронічева, щоб покарати нацистських злочинців. Насправді їх цікавила помста, а не правда. Окрім того, після 46-го наступив рік 47-й, коли ті самі люди, зі слів яких Лозниця бере цитати, той самий Васілій Гроссман з його *Чорною книгою* (де задокументовано знищення радянського єврейства), ті самі свідки та хронікери фашистських злочинів опинилися серед «безрідних космополітів». Кінець 40-х років — час, коли сталінський режим починає полювання на літературні, музичні, театральні, а потім і медичні єврейські еліти, серед яких — ті самі люди, що писали про катастрофу радянського єврейства.

Лозниця цитує щойно згадану *Чорну книгу*, але він нічого не каже про те, що ця цитата ніколи не звучала в СРСР до 1988 року, тому що Сталін заборонив публікацію *Чорної книги* (редактори — В. Гроссман та І. Еренбург), вже зверстаної та готової до друку. Головний корпус документів про знищення євреїв у Радянському Союзі, який, до речі, починається з Бабиного Яру, ніколи не дійшов до радянського читача. Лозниця про це дуже виразно мовчить. Чому? Адже на дворі не сталінсько-брежнєвські часи, Лозниця не обмежений пострадянськими концепціями, він — людина буцімто широкого європейського виднокола. Отже, чому? Тому що він хоче показати радянську юриспруденцію та СРСР як країну, яка захищає своїх євреїв, піклується про них, зберігає їх пам'ять. Але ж це ж відверта брехня — і Лозниця мовчить, підсилюючи цю брехню. Не було Куренівської катастрофи, коли сель прорвав дамбу в Бабиному Яру та ринув униз, на Поділ. Не було кагебістських цькувань єврейських активістів, які збиралися вшанувати пам'ять єврейських жертв Бабиного Яру. Не було зривання написів на траурних вінках, не було побиття та арештів єврейських активістів — там, у Бабиному Яру! Нічого з цього, за Лозницею та його горе-консультантами, не було. Не було промови Івана Дзюби і Віктора Некрасова на 25-ліття зо дня розстрілів, доносів на них та арештів — а була хороша радянська влада, що притягнула 1946-го нацистських катів до відповідальності.

— *Яким у цій картині є образ України?*

Взагалі ідеї про те, що Україна — це окрема республіка Радянського Союзу, зі своїми інституціями, мовою, культурою і т.д., у фільмі немає. Замість цього у Лозниці є дуже цікаві панорамні зображення української землі. Їх багато. Україна — це земля. Лозниця показує шалено красиву українську панораму, там по ній повзуть німецькі танки, або над нею низенько летить «кукурузник» і знімає каравани розбитих німецьких автівок, або по ній ідуть безкінечні колони військовополонених, чи то радянських, чи то німецьких. Головне, що Україна — не держава, не культура, а земля, фантастична, багата, красива. Приходь — бери! Власне, це бачення колонізатора. Так мислить і Гітлер, і Сталін. Навіщо це відтворює Лозниця — це вже зовсім інше питання, його обов'язково треба взяти в розрахунок, підсумовуючи *меседж* цього фільму.

Хто живе на цій землі? За логікою фільму на цій землі живуть люди без хребта, без самоповаги, без почуття власної гідності, готові вклонятися будь-якій владі. Ось приїхав гауляйтер Галичини Франк до Львова — українці танцюють національні танці, струнко марширують, патетично зігують, — мовляв, прийшла нова влада, ми її зустрічаємо з розкритими обіймами. Повертається радянська влада — Львів запруджений тисячами львів'ян і приїжджих, вони вітають радянські війська, танцюють українські танці. Тобто у Лозниці українці зображені як безпринципні люди, які вклоняються будь-якій владі. І у нього — підкреслюю, за його концепцією, — немає українського супротиву, ані культурного, ані ідеологічного, ані військового — ніякого. Пізніша історія УПА—УНСО зі спробами цих парамілітарних формувань битися на два фронти з німецькими і радянськими військами — це ніяк не фігурує у фільмі. Тому що Лозниці важливо зобразити українців безпринципними та безхребетними підлабузниками, для яких підтримати нацистів — це ж свята справа. І тут знов Лозниця намагається представити українських праворадикалів, які реально існували, як українців взагалі. Адже в нього ніякої іншої хроніки українців немає!

Зверніть увагу, що у фільмі всі назви з'являються лише російською мовою. Усі титри, як-то «Бабий Яр», «Львов», «Київ» і т.д. Тобто розповідає про події російськомовна людина, у якої немає поваги до українських географічних назв. Словом, триває — вже за межами документальної зйомки — колоніальний наратив. Також важливо, хто контролює цей наратив, у який спосіб режисер komponує «нарізку». Лозниця показує, як українці вітають нацистів — буквально перші

кадри з нацистами, що в'їжджають до Львова. І перші слова, що ми бачимо, — це написи на гігантських транспарантах: «Слава Гітлеру-Визволителю» та «Слава Мельнику». Я не заперечую правдивість документальних кадрів, боронь боже. Проте пам'ятаймо: повне ототожнення українських національних змагань із нацизмом (у радянській термінології «фашизмом») — це є, знову ж таки, виразними ознаками радянського наративу, який ідеально втілено в конструктах сьогоднішніх російських пропагандистів. Тобто Лозниця будує свій фільм за принципами найвідвертішої антиукраїнської пропаганди, за шаблонами радянських українофобських підручників, за імперським дискурсом.

— Чи ставить Лозниця взагалі таке завдання сконструювати якомога повніший і багатоманітніший контекст?

Абсолютно ні. Подивіться, як він вибудовує цей контекст. У нього є переважно Львів, трішечки Станіславів, але взагалі — Галичина (Distrikt Galizien), а також і райхскомісаріат «Україна» (Reichskommissariat Ukraina) з центром у Києві. Ще трохи фігурують волинські села, а також Лубни. Але, в основному, весь час Лозниця зіставляє та протиставляє Львів і Київ. І наратив будується на протиставленні націоналістичної «свідомої» української Галичини і «нейтрального» багатостраждального Києва — це два центри, які повсякчас формують вузький контекст. Напочатку не зовсім зрозуміло, а навіщо Лозниці для контексту Бабиного Яру постійно концентруватися на Львові. Але пізніше таємне стає очевидним: саме тому, що Львів постачає його різноманітними документальними кадрами, де показано, як українці вітають нацистів. Чому вони вітають нацистів, чому вони бачать в Гітлері визволителя — Лозниця про це наполегливо мовчить.

На мою думку, режисер працює не на те, щоб зробити контекст максимально різноманітним, ґрунтовним, всебічним; навпаки — він його робить площинним і тривіальним: зрадник Львів — страждальний Київ, нацисти — загарбники і кати — захоплюють українські землі СРСР, знищують тамтешніх євреїв, урешті-решт приходить радянська армія, відновлює справедливість, карає катів, знищує нацистських підлабузників у Львові. Дуже прозорий наратив. І у ньому яскраво проставлені додаткові акценти щодо ролі українців у масовому знищенні євреїв. В одному епізоді Лозниця зображує їх як безхребетних людей, які підлаштовуються під будь-яку владу, в інших — стверджує думку, що вони свідомо уможливають масове знищення єврейського населення. Лозниця декілька разів артикулює у фільмі,

через монтаж, через судових свідків, через цитату Гроссмана, що ніхто, власне, не чинив ніякого супротиву. Євреїв знищують — місцеві мешканці ставляться до цього абсолютно спокійно.

Для того, щоб це пояснити, треба не смакувати львівські кадри із зігучими жінками на параді, а розповісти про 30-ті роки радянської реальності в Україні, з їхніми репресивними практиками, зрадою та згортанням націонал-комунізму, показовими розправами над українською інтелігенцією, Голодомором, масовими чистками, знищенням мільйонів українців. Чому це важливо? Тому що серед тих людей, яких ми бачимо на документальних кадрах, завдяки цій радянській політиці виникає усвідомлення того, що це нормально, коли влада знищує цілі прошарки населення. Це — «врожай реформ», як одного разу висловився безкінечно талановитий і безкінечно цинічний Валентин Катаєв. Це все — відходи виробництва під назвою «соціальна інженерія». Влада знищила всіх «старих фахівців», які навчалися за часів царату, потім всіх, хто не хоче йти до колгоспу (назвавши їх куркулями), потім серед чергових ворогів народу опинилися прихильники ідеї націонал-комунізму, потім — усі ті, хто підтримував Кірова, згодом — усі ті, кого Сталін охрестив або «троцькістом», або «бухарінцем». Тисячі, десятки тисяч, а потім вже й мільйони людей, яких протягом років цілеспрямовано викреслювали із суспільства.

Тих, хто це все спостерігав, радянська влада привчила, що це норма. Тому, коли приходять нацисти і починають нищити всіх євреїв, ці акції не є чимось новим для людей, яких ми бачимо в київській частині хронікального фільму. На обличчях цих людей написано те, про що мовчить Лозниця: усе попереднє десятиріччя вони бачили подібні практики. І звикли до них. У них чергове «викреслення» груп людей із суспільства викликає хіба що апатію. Єдина різниця, що радянська влада це робить за псевдокласовим принципом (тому що «ворог народу» неймовірно гнучке поняття в устах більшовиків), нацистська ж влада це робила за расовим принципом (у них він чіткий, не флексибельний і розроблений у деталях), розташовуючи «неповноцінних» євреїв за межами расової ієрархії. Так-от, всього цього в фільмі Лозниці немає. Бо якщо це згадати, треба ставити знак рівності між тим, як нацисти знищували євреїв за расовим принципом, і тим, як більшовики знищували різні категорії населення за класовим принципом. З точки зору історика це було б абсолютно доречно, це б пояснило ситуацію з відсутністю супротиву, з апатичним ставленням більшості населення до масового знищення радянських цивільних єврейського походження.

Лозниця цього не робить саме тому, що йому довелося б тоді повністю змінити підхід добору матеріалів. Для цього потрібно згадати, що без репресій і без ГУЛАГу немає Бабиного Яру. Для цього потрібно було б почати фільм не з 1941, а з 1939 р., тому що з цього року, а саме з червня й активніше з серпня, починається інтенсивне спілкування між СС та НКВС. Ці дві інституції державної безпеки — ці інституціоналізовані комплекси неповноцінності, як сказав Вадим Скуратівський, — обмінюються інформацією, знаннями, досвідом. Наприклад, про те, що люди, якщо вони голодні, не чинять спротиву, що голод можна використати як ефективний інструмент контролю за великими прошарками населення. Про те, що табори варто розташовувати у віддалених і малонаселених регіонах країни, де ніхто про них не дізнається, і можна туди висилати будь-яку кількість людей, звичайно обмежуючи інформацію, яка може неофіційно поширитись з цих регіонів. Власне, ті, хто створював нацистські концентраційні табори, продовжували і переймали досвід засновників та архітекторів радянських таборів. Це все свідомо опускається в кінонарративі Лозниці, який оперує радянськими/російськими шаблонами. У нього все, як у тому грузинському анекдотичному тості, де йдеться про захоплені та криваві феодалні ритуали, але випити все ж таки треба саме за радянську владу, яка «прийшла й припинила усе оте неподобство».

— *При цьому Лозниця є визнаним режисером, відомим майстром, знаним за межами України, перш за все в Західній Європі, де він живе і працює, Захід сприймає його як визначну постать саме українського сучасного кіно, і його орієнтація на радянський наратив виглядає дещо невмотивованою.*

На мою думку, ми маємо справу з соціальним замовленням. Внутрішнім або зовнішнім, із горезвісного Фонду «Бабин Яр», або з якихось інших інституцій, не гадаємо, не знаю. Свідомо чи не свідомо, режисер виконує таке замовлення, тому йому потрібен саме такий — і ніякий інший — наратив. І цей наратив — прорадянський та антиукраїнський. У фільмі буквально 3–4 епізоди, коли звучать українські пісні. Пам'ятаєте, яка перша пісня звучить у Лозниці в мерзотно профашистському антирадянському контексті?! Послухайте ще раз, ви будете вражені. У фільмі звучить «Ой у лузі червона калина». Та пісня, яка стала сьогодні символом українського супротиву російській агресії. Вона звучить у фільмі, як привітання нацистам, які приходять до Львова. Звичайно, за два роки до війни Лозниця не мав знати, чим стане пісня українського підпілля для всієї України і для всього світу, де б не підтримували український супротив російській агресії. Але

саме для цього художнику дається творча інтуїція, внутрішня культура, смак. Певні речі, про які писали Багрянний, Хвильовий, Гроссман, Підмогильний, відбуваються зараз. Розгортаються перед нами у трагічній площині. Вони їх передбачили, заплативши за своє бачення вищу ціну. Брехуну не дається дар пророцтва. Ба більше, у нього зникає художній смак. Він стає обслуговувальним персоналом імперського дискурсу. Перетворюється на Соловйова, Скабєєву, Сімонян.

Тепер про Лозницю як західного художника. Я дуже багато про нього чув хорошого, але ніколи не дивився його фільмів. Я не знаю, яким чином поєднати думку, що він є прозахідною фігурою, з тим, що я бачу — і чого не бачу — в його фільмі. У мене було декілька ситуацій в житті, коли мені казали: «О, це прекрасна книга або прекрасний фільм». І від мене чекали, що я їх буду оцінювати як історичні документи, як богоданну правду в останній інстанції — знаєте, у дусі теологічних пошуків 1970-х років серед радянської гуманітарної інтелігенції. «Чекайте, шановні, — відповідав я своїм співбесідникам, — це не історичні документи, це зроблені речі, скомпоновані речі, певною мірою художній твір. Їх треба аналізувати не як історик аналізує дискурс, а як літературознавець аналізує текст». У мене була така ситуація рівно 21 рік тому, коли безліч часописів, газет, радіостанцій славословили на тему того, який геніальний наш велетень Олександр Солженіцин, котрий надрукував перший том своєї чергової безсмертної книжки «200 років разом» — про російських євреїв. До мене тоді звернувся молодий редактор поважного часопису «Неприкосновенный запас» — я не знаю чи цей часопис досі існує, оскільки вже 10 років не друкуюся в російських виданнях. Отже, мені надіслали примірник у Бостон, де я тоді працював після докторантури, і попросили написати рецензію. Я взяв книжку з собою в подорож на конференцію до Єрусалиму, почав читати — і спалюжив собі подорож. Я одразу ж зрозумів, що опус Солженіцина повністю побудований на переписаних цитатах з різних історичних джерел, пов'язаних із російсько-єврейською історією, що там немає власне історичного дослідження, що це все взято з другорядних джерел. Але рукою майстра «великий керманич» Солженіцин пройшовся по цих текстах, змонтував цитати і скомпонував їх таким чином, щоб розповісти, як Росія обіймає своїх євреїв, а невдячні євреї відповідають революцією, терором, інсинуаціями та наклепом. Тобто Солженіцин у своїй книзі створює певний образ єврея. Він будує книгу за чітким принципом історичних аналогій і паралелей, показуючи, що, мовляв, є така парадигма російсько-єврейських відносин і ця парадигма

розгортається протягом 200 років. Нічого в ній нового немає. У ній завжди постає добра, щира, гуманна та щедра матінка-Росія і гидкий невдячний єврей. У своїй рецензії — сторінок на тридцять — я розповів, яким чином ця книга побудована за цими мотивами, паралелями і образами, проаналізувавши її не як історичне, а як літературне джерело.

Така ж ситуація може бути в мене і з Лозницею. Я не заперечую його талантів. У фільмі я побачив чимало кадрів, яких я ніколи ніде не бачив. Для мене дуже важливо, наприклад, як деякі львівські будинки виглядали в 30-ті — 40-ві роки. Я народився і виріс у Києві, і бачив у фільмі Лозниці певні кадри міста, на яких зображено дуже добре знайомі будівлі, але я ніколи їх не бачив у кіно, лише на поштівках. У центрі сучасного Майдану розташована будівля Державної думи, яку було знищено. Навпроти філармонії, де зараз готель Дніпро, — фантастичних розмірів будівля, про яку я взагалі нічого не знаю. В етнографічному плані для мене було важливо подивитись цей фільм. Плюс деталі побуту, обличчя людей, натовп, написи на вулицях, одяг, тілесні рухи. Але, звичайно, це деталі. Коли ми заходимо в ліс, ми можемо бачити дерева, обговорювати їх вік, крону, коріння, грибкові нарости — і не бачити лісу. Я намагався показати, яким чином Лозниця відокремлює цей ліс від іншого ландшафту, що у нього в лісі росте, а що він рішуче виполов.

— Як тема Голокосту фігурує у фільмі, у чому специфіка її зображення?

Фільм розповідає про все перед Бабиним Яром, перед вереснем 1941-го, а потім — про все після Бабиного Яру. Власне Бабин Яр у той час, коли він стає Бабиним Яром, про який ми знаємо — 29–30 вересня, показаний виключно фотографіями, кольоровими фотографіями з Бундесархіву. Ми нічого не бачимо, окрім речей. Ці речі служать метонімією знищених євреїв. Останньою ознакою їх тілесного існування. Це дуже сильно, дуже добре зроблено. Особливо тому, що нічого не відкоментовано. Панує тиша. Весь інший фільм — його 95 відсотків — це або радянська, або німецька кінохроніка. Один імперський відеонаратив змінюється іншим. Іноді з'являються єврейські голоси, як, наприклад, голос Діни Пронічевої, але її голос також вписано в офіційний історичний наратив: яким чином влада намагається встановити масштаб злочину і покарати злочинців.

Це означає, по-перше, що власне єврейських голосів, незалежних від цих наративів, там немає. Тобто єврейську історію за євреїв розповідають або нацисти, або радянська сторона. По-друге, це означає,

що Лозниця — і це цікавий, але невідрефлектований момент, — небезталанно переводить елементи нацистського дискурсу в радянський план. Один приклад: німці спочатку панорамно, а потім портретно знімають на камеру радянських військовополонених. Оператор немовби підкреслює, наскільки ця Червона армія, ці радянські солдати — наскільки це *орда*, наскільки вона вся орієнтальна, неарійська, паря на парії. Німці зображують обличчя, і ми бачимо, що це — казах, а це — чеченець, це — грузин, а це — єврей, а це — кримський татарин. І німецький глядач, який дивиться ці кадри в якомусь мюнхенському кінотеатрі, абсолютно переконаний, що біло-арійська німецька армія б'ється з гидотними кольоровими монголо-татарськими ордами.

У сучасного глядача немає цього расистського контексту. Ми дивимось ці кадри і вкладаємо у них абсолютно інший сенс — люди різних етнічних груп, майже зі стереотипним виразом їх обличчя, — усі вони свідчать, що радянська армія — інтернаціональна. І Лозниця декілька разів це підкреслює: радянські війська інтернаціональні, радянські судді слухають і християнина, і єврейку, на трибуні в радянському Львові виступають російські військові, і польські військові, і радянські військові кажуть про страждання поляків і українців, — власне, це єдині дві етнічні групи, яких там згадано. Лозниця підкреслює антисемітський німецький контекст та інтернаціоналістський радянський контекст. Іноді на тих самих хронікальних кадрах. Якщо він це мав на увазі, це цікава знахідка. Але знов-таки — про те, як радянський інтернаціоналістський контекст закінчується одразу ж після війни, як починається полювання на євреїв у Радянському Союзі, про те, як нацистська расистська зараза поширюється всіма радянськими владними інституціями, про шовіністичну революцію в радянському мисленні 1946–1947 років, яка обертає отих усіх представників радянських нацменшин на третесортних «чурок», у фільмі Лозниці нічого не сказано. І ми знов повертаємося до того, що, аналізуючи фільми такого штибу, нам треба розуміти, як їх побудовано композиційно, концептуально, тематично — що в них є, на чому ставиться наголос, і чого у них немає — і чому. І як з цього виростає неупереджене бачення того, з яким фільмом ми маємо справу і що до нас хоче донести автор.

СЛІДАМИ ПОРОЖНЕЧІ: АРХІВНІ ФІЛЬМИ СЕРГІЯ ЛОЗНИЦІ ЯК АУДІОВІЗУАЛЬНІ UNIVERSALGESCHICHTE

(Переклад з англ. Д. Шаталова)

Оповідючи, люди завжди сліднують якійсь схемі. Це частина їхньої *оповідності* (narrability), вона виокремлює оповідання з хаосу випадковостей, в той час як воно лишається частиною цього хаосу. Це також стосується і викладу історії. Ми прийшли до розуміння, що історики також *оповідають*, ми багато знаємо про *час та оповідь* (temps et récit) (Поль Рікер) або *сюжетизацію* (emplotment) (Гейден Вайт). І ми бачимо, як класична аристотелівська поетика досі править за шаблон для викладу історичних подій. Концепція *перипетії*, навіть якщо початково вона була розроблена для аналізу трагедій на кшталт «Царя Едіпа», стала важливим топосом і для епічних наративів. Вона вказує на момент, коли оповідь робить вирішальний поворот, коли події (що зазвичай сприймаються як такі, що розгортаються лінійно або по заданому вектору) починають йти в іншому напрямку, часто тим же шляхом, але зворотньо до першої половини оповіді, частини, що передують *перипетії*.

Події Другої світової війни в Європі, коли гітлерівська Німеччина розширила свої кордони, підкоривши більшу частину Європи, щоб потім завершити існування в підземному бункері в центрі Берліна, є, мабуть, найяскравішим прикладом того, як намагання в історії відповідають *перипетії*, у той час як попередні сумнозвісні спроби до надмірного розтягнення кордонів (Олександр Македонський, Наполеон) слугують претекстом для прочитання гітлерівських амбіцій в усьому їхньому гіbrisі (надмірній самовпевненій гордості).

Фільм Сергія Лозниці «Бабин Яр. Контекст» (2021) доволі чітко демонструє схему *перипетії*, оскільки відтворює події німецької окупації Радянської України у 1941–1944 рр. та її наслідки. *Перипетійна* структура часто включає події, про які розповідається (або які навіть насправді відбуваються) двічі, з перспективи «до» і «після». Плакати з Гітлером, які спочатку чіпляються, а потім зриваються, можуть слугувати найяскравішим (і водночас метонімічним) прикладом

у «Бабин Яр. Контекст». Інший — захоплення Києва Вермахтом, а потім Червоною армією. Фільм Лозниці по суті складається з двох половин приблизно по одній годині кожна, відносно яких події в Бабиному Яру всередині є центром. Але наративно цей центр є майже порожнім. Причини цього можуть виходити за межі знімальних обставин проекту, у разі якщо Лозниці доручили зняти фільм саме про контекст Бабиного Яру, тоді як події (текст до контексту) мають бути предметом іншої спроби кінематографічної чи інакшої репрезентації.

Ці події також відображені у фільмі Лозниці: ми бачимо оголошення, що закликали київських євреїв з'явитися до місця збору, бачимо вставку з інформацією про історичні факти збирання людей та масових розстрілів (зокрема, про кількість жертв — 33 741), бачимо цитату з газети «Волинь», яка вітала визволення Києва від «східних варварів», бачимо кольорові фотографії речей, які залишилися після загиблих у Бабиному Ярі (протез ноги, фотографії...). Проте саме дві наступні послідовності роблять перипетійну структуру «Бабин Яр. Контекст» більш показовою. Спочатку ми бачимо парад на честь візиту генерал-губернатора Ганса Франка, який відбувся кілька днів потому в Станіславі (Івано-Франківську): українці в національному одязі зустрічають Франка, підкидаючи руки в нацистському вітанні (деякі з них, якщо точніше). А потім ми бачимо багато фотографій 1941 р. з Лубен, на яких зображені євреї, зібрані подібно до того, як було в Києві перед Бабиним Яром, і котрі — як ми можемо здогадатися або прочитати в історичних книжках — також усі загинули під час Голокосту. Але зараз ми бачимо живих людей, бачимо обличчя українських євреїв, яких окупанти прийшли знищувати. Як завершення цієї середньої частини свого фільму Лозниця використовує довгу цитату Василя Гроссмана з його відомого тексту, присвяченого українським євреям¹. Потім йде різкий стрибок до другої половини фільму, до зворотного руху після *перипетії*, Червона армія вже відвоює Київ у нацистів.

Щоб зрозуміти, що саме робить Лозниця, потрібно уважніше придивитися до центральної частини твору. Він застосовує стратегію заміщення, принаймні в два способи. Події в Лубнах означають події Бабиного Яру, жертви Лубен репрезентують невидимих жертв Бабиного Яру. Заміна² також кінематографічна: обличчя лубенських

¹ Василь Гроссман, «Україна без євреїв», *Еврейский Мир Украины*, дата звернення 19 жовтня, 2022, <http://ju.org.ua/ru/literature/497.html> (прим. ред.).

² Насправді це також питання тяглості: в обох випадках знімки робив один і той же німецький фотограф, Йоханнес Геле з 637-ї роти пропаганди. Див. «Die "Hähle-Fotos": Der Massenmord an

євреїв компенсують жакливу безликість злочину Бабиного Яру. У своєму зіставленні архівних матеріалів, які відображають трагедію Бабиного Яру, Лозниця пропонує різні способи вирішення проблеми із неможливістю зобразити масове вбивство у вересні 1941 р., а також у ширшому сенсі Голокост загалом. Принаймні з часу появи документального фільму «Шоа» (1985) Клода Ланцмана існує стійке усвідомлення браку засобів належного зображення не лише того, що сталося під час Голокосту, а й його значення. Своїй книзі про чотири фотографії, зроблені в Аушвіці, які відображають найближчого наближення медіума до газових камер, Джордж Діді-Губерман дав промовисту назву «*Images malgré tout*» («Знімки всупереч усьому»). Масове вбивство у Бабиному Яру відбулося на початку німецької війни на Сході, воно не було *перипетією* ні хронологічно, ні системно. Але для Лозниці воно займає центральне місце в історії кінематографічної репрезентації, і він використовує його для доведення можливостей аудіовізуального документування злочинів. По-перше, він вказує на той факт, що кіно майже завжди запізнюється, коли справа доходить до документування вбивства³. У цьому випадку взагалі немає рухомих зображень, лише фотографії, як у відповідних епізодах про Лубни, щоправда, з кадрами, зробленими перед черговим масовим вбивством, коли кінематограф теж запізнився. Обидві серії нерухомих ілюстрацій заповнюють «порожнечу відсутніх зображень» у «панорамі війни в Радянській Україні», як Тобіас Еббрехт Гартман переконливо зауважив, намагаючись визначити жанр «Бабин Яр. Контекст»⁴. Своїм монтажем Лозниця вказує на те, що у випадку з Бабином Яром для режисера завжди є лише контекст, а не текст як такий. Але він також непрямо стверджує, що в Голокості не було ключового моменту, піку або визначальної точки. Натомість він складається з низки подій, окремих моральних рішень та несподіваних поворотів (мікроперипетій), а з точки зору істориків – з безлічі «злочинів без візуальних зображень». Десять хвилин у середині його фільму слугують

der jüdischen Bevölkerung von Kiew und Lubny aus der Sicht eines Propagandakompanie-Fotografen der Wehrmacht», *Hamburger Institut für Sozialforschung*, <https://www.his-online.de/archiv/bestaende/fotos-johannes-haehle/>.

³ Як основоположну роботу про цей аспект див. Natascha Drubek-Meyer, «Schädel, objets trouvés und fiktiver Rauch: Wie und wozu Orte der Vernichtung filmen?», у *Filme über Vernichtung und Befreiung. Die Rhetorik der Filmdokumente aus Majdanek 1944–1945* (Wiesbaden: Springer Fachmedien, 2020), 121–178.

⁴ Tobias Ebbrecht-Hartmann, «Die Grenzen des Bildes. Sergei Loznitsa's Babi Yar. Context und das visuelle Gedächtnis der Shoah», *Zeitgeschichte-online*, September 29, 2021, <https://zeitgeschichte-online.de/film/die-grenzen-des-bildes>.

*mise-en-abyme*⁵, репрезентативних дискурсів про Голокост загалом, і показують амбіції Лозниці щодо вагомого внеску до цих дискурсів. Якщо дотримуватись думки теоретика кіно Грегорі Каррі, кіно має особливий потенціал по відношенню до історіографії: воно дає відбитки видимої реальності, на противагу свідченням⁶. (Як джерельний матеріал для істориків можна додати ще документи, про які не згадує Каррі). Відбитки мають інший статус, ніж свідчення, оскільки фільм як носій інформації ґрунтується на безпосередньому (навіть певною мірою ненавмисному) контакті між зображуваним і зображенням. Кіно (як фотографія в часі) торкається реальності своїм технічним апаратом. Це надає цим документам вагомого значення, оскільки зображення часто можуть бути використані як доказ. Але, з іншого боку, Лозниця своїми розкопками в архівах дуже чітко дає зрозуміти, що ті зображення – це дійсно більше відбитки, ніж докази. Його komponування в середині фільму імпліцитно являє історіографічний дискурс: він поєднує документи (плакат, цитата з «Волині») зі свідченнями (нарис Гроссмана) та відбитками (фотографії Геле). Саме ця сукупність типів зображення – «спектр претензій на істину» (Тімоті Корріган)⁷ – має значення для його доводів: навіть маючи все, що історики можуть зібрати, вони не досягнуть повного відтворення реальної події. Потрібно дещо інше: за історією має стояти оповідання.

Архівні зображення, які використовує Лозниця, слугують не маркерами правди, а набувають іншого статусу. Деякі теоретики фотографії вважають, що ці знімки слід розглядати не стільки як документи, скільки як монументи⁸. Монументи зазвичай є частиною публічного простору, вони відсилають до поглядів на історію, притаманних певній добі. Повсюдні пам'ятники Леніну в Україні, які стояли ще довго після здобуття незалежності, свідчили про повсякденну монументальність життя в Радянському Союзі. У Бабиному Яру також було встановлено радянський пам'ятник, пізніше цей простір

⁵ Міз-ан-абім (фр. *mise-en-abyme*) – відтворення дискурсів усередині репрезентативних дискурсів (прим. ред.).

⁶ «Відбитки несуть інформацію, але вони роблять це в інший спосіб, ніж те, що я називаю свідченнями.» Gregory Currie, «Documentary Traces. Film and the Content of Photographs», у *Philosophy of Documentary Film* (London: Lexington Books, 2017), 96.

⁷ Timothy Corrigan, «At the Center of our Age», у *Philosophy of Documentary Film* (London: Lexington Books, 2017), XV.

⁸ Див. Matthias Steinle, «Das Archivbild. Archivbilder als Palimpseste zwischen Monument und Dokument im audiovisuellen Gemischtwarenladen», <https://archiv.ub.uni-marburg.de/ep/0002/article/view/1569/1482>. Своє головне натхнення Штайнле черпає в італійського фотоісторика Руджеро Романо.

неодноразово доповнювався відповідно до нової меморіальної культури. Фільм Лозниці належить до цього контексту. Це документальний фільм, який виконує функцію монумента.

Починаючи з випущеного у 2005 р. фільму «Блокада» (про блокаду Ленінграда в 1941–1944 рр.)⁹, Лозниця зробив використання кадрів архівної кінохроніки одним з основних прийомів своєї роботи. Відтоді він багато займався історією Радянського Союзу та Другої світової війни і навіть ввів для своїх починань термін *глибока історія*. Власними документальними фільмами він пропонує щось на кшталт археології тоталітарного ХХ століття: він зняв стрічки про похорон Сталіна, про переламні моменти декомунізації в Ленінграді в 1991 р., про Київський судовий процес, який частинами вже показаний у «Бабин Яр. Контекст», про здобуття незалежності Литви від Радянського Союзу («Пан Ландсбергіс», дещо нетиповий, оскільки поєднує архівні відеоматеріали з розлогими інтерв'ю головного героя Ландсбергіса). Стосовно «Блокади» кінознавець Деніз Янгблад зазначила, що цей фільм «протистойть політизації історії Великої Вітчизняної війни, а особливо її культу», і продовжила: «Лозниця сміливо деконструє один з найбільш священних міфів Великої Вітчизняної війни — міф про Ленінград як місто-герой». Янгблад навіть назвала «Блокаду» «анти-наративом»¹⁰, принаймні в тому сенсі, що вона відмовляється саме від драматургічної логіки, яку історіографія часто запозичує з художньої оповіді.

Для сюжетної лінії «Бабин Яр. Контекст» двочастинна структура виявляється надзвичайно важливою і зважаючи на його місце в сучасній ситуації: це фільм про радянську Україну з погляду незалежної України. Показово, що Лозниця починає не лише зі сцени з часу німецького вторгнення (дим після вибухів), але й з гучномовців, з яких буквально «говорить» Москва. Громадяни України в цей момент все ще перебувають у позиції очікування: що принесе найближче майбутнє (з неба, з куряви доріг)? Розмістивши Бабин Яр саме в поворотній точці своєї панорами, Лозниця дає зрозуміти, що Україна фактично була окупована двічі, навіть якщо друге вторгнення було оформлене як визволення — від іншого «визволення». У фільмі дуже обмежена суб'єктність українського народу в загальній картині, яку

⁹ «Чого фільм не показує (і насправді і не міг показати), так це самотності та ізоляції, в якій жили і вмирали сотні тисяч людей протягом холодної зими 1941–1942 рр., коли більшість сфер цивільного життя міста [...] зупинилися». Richard Bidlack, «Blockade (Film Review)», *Slavic Review* 66, vol. 4 (Winter 2007): 729.

¹⁰ Denise J. Youngblood, «A Chronicle for Our Time: Sergei Loznitsa's The Blockade (2006)», *Russian Review* 66, vol. 4 (October 2007): 694, 697.

він презентує: нація, яка двічі була поневолена двома тоталітарними силами ХХ століття. Перша половина фільму схожа на хвилю, друга — на контрхвилю. Події Бабиного Яру буквально приховувалися Радянським Союзом, і від відкриття архівів після 1991 р. залежало не стільки з'ясування правди про те, що сталося, скільки визначення його правильного місця в логіці подій. Зрозуміло, що «Бабин Яр. Контекст» сприймається дуже критично, особливо українцями, оскільки Лозниця сам по собі не дуже зацікавлений в них. У фільмі, сфокусованому на значущій темі: боротьбі двох найбільш нелюдських режимів ХХ сторіччя, вони є чимось на кшталт масовки. З огляду на це і постає монументальність «Бабин Яр. Контекст». Фільм натхненний таким уявленням про історію, на яке наважуються лише великі мислителі: Лозниця робить український досвід часів війни та масове вбивство 1941 р. розділом всесвітньої історії (Universalgeschichte)¹¹. Сама концепція, погляд на конкретні події в максимально широких рамках, історія цивілізації як така, не лишає в цих межах особливого простору для діянь окремих людей. Вона також вказує, що впізнавані люди з голосом у фільмі Лозниці виконують лише одну роль — свідчать у своїх показах на судовому процесі 1946 р. Але у фільмі це виняток, який намагається дозволити зображенням «говорити», з риторикою, заданою їм режисером: говорити про конкретну подію лише для того, щоб вказати на загальний стан людини (та всього людства) в період тоталітарного насильства.

Bibliography

Bidlack, Richard. «Blockade (Film Review)». *Slavic Review* 66, vol. 4 (Winter 2007).

Corrigan, Timothy. «At the Center of our Age». In *Philosophy of Documentary Film*. London: Lexington Books, 2017.

Currie, Gregory. «Documentary Traces. Film and the Content of Photographs». In *Philosophy of Documentary Film*. London: Lexington Books, 2017.

«Die „Hähle-Fotos“: Der Massenmord an der jüdischen Bevölkerung von Kiew und Lubny aus der Sicht eines Propagandakompanie-Fotografen der Wehrmacht». *Hamburger Institut für Sozialforschung*. <https://www.his-online.de/archiv/bestaende/fotos-johannes-haehle/>.

Drubek-Meyer, Natascha. «Schädel, objets trouvés und fiktiver Rauch: Wie und wozu Orte der Vernichtung filmen?». In *Filme über Vernichtung*

¹¹ У Німеччині концепція Universalgeschichte має свого найбільш натхненного прихильника в особі Дана Дінера.

und Befreiung. Die Rhetorik der Filmdokumente aus Majdanek 1944–1945, 121–178. Wiesbaden: Springer Fachmedien, 2020.

Ebbrecht-Hartmann, Tobias. «Die Grenzen des Bildes. Sergei Loznitsa's Babi Yar. Context und das visuelle Gedächtnis der Shoa». *Zeitgeschichte-online*. September 29, 2021. <https://zeitgeschichte-online.de/film/die-grenzen-des-bildes>.

Grossman, Vasilij. «Ukraina bez evreev». *Evrejskij Mir Ukrainy*. Accessed October 19, 2022. <http://ju.org.ua/ru/literature/497.html>.

Steinle, Matthias. «Das Archivbild. Archivbilder als Palimpseste zwischen Monument und Dokument im audiovisuellen Gemischtwarenladen». <https://archiv.ub.uni-marburg.de/ep/0002/article/view/1569/1482>.

Youngblood, Denise J. «A Chronicle for Our Time: Sergei Loznitsa's The Blockade (2006)». *Russian Review* 66, vol. 4 (October 2007).

DOI 10.33124/hsuf.2022.14.07

Іван Козленко,
дослідник історії кіно

БАБИН ЯР СЕРГІЯ ЛОЗНИЦІ. УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ

11 липня 2021 р. в позаконкурсній програмі Каннського кінофестивалю відбулась світова прем'єра монтажного фільму Сергія Лозниці «Бабин Яр. Контекст», фінансованого коштом Меморіального центру Голокосту «Бабин Яр» (Київ).

17 липня на сайті Центру з'явилась новина про нагородження фільму призом для документального кіно L'Œil d'or, заснованим Каннським кінофестивалем у 2015 р. Приз від імені Лозниці приймав продюсер фільму та художній керівник Меморіального центру російський режисер Ілля Хржановський. Швидко поширена інформаційними агентствами, новина розійшлась по світу.

Однак, якщо зайти на сайт премії, у розділі переможців ви знайдете інформацію про володаря L'Œil d'or 2021 – це індійська режисерка Payal Kapada, нагороджена за фільм «A Night of Knowing Nothing». Фільм Лозниці «Бабин Яр. Контекст» було удостоєно «особливої згадки журі», а не основного призу.

Ця, здавалося б, несуттєва деталь, красномовно демонструє маніпулятивну й часто агресивну риторику Меморіального центру під керівництвом Хржановського, широко висвітлену під час гострої внутрішньоукраїнської інтелектуальної дискусії навколо проблем Голокосту в Україні в 2020 р. Порушені в рамках дискусії питання про етичність призначення одіозного російського режисера, який співпрацював з неонацистами, керівником Меморіального центру, а також фінансування такої установи коштом підсанкційних російських олігархів під час російсько-української війни, на жаль, залишились риторичними: ні стратегію меморіалу, ні покровительське до нього ставлення з боку влади, вони не змінили. Але саме ці питання й творять контекст виробництва та рецепції фільму Лозниці в Україні.

Фільм починається сценами бомбардувань та оголошення по радіо про напад Німеччини на Радянський Союз. Сотні переляканих цивільних залякли біля гучномовців на вулицях міст. Німці входять до Львова. Населення вітає їх і зриває портрети Сталіна з будівель. Відкрито в'язниці НКВС, в яких перед відступом радянської армії страчено сотні українських політичних в'язнів. Українська міліція

силує єврейське населення до екстимації трупів. Починається Львівський погром.

На лінії відступу Радянської армії поспіхом зводяться фортифікаційні споруди: жінки риють рови, насипають вали. Безкінечні колони полонених рухаються українськими полями. Під пекучим сонцем проходять тисячі радянських солдатів, яких блискавичний німецький наступ заскочив зненацька. Просто неба без харчів та питва вони розміщуються в полях. Деяких, на запит жінок, випускають з імпровізованих таборів.

Поки Київ готується до оборони, у Львові відбуваються урочистості з нагоди інкорпорації дистрикту «Галичина» до складу Генерал-Губернаторства. Населення вітає Ганса Франка. Розпочинається парад української молоді в народних строях перед німецьким командуванням, лунає пісня січових стрільців «А ми тую червону калину».

Німецькі війська входять у Київ, на вулицях з'являються нацистські символи. Починаються вибухи на Хрещатику, велетенська пожежа руйнує центральну частину міста. У відповідь на вибухи німецьке командування наказує євреям Києва зібратись у Бабиному Яру. Відбуваються розстріли.

Радянська армія входить у безлюдний Київ, перетворений на руїни. Група німецьких журналістів відвідує Бабин Яр. Фронт котиться на Захід. Тепер уже тисячі німецьких полонених марширують розбомбленими містами. Місцеве населення зустрічає радянську армію, портрети Сталіна повертаються на старі місця. Як кількома роками раніше Ганса Франка, тепер Львів урочисто зустрічає Хрушова.

Остання чверть фільму присвячена перебігу Київського процесу над нацистськими злочинцями 1946 р.: свідченням свідків та обвинувачених, вироку та страті 13 з 15 засуджених, що відбувається на руїнах площі Калініна в присутності десятків тисяч людей. В останніх сценах Бабин Яр заливають пульпою цегельного заводу.

Епізод суду та страти нацистських воєнних злочинців розгорнуто в окремий фільм Лозниці «Київський процес», прем'єра якого відбулась 4 вересня 2022 р. на Венеційському кінофестивалі. Обидва фільми де-факто складаються в єдиний текст, що описує фашистську окупацію України, Голокост на її території та радянську реокупацію. Проте, якщо в «Київському процесі» наратив продиктовано реальним перебігом самої події, чітко визначеної в часі та просторі, то наратив «Бабиного Яру. Контекст», складений з безлічі архівних матеріалів різних періодів та різного походження (зокрема, аматорських зйомок), безпосередньо сформовано режисером Сергієм Лозницею.

Метод

Як і більшість попередніх монтажних фільмів Лозниці, «Бабин Яр. Контекст» (2021) та «Київський процес» (2022) побудовані на автентичних архівних матеріалах, віднайдених в архівах Росії, України та Німеччини. У більшості випадків — це хроніка або робочі матеріали, які доти не були оприлюднені й пролежали в архівах недоторканими десятки років. Часто їхнє авторство не встановлено, або, принаймні, не зазначено.

Технологічний процес створення фільму можна описати так. Остаточному монтажу передують сканування і ретельна цифрова реставрація та кольорокорекція первісного зображення оригінальних плівок. Після цього матеріал переозвучується наново, оскільки більшість хроніки цього періоду знята без звуку. У випадках, якщо матеріали використовувались раніше в пропагандистських цілях, Лозниця прибирає з них закадровий голос та музику:

У Бундесархіві частково це пропагандистський матеріал із «Дойче Вохеншау». Вони знімали досить активно, камера була на передовій. Інша річ, як вони монтували, як рясно поливали музикою і текстом. Але можна прибрати і музику, і текст, узяти тільки кадри, перемонтувати їх, і вони набудуть іншого змісту¹.

Через переозвучення Лозниця ніби «стирає» пропагандистське нашарування та повертає зображенню «первісний» вигляд. Як реставрація і кольорокорекція, так і переозвучення покликані створити ефект відновлення автентичності матеріалів, завдяки якому виникає ілюзія незаангажованого, безстороннього погляду.

Ця ілюзія підтримується майже цілковитою відсутністю, або, принаймні, зведенням до мінімуму прямого авторського коментаря. Так, у фільмах зустрічаються кілька титрів, які дають хронологічні орієнтири або стисло пояснюють «фактаж» подій. Інформація в них подана максимально сухо та сконденсовано, показово безоціночно.

«Моє завдання, — каже Лозниця, — залучити і наблизити все те, що відбувається там [під час історичної події], і я це роблю художніми методами. У мене є низка інструментів: звук, монтаж, корекція кольору і так далі»². Як режисер, якому не належить авторство первісного візуального матеріалу, Лозниця працює на рівні метатексту, послуговуючись монтажем: «Всі фільми, котрі я робив, в них не присутній

¹ Дмитрій Волчек, «Наперекір забуттю. Трагедія Бабиного Яру у фільмі Сергія Лозниці», *Радіо Свобода*, 11 липня, 2021, дата звернення 27 серпня, 2022, <https://www.radiosvoboda.org/a/trahedija-babynoho-jaru-u-filmi-serhija-loznyci/31353205.html>.

² Волчек, «Наперекір забуттю».

якийсь коментар, крім, можливо, самої структури, де я дозволяю собі вибудовувати думку таким чином, як я хочу»³.

Лозниця свідомий оптики «об'єктивності», котру глядач звик накладати на документальні та хронікальні фільми: «Я не думаю, що можна змішувати те, що відбулося, із зображенням того, що відбулося. Навіть якщо вони дуже схожі, це різні речі»⁴. Однак, він водночас і послуговується цим глядацьким рефлексом, залишаючи «самому глядачу вирішувати». Навіть більше, Лозниця вважає, що художніми методами він розкриває «правду»: «Коли пам'ять перетворюється на забуття, коли минуле затьмарює майбутнє, лише голос кіно артикулює правду»⁵ (показовим тут є саме використання поняття «правди» як етичної категорії, а не «істини» як категорії гносеологічної).

Оскільки створення ілюзії холодної об'єктивності в монтажних фільмах Лозниці є лише режисерським прийомом, ефектом, що досягається сумою кіноінструментів, деякі критики його метод називають маніпулятивним: таким, що покликаний приховати авторську позицію, а не — як стверджує автор — утриматись від неї. Свої монтажні фільми Лозниця вважає художніми творами («це все-таки витвір мистецтва, художній — в сенсі змісту — фільм»⁶), тож їм притаманна авторська оптика, визначена способом організації матеріалу.

Пропаганда і відповідальність митця

Сьогодні вже не викликає дискусій твердження про політичну природу кіно як медіа. Про що б воно не говорило — воно виявляє динаміку дисбалансу влади. Вибір теми, спосіб її показу, вибір асоціацій — усе це так чи інакше визначається переконаннями автора, його цінностями та позицією, належністю до певних середовищ. Так чи інакше автор репродукує панівний культурний дискурс.

Текст, який створює автор, виражає його ставлення до зображуваного. Якщо зображуване — фікція, його природа метафорична. Але як бути, коли зображуване є документацією реальності, конкретних історичних подій? Якщо ці події — геноцид і воєнні злочини? Якщо вони зняті з метою пропаганди? Чи залишається художник у межах

тієї ж етичної рамки, що й при роботі з фіктивним матеріалом? Чи не накладає це на нього додаткову відповідальність?

Художній текст завжди визначається контекстом, і в цьому сенсі «Бабин Яр. Контекст» цікавий не лише тим, що і як в ньому сказано, але насамперед — тим і що в ньому замовчано.

Оскільки основний масив кіноматеріалу, використаного в «Бабин Яр. Контекст» було створено з метою індоктринації ідеями нацизму та комунізму, цілком природно постає питання відсутності коментаря про пропагандистське походження хроніки, який би викривав політично ангажовану оптику та питому цензурну спотвореність зображуваного. Наявність такого коментаря оголила би технологію пропаганди. Його відсутність свідчить про намір не проблематизувати позірну «достовірність» матеріалу. Ця вдавана афазія автора, яку він заявляє як свідому позицію («я хотів би, щоб глядач сам приймав рішення»⁷), залишає простір для маніпуляції, адже глядач сприймає кінохроніку як пряме відображення, а не творче переосмислення реальності. Поза всяким сумнівом, будь-якому використанню пропаганди має передувати деконструкція її механізмів.

Завдання пропагандиста — ілюстрування ідеологічного візуальним. Він не виступає ані автором, ані безстороннім спостерігачем, але — політичним інструментом ідеології. В обох випадках — радянської та нацистської пропаганди — оптика оператора кінохроніки завжди заангажована. Вона налаштована лише в двох модусах: глорифікації та компрометації. Предмети та явища, що потрапляють у кадр, слугують цілям цієї простої механіки.

Але якщо об'єктом компрометації нацистської хроніки була радянська влада та єврейство, то об'єктом радянської — нацизм та український націоналізм. Не помічати або не зважати на те, що завданням російської пропаганди була дискредитація українського національного руху — значить погоджуватись із радянським трактуванням української історії. Так само, некритично покладатись на нацистське трактування подій періоду окупації — означає множити неправду пропаганди, а не долати її. Отже, толерувати інструменталізацію жертв, проти яких ця пропаганда націлена.

Радянська хроніка київського процесу демонструє цю доведену до автоматизму інструменталізацію: лише кільком із свідків дозволено говорити вільно, без прописаного наперед тексту. Більшість — зачитують уже записані, й не виключено, що й відредаговані, свідчення. Так, свідчення Діни Пронічевої вражають «літературністю»: в них

³ «Бабин Яр. Контекст: обговорення історичного бекграунду та надслідків», YouTube відео, 53:38, опубліковано «Свобода слова на ICTV», 5 жовтня, 2021, https://www.youtube.com/watch?v=of3Butrv_fl&t=921s.

⁴ Волчек, «Наперекір забуттю».

⁵ «Babi Yar. Context, documentary», *Europeanfilmawards*, дата звернення 27 серпня, 2022, https://europeanfilmawards.eu/en_EN/film/babi-yar-context.19560.

⁶ «Бабин Яр. Контекст: обговорення історичного бекграунду та надслідків».

⁷ «Бабин Яр. Контекст: обговорення історичного бекграунду та надслідків».

вкладено сценічний драматизм та лексику, яку не використовують у буденному житті.

Авторське бачення: деконструкція

Інструменталізуються не лише жертви — весь Київський процес є інструментом пропаганди, а не тріумфом гуманізму. За словами Лозниці:

Завдання процесу — всю провину за все, що відбулось, покласти на нацистську Німеччину, аби уникнути відповідальності, яка була на радянській владі, — відповідальності за початок війни, за ту дикість, з котрою вона проходила відносно місцевого населення, інфраструктури міст. Адже Київ було підірвано радянською владою. Усе це намагались звалити на німців і робили це дуже успішно, пропаганда працювала гарно⁸.

При цьому сам Лозниця у фільмі залишає питання підризу Хрещатика, відповідальність за який радянською історіографією покладалась на нацистів, невизначеним. Інтертитр, що передуює епізоду вибухів, не дає розуміння ким і навіщо вони здійснені: «Київ, 24 вересня 1941», а заключний титр епізоду вимагає зусилля, щоб збагнути, що вибухи організовані радянським підпіллям: «У відповідь на вибухи, що понівечили центр міста, німецька влада приймає рішення винищити все єврейське населення Києва». Ця авторська «непевність», неназивання радянської диверсії тим, чим вона була насправді, суттєво викривлює зміст події. Таке неназивання ніяк не сприяє встановленню правди, яке Лозниця вважає метою фільму, натомість множить сумніви стосовно доведеного історичного факту.

Таких «невизначених», але красномовних елементів у фільмі чимало. Промовистими в цьому сенсі є транскрипції імен та географічних назв, що використовуються в англійських версіях фільмів: усі вони — транслітерація з російської: Lvov, Kiev, Babi Yar, Kharkov, Kiev Trial. Російська назва Львова щоразу використовується в титрах разом з німецьким варіантом Lemberg, тоді як його назву ані польською, ані українською мовами не подано. Цей вибір мов можна було би пояснити тезою Лозниці про те, що України як держави до 1991 р. не існувало⁹ (як і Польщі на момент початку оповіді фільму), якби

⁸ Дмитрій Волчек, «Вторая мировая война продолжается. Новый фильм Сергея Лозницы», *Радио Свобода*, 4 вересня, 2022, дата звернення 17 вересня, 2022, <https://www.svoboda.org/amp/vtoraya-mirovaya-voyna-prodolzhetsya-novyy-film-sergeya-loznitsy/32006760.html>.

⁹ «Бабин Яр, антисемітизм, Хржановський та прем'єра в Каннах — Сергій Лозниця», YouTube відео, 19:29, опубліковано «Суспільне Культура», 14 липня, 2021, <https://www.youtube.com/watch?v=17gi6XCuKLY>.

в титрах не з'являлось незвичне визначення локалізації подій: Soviet Ukraine, що натякає на політичну суб'єктність України.

Це віртуальне «усамостійнення» України через неконвенційне номінування посилює риторику німецької пропаганди, яка закріплювала за місцевим населенням певну форму суверенітету. А відтак — ставить питання про відповідальність місцевого населення за злочини, вчинені на цій території.

У сценах параду української молоді у Львові Лозниця накладає на зображення звук пісні «А ми тую червону калину підіймемо»: вона триває весь час проходження по площі українців, які нацистським вітаням вітають представників влади. Пісня, що асоціюється з українським визвольним рухом, таким чином візуально пов'язується з нацизмом. Наскільки коректною є така робота з архівним матеріалом, і наскільки доречне таке художнє «додумування» — риторичне питання.

Взагалі, робота Лозниці зі звуком викликає не менший інтерес, ніж текст інтертитрів. Не лише в сцені маршу, але також у сцені Львівського погрому в хаосі голосів можна розчути українські фрази («О, бий його!»). Навіть якщо не ставити під сумнів факт участі українців у погромі, такий прийом переозвучення архівного матеріалу є маніпуляцією. Він не відповідає інтенції встановлення істини, а забезпечує конструювання її видимості. Таким чином, архівний матеріал використовується не як джерело встановлення невідомих фактів, а для ілюстрування апріорної концепції автора.

Ангажоване ставлення Лозниці до поведінки українців під час Голокосту в Україні демонструє також титр, яким відкривається епізод розстрілів у Бабиному Яру: «On September 29–30, 1941, Sonderkommando 4a of the Einsatzgruppe C, assisted by two battalions of the Police Regiment South and Ukrainian Auxiliary Police, and without any resistance from the local population, shot dead in the Babi Yar ravine in the north-west of Kiev 33 771 Jews». Теза про «відсутність спротиву» місцевого населення, посилена коментарями режисера в інтерв'ю про те, що населення добровільно видавало євреїв та забирало їхнє майно¹⁰, не врівноважена згадками про праведників народів світу та прояви буденного героїзму — є, поза всяким сумнівом, тенденційною, покликаною узагальнити поведінку киян як колабораціоністську. Поведінку киян Лозниця описує не просто в пасивному модусі «невтручання» (який він вважає формою співучасті), але насамперед — зацікавленого очікування. Покладаючись на своє інтуїтивне переконання, він відповідним чином конструє наратив фільму:

¹⁰ Волчек, «Вторая мировая война продолжается».

У мене є всі підстави вважати, що у вересні 1941 чимало киян здогадувались, що євреїв буде вбито, а не «переміщено на південь». Але ніхто не протестував. Звісно, неможливо судити людей, які перебували в екстремальних та найважчих обставинах, але можливо рефлексувати щодо цієї ситуації¹¹.

Крім того, що значну частину екранного часу фільму складають сцени урочистих зустрічей місцевим населенням нацистської армії, епізод розстрілів у Лубнах режисер завершує пропагандистською цитатою з української газети «Волинь» від 5 жовтня 1941 р.:

29 вересня був великим днем для міста Києва. Німецька влада, реалізуючи бажання українців, наказала всім жидам, 150 000 яких все ще лишались у Києві, звільнити столицю. Година за годиною життя міста повертається до норми. Київ, звільнений від східних варварів, дихає вільно і починає нове життя.

Хоча з тексту газети випливає, що геноцид євреїв Києва було здійснено «на запит» українців, режисер залишає цю тезу без коментаря.

Під час перегляду фільму мимохіть виникає враження, що вся його сугестивна механіка спрямована не на трагедію Голокосту, а на висвітлення участі в ньому українців: цьому сприяє й оптика німецької кінохроніки, в якій реальний організатор вбивства завжди стоїть поза камерою.

Дегуманізація

У режисерському стейтменті Лозниця так визначив мету своєї роботи над «Бабиним Яром. Контекст»:

Я вивчаю дегуманізацію, втрату людяності людиною. Ось чому важливо почати документальний фільм про Бабин Яр з німецького вторгнення. Відбулась зміна режиму, а перед тим — короткий період хаосу, беззаконня. У цей момент проявляється справжня природа людини. Без контролю та тиску влади, в атмосфері хаосу, здається, що все дозволено, будь-який вчинок може залишитись непокараним¹².

Пристосована до фільму «Бабин Яр. Контекст», ця теза режисера фактично означає, що антисемітизм — звичайний стан суспільної свідомості в тогочасній Україні. Він розглядається не як спровокований, роздмуханий та керований німецькими айнзацгрупами, що нацьковували обивателів на їхніх сусідів-євреїв, а як самочинний акт, що відповідає природі обивателів. При цьому епізод такої ж радикальної зміни влади на Західній Україні в 1939 р. внаслідок радянської

окупації краю за пактом Ріббентропа—Молотова, що мав би також підтверджувати тезу автора про дегуманізацію, ніби вислизає з поля його зору, адже він не супроводжувався погромами.

Працюючи з пропагандистським матеріалом, Лозниця завжди має вибір, що з нього показувати, а що ні. Жорстокі кадри понівечених трупів жертв погромів і радянських езекуцій складають суттєвий елемент фільму. Показані зблизька великим планом, вони залишають питання про моральність безпосереднього зображення тіл жертв Голокосту — людей, позбавлених людської гідності в останні моменти життя.

Джей Вайсберг у рецензії на фільм у «Variety» зауважує дегуманізаційний підхід режисера щодо показу смерті:

Лозниця показує страту через повішання, якою завершується процес, 13 осіб видно відносно зблизька в їхніх останніх смертельних судах. Чи лицемірно питати, чому такі близькі кадри були включені, коли ми не питаємо, чому ми бачимо трупи солдатів і жертв звірств? Будь-яка смерть потворна та брутальна, але акт вбивства стоїть окремо, і в цьому випадку, можливо, краще б був показаний лише здалеку¹³.

Рецепція

Прем'єра «Бабин Яр. Контекст» відбулась в Україні в рамках відзначення 80-річчя трагедії Бабиного Яру. Після кінотеатральної прем'єри фільм показали на одному з центральних телеканалів з охопленням аудиторії в 5 млн глядачів. Частина української інтелігенції назвала фільм тенденційним, таким, що висвітлює історію Бабиного Яру однобоко й має за мету скомпрометувати українців, показавши їх антисемітами та колаборантами. У дискусії, що відбулась після ефіру за участі українських науковців, філософ Вахтанг Кебуладзе зокрема висловив думку про те, що в фільмі відтворено радянський наратив про початок війни в 1941 р., а Україну наділено політичною суб'єктністю, якої вона насправді у висвітлюваний період не мала.

«Бабин Яр. Контекст» став елементом національної дискусії про спосіб комеморації жертв Голокосту в Україні, роль і місце в цьому процесі Меморіального центру Голокосту «Бабин Яр». Він реактуалізував страхи частини української інтелігенції щодо ймовірної інструменталізації Росією теми Голокосту як елементу гібридної війни,

¹¹ «Babi Yar. Context, documentary».

¹² «Babi Yar. Context, documentary».

¹³ Jay Weissberg, «"Babi Yar. Context" Review: Sergei Loznitsa Grapples With a Heinous Massacre, Variety, 14 липня, 2021, дата звернення 17 вересня, 2022, <https://variety.com/2021/film/reviews/babi-yar-context-review-1235017919/>.

наміру роздмухати війну пам'ятей та підважити історичні та моральні засади існування незалежної української держави¹⁴. Авторське висловлювання Лозниці в «Бабин Яр. Контекст» було сприйнято частиною української гуманітарної спільноти як таке, що розвиває радянські та російські історичні наративи.

18 березня 2022 р. Сергія Лозницю було виключено зі складу Української кіноакадемії за участь його фільмів у фестивалі «Від Львова до Уралу», концепція котрого, артикульована в самій назві, на думку академіків, підтримувала російський імперський уніфікаційний наратив. Попри недолуге обґрунтування (закид у «космополітизмі» та відмові визначити свою «національну ідентичність»), пафос академіків відповідав настроям української кіноспільноти. Лозниця, на думку українських кінематографістів, використовує міжнародно визнаний за ним статус українського режисера для просування російських наративів, підважуючи таким чином український голос на Заході в критичний момент української історії. У відкритій відповіді академікам Лозниця звинуватив їх у використанні сталінського словника та в «нацизмі», вперше назвавши себе «українським режисером» (досі в усіх інтерв'ю Лозниця уникав такої публічної ідентифікації)¹⁵.

21 травня під час Каннського кінофестивалю Сергію Лозниці було вручено премію France Culture Prize. Якщо хтось із присутніх очікував, що його акцепт-промова, виголошена в день публікації в «New York Times» нових доказів російських воєнних злочинів у Бучі, стосуватиметься питання знищення Росією його співвітчизників, він мав би бути здивованим.

Свою промову про війну, символом котрої став розбомблений Маріупольський театр, де загинули сотні мирних громадян, Лозниця присвятив захисту російської культури¹⁶. Він засудив заклики української кіноспільноти до дирекції Каннського кінофестивалю скасувати

¹⁴ «Музей «Бабин Яр». Відкритий лист-застереження українських істориків», *Історична правда*, 28 березня, 2017, дата звернення 17 вересня, 2022, <https://www.istpravda.com.ua/articles/2017/03/28/149652/>.

¹⁵ «Лозниця про виключення з Української кіноакадемії: "Це нацизм і подарунок кремлівській пропаганді"», *Суспільне*, 20 березня, 2022, дата звернення 17 вересня, 2022, <https://suspiilne.media/219552-loznica-pro-viklucenna-z-ukrainskoi-kinoakademii-ce-nacizm-i-podarunok-kremlivskij-propagandi/>.

¹⁶ «Ukrainian director Sergei Loznitsa's acceptance speech for the France Culture prize at the Cannes Film Festival», *Pushkin House*, 7 червня, 2022, дата звернення 17 вересня, 2022, <https://www.pushkinhouse.org/blog/2022/6/7/ukrainian-director-sergei-loznitsa-acceptance-speech-for-the-france-culture-prize-at-the-cannes-film-festival>.

російську культуру та відмовитись від показу російських фільмів, створених авторами, афілійованими з російською владою.

Ця промова розсіяла остаточні сумніви найзапекліших скептиків у тому, який контекст Сергій Лозниця вибудовував у своєму фільмі.

Bibliography

«Babyn Yar, antysemitizm, Khrzhanovskiy ta premiera v Kannakh – Serhii Loznytsia». YouTube Video. 19:29. Posted by «Suspiilne Kultura», July 14, 2021. <https://www.youtube.com/watch?v=17gi6XCuKLY>.

«Babi Yar. Context, documentary». *Europeanfilmawards*. Accessed August 27, 2022. https://europeanfilmawards.eu/en_EN/film/babi-yar-context.19560.

«Babyn Yar. Kontekst: obhovorennia istorychnoho bekhraundu ta nadslidkiv». YouTube Video, 53:38. Posted by «Svoboda slova na ICTV», October 5, 2021. https://www.youtube.com/watch?v=of3Butrv_fI&t=921s.

«Loznytsia pro vykliuchennia z Ukrainkoi kinoakademii: "Tse natsyzm i podarunok kremlivskii propahandi"». *Suspiilne*, March 20, 2022. Accessed September 17, 2022. <https://suspiilne.media/219552-loznica-pro-viklucenna-z-ukrainskoi-kinoakademii-ce-nacizm-i-podarunok-kremlivskij-propagandi/>.

«Muzei "Babyn Yar". Vidkrytyi lyst-zasterezhenia ukrainskykh istorykiv». *Istorychna pravda*, March 28, 2017. Accessed September 17, 2022. <https://www.istpravda.com.ua/articles/2017/03/28/149652/>.

«Ukrainian director Sergei Loznitsa's acceptance speech for the France Culture prize at the Cannes Film Festival». *Pushkin House*, June 7, 2022. Accessed September 17, 2022. <https://www.pushkinhouse.org/blog/2022/6/7/ukrainian-director-sergei-loznitsa-acceptance-speech-for-the-france-culture-prize-at-the-cannes-film-festival>.

Volchek, Dmitrii. «Naperekir zabuttiu. Trahediia Babynoho Yaru u filmi Serhii Loznytsi». *Radio Svoboda*, July 11, 2021. Accessed August 27, 2022. <https://www.radiosvoboda.org/a/trahediia-babynoho-jaru-u-filmi-serhija-loznyci/31353205.html>.

Volchek, Dmitrii. «Vtoraja mirovaja vojna prodolzhaetsja. Novyj fil'm Sergeja Loznicy». *Radio Svoboda*, September 4, 2022. Accessed September 17, 2022. <https://www.svoboda.org/amp/vtoraya-mirovaya-vojna-prodolzhaetsya-novyy-film-sergeja-loznitsy/32006760.html>.

Weissberg, Jay. «"Babi Yar. Context" Review: Sergei Loznitsa Grapples With a Heinous Massacre». *Variety*, July 14, 2021. Accessed September 17, 2022. <https://variety.com/2021/film/reviews/babi-yar-context-review-1235017919/>.

ПЕРЕКЛАДИ

DOI 10.33124/hsuf.2022.14.08

Джаред Макбрайд,
University of California, Los Angeles
mcbridejg@ucla.edu

ХТО БОЇТЬСЯ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛІЗМУ?¹

(Переклав з англ. Д. Шаталов)

Рецензія на книгу:

- Grzegorz Rossoliński-Liebe, *Stepan Bandera: The Life and Afterlife of a Ukrainian Nationalist. Fascism, Genocide, and Cult*. Stuttgart: Ibidem, 2014.
- Myroslav Shkandrij, *Ukrainian Nationalism: Politics, Ideology, and Literature, 1929–1956*. New Haven: Yale University Press, 2015.
- Володимир В'ятрович, *Друга польсько-українська війна 1942–1947*. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011.

Постійне обговорення теми України та її перспектив у новинах зумовило те, що її драматичне, часто трагічне минуле також вийшло на перший план. Одним з його дискусійних аспектів є історія Організації українських націоналістів (ОУН) та Української повстанської армії (УПА). Упродовж Холодної війни український націоналістичний рух першої половини ХХ ст. був об'єктом постійного і часто гіперболізованого звинувачувального викриття в радянській літературі та періодиці, у той час як діаспорні вчені в Північній Америці та загалом на Заході енергійно його обороняли². З 1991 р. в Україні

¹ Стаття вперше опублікована англійською в: Jared McBride, «Who's afraid of Ukrainian nationalism?», *Kritika: Exploration of Russian and Eurasian History* 17, № 3 (Summer 2016): 647–663. Переклад українською здійснено з дозволу автора та редакції видання *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*. Стаття публікується з післямовою автора. Написання цього есе стало можливим завдяки моїй стипендії імені Бена та Зельди Коен у Центрі передових досліджень Голокосту ім. Джека, Джозефа та Мортона Менделів (the Jack, Joseph and Morton Mandel Center for Advanced Holocaust Studies) Меморіального музею Голокосту США (USHMM). Я вдячний Таріку Сирілу Амару, Мартіну Діну, Майклу Девіду-Фоксу, Елізі Лафт, Данієлю Ньюмену та Перу Андерсу Радлінгу за їхню допомогу. Окрема подяка Людмилі Новіковій за її активне обговорення та редагування.

² Найвідомішим, хоча і не позбавленим недоліків, післявоєнним дослідженням українського націоналістичного руху є «Український націоналізм» Джона Армстронга (John Armstrong, *Ukrainian Nationalism* (New York: Columbia University Press, 1963)). Тексти авторів на кшталт Петра Мірчука, про якого детальніше йтиметься нижче, та багатотомна документальна серія «Літопис УПА» презентують апологіетичний діаспорний напрямок подачі теми. Про радянську періодику та літературу див. роботу Тревора Ерлачера (Trevor Erlacher, «Denationalizing Treachery: the Ukrainian Insurgent

відкрилося більше дискурсивного простору та архівів. Це дозволило переоцінити різні аспекти історії націоналістичного руху, включаючи його теоретичне підґрунтя, особливо у зв'язку з правим радикалізмом та фашизмом у міжвоєнній Європі; його співпрацю із нацистською Німеччиною; насилля проти національних меншин та навіть українського населення; відносини з американською розвідкою в повоєнний період, та дослідити біографії лідерів і теоретиків руху. В останні 5–10 років до написання нових та узагальнювальних досліджень, присвячених питанням історії українського націоналізму, доклалося багато вчених³. Водночас спостерігається тенденція обмежувати дискусію жорсткими рамками в стилі часів Холодної війни, наприклад: ОУН і УПА були захисниками українців чи фашистами – масовими вбивцями⁴. Тому переоцінка українського націоналізму – це ще далеко не завершений процес.

Три нові книги, що розглядаються в цій рецензії, присвячені різним аспектам історії українського націоналізму, висвітленим з різних позицій. Це написана Гжегожем Россолінським-Лібе біографія Степана Бандери, найвпливовішого лідера націоналістів; історія українських націоналістичних письменників та ідеологів від Мирослава Шкандрія й полемічна публікація Володимира В'ятровича, присвячена масовому українсько-польському насильству в часи Другої світової війни. Авторами двох праць є визнані вчені, Мирослав Шкандрій і Гжегож Россолінський-Лібе, третю написав найвпливовіший український активіст у сфері національної пам'яті – Володимир

Army and the Organization of Ukrainian Nationalists in Late Soviet Discourse, 1945–85», *REGION: Regional Studies of Russia, Eastern Europe, and Central Asia* 2, № 2 (2013): 289–316).

³ Для прикладу див. роботи таких вчених, як Тарік Сіріл Амар, Джефрі Бердз, Франціска Брудер, Сергій Єкельчик, Олександр Зайцев, Тарас Курило, Девід Марплз, Гжегож Мотика, Александр Пруссін, Пер Андерс Рудлінг, Александр Статів, Томаш Стрик, Джон-Павло Хімка та Марко Царинник.

⁴ Див. для прикладу дискусію про семінар з історії українського націоналізму, що проводився в Колумбійському університеті у 2013 р. (Taras Kuzio, «This Is Not How Ukrainian History Should Be Debated (at Columbia or Elsewhere)», *Ukrainian Weekly*, May 19, 2013; український переклад: Тарас Кузьо, «Це не той спосіб, у який українська історія має обговорюватися (у Колумбійському університеті чи деінде)», *Historians*, 1 червня, 2013, <https://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/721-taras-kuzio-tse-ne-toi-sposib-u-iakyi-ukrainska-istoriia-maie-obhovoriuvatysia-v-kolumbiiskomu-universyteti-chy-deinde>) та відповідь Антона Шеховцова: Anton Shekhovtsov, «How Ukrainian History Should be Debated – a series of articles», *Anton Shekhovtsov's blog*, 25 червня, 2013, <http://anton-shekhovtsov.blogspot.com/2013/06/how-ukrainian-history-should-be-debated.html>). Додатково про цю дискусію див. роботи Джона-Пола Хімки (John-Paul Himka, «Interventions: Challenging the Myths of Twentieth-Century Ukrainian History», у *Convolutions of Historical Politics*, ред. Alexei Miller і Maria Lipman (Budapest: Central European University Press, 2012), 211–238; John-Paul Himka, «War Criminality: A Blank Spot in the Collective Memory of the Ukrainian Diaspora», *Spaces of Identity* 5, № 1 (2005): 9–24.

В'ятрович, який захистив кандидатську дисертацію з історії та зараз очолює Інститут національної пам'яті⁵. Їхні праці необхідно розглядати в контексті, з якого вони постали; він складається з дебатів про історію та пам'ять українського націоналізму.

Нещодавно провідний український історик Ярослав Грицак зауважив, що за 25 років незалежності «українські історики не змогли написати бодай одну добру біографію» Степана Бандери, «на тему, яка має такий суспільний запит не лише в Україні, а й в Росії»⁶. Дійсно, про тривалу вибухонебезпечність Бандери в сучасних дискусіях свідчить те, що першим дослідником, який це зробив, був не українець, а польський історик, який навчався в Німеччині, Гжегож Россолінський-Лібе⁷. У своїй об'ємистій праці автор показує, чому українське суспільство, включаючи більшу частину наукової спільноти, виглядає таким, що не бажає зіткнутися з повним спадком найвідомішого і найодіознішого націоналіста ХХ ст. Россолінський-Лібе не лише подає біографію Бандери, зосереджуючись на його ідеях та політиці, але також розглядає історичний контекст українського націоналізму, особливо ОУН та УПА. Крім того, він обговорює спадщину Бандери після його смерті в 1959 р., простежує його культ на Заході та експорт цього культу до пострадянської України після 1991 р. Россолінський-Лібе використав приголомшливу кількість джерел, включаючи газети, журнали, фільми, документи із 32 архівів та інтерв'ю. Він вивчав не лише документи українських націоналістів, а й «архіви мовчання» — свідчення жертв масового насильства з боку націоналістів, які рідко залучаються у працях українських істориків, особливо в ідеологічно заангажованих проєктах на кшталт «Літопису УПА»⁸.

⁵ Володимир В'ятрович очолював Інститут національної пам'яті у 2014–2019 рр.

⁶ Наталія Міняйло, «Щоб перемогти Путіна, треба зробити його смішним» — історики», *Gazeta.ua*, 26 березня, 2015, https://gazeta.ua/articles/history/_sob-peremogti-putina-treba-zrobiti-jogo-smishnim-istoriki/617469. Дякую Сергію Екельчику за те, що звернув мою увагу на цю цитату.

⁷ Россолінський-Лібе добре знає проблематичність своєї теми: коли у 2012 р. він приїздив до України з виступом про Бандеру, його лекції були скасовані через погрози. На захист академічної свободи в цій ситуації виступило небагато українських колег.

⁸ «Літопис УПА» складається з 4 серій, відомих як «Стара серія» (51 том), «Нова серія» (28 томів станом на 2022 р.), «Літопис УПА — Бібліотека» (15 томів) і «Події та Люди» (40 томів). Її редактором є Петро Й. Потічний. Критичну оцінку проєкту див. у Пера Андерса Рудлінга (Per Anders Rudling, «Historical Representation of the Wartime Accounts of the Activities of the OUN–UPA (Organization of Ukrainian Nationalists–Ukrainian Insurgent Army)», *East European Jewish Affairs* 36, № 2 (2006): 163–189).

У цій книзі читача вражає те, що як для людини, яку одночасно так паплюжать і так шанують, Бандера постає дуже банальним — мало чого досягаючи навіть з його власної перспективи. Дійсно, більшу частину 1930-х і 1940-х рр. він провів утримуваним під замком у Німеччині⁹. Проте і під час перебування на волі він не дуже доклався до формулювання чіткої ідеології, можливо тому, що був занадто зайнятий з'ясуванням взаємин між угрупованнями націоналістів і відносинами ОУН з нацистською Німеччиною, у діапазоні «любов–ненависть». Післявоєнний послужний список Бандери вражає ще менше: більше міжособної боротьби, відправка молодих людей на суїцидальні завдання проти Радянського Союзу в часи Холодної війни, щоб перепродати Заходу свої викриті підпільні мережі, і залицання до колишніх нацистів у західнонімецькій розвідці.

Як тоді зрозуміти резонансність Бандери? Як пояснює Россолінський-Лібе, його популярність у націоналістичному русі була зумовлена безжальним фанатизмом. Світогляд Бандери, аж ніяк не унікальний для того часу, включав презирство до демократії; захоплення фашизмом, расизмом і євгенікою (спрямованими передусім проти поляків, євреїв і росіян); антисемітизм і заклики до національної революції (С. 104–115). А втім, лідером націоналістів його зробив передусім власний екстремізм. Ще в підлітковому віці Бандера був схильний до крайнощів, заганняв «булавки під нігті, щоб загартувати себе для майбутніх тортур» і сприймав «світ у [...] чорно-білих націоналістичних категоріях» (С. 106). Долучившись до націоналістичного руху, він цурався тих, хто був менш відданий справі (С. 95–96). Пізніше він ніколи не вагався застосувати «революційний терор» проти тих, у кому вбачав ворогів своєї організації. Його наполегливість, рівно як і послідовне прагнення до «сакралізації політики та насильства», забезпечили Бандері особливе становище в русі (С. 115).

Ідейний правий авторитарист і терорист, Бандера провів війну в ув'язненні. Тож його відповідальність за злочини, скоєні під час війни від його імені та його організацією, є предметом дискусій. Тому авторитетне обговорення Россолінського-Лібе історії ОУН і УПА в часи війни, можливо, найважливіша частина цієї важливої книги. Події 1941 р. в Україні він трактує як «національну революцію» (С. 167–240)¹⁰. Ще напередодні німецького вторгнення до

⁹ Бандера перебував за ґратами із 14 червня 1934 р. до 13 вересня 1939 р. в Польщі, липень 1941 – вересень 1944 р. він був у німецькому ув'язненні (прим. ред.).

¹⁰ Цей погляд автор вперше сформулював у праці Grzegorz Rossolinski-Liebe, «The "Ukrainian National Revolution" of 1941», *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 12, № 1 (Winter 2011): 83–114.

Радянського Союзу ОУН(б) (бандерівське крило ОУН, що оформилося після розходження в 1939 р. з фракцією, очолюваною іншим провідником націоналістів, Андрієм Мельником) розробила план із назвою «Боротьба й діяльність ОУН під час війни». У ньому визначалося, що «вороги», «москалі, поляки й жида» будуть «винищеними в боротьбі» і проголошувалося, що «можна дозволити собі ліквідацію небажаних польських, московських та жидівських діячів» (С. 181, 183). Незгодних з націоналістами українців таврували як «зрадників» і погрожували «терором» (С. 181–182, 184). Як пояснювалося в бандерівській «Боротьбі», новою українською державою керуватиме ОУН під проводом Бандери (С. 187).

На проголошення ОУН(б) 30 червня 1941 р. відновлення Української держави нацисти відповіли арештами значної частини її керівництва. Проте основна увага Россолінським-Лібе зосереджена не на цьому придушенні націоналістичного руху. Натомість він ставить просте і до цього часу ігнороване питання: яким був зв'язок між поширеними закликами націоналістів до терору і насильства та їхніми діями під час війни? Він показує, що хоча німці й завдавали ударів по українських націоналістах, останні атакували євреїв та інших своїх «ворогів», визначених за етнічною та політичною ознаками.

Багато націоналістів залишилися на німецькій службі у складі допоміжної поліції навіть після розпуску збройних загонів ОУН(б), аж поки Сталінград не став сигналом, що вдача німців вичерпалася (С. 256–260)¹¹. До того ж ОУН не висловлювала щирої заперечення проти участі своїх членів у поліцейських формуваннях та причетності до Голокосту чи насильства над цивільним населенням загалом. Розгляд Россолінським-Лібе сюжету про поліцію розвіює міфи про те, що вся ОУН(б) пішла в антинімецьке підпілля і що її члени не брали участі в масових вбивствах євреїв¹². Хоча багато членів ОУН у 1943 р. втекли з колаборантської поліції, щоб долучитися до

¹¹ Базуючись на 118 біографіях, Іван Качановський показав, що 46% лідерів ОУН–УПА служили в якихось підпорядкованих німцям поліцейських підрозділах або були завербовані чи підготовані ними (Ivan Katchanovski, «Terrorists or National Heroes? Politics and Perceptions of the OUN and the UPA in Ukraine», *Communist and Post-Communist Studies* 48, № 2–3 (2015): 217–228).

¹² Щодо участі ОУН(б) у Голокості див. також доповідь Івана Качановського, представлену на конференції Асоціації з вивчення національностей (Association for the Study of Nationalities) у Колумбійському університеті 15–17 квітня 2010 р. (Ivan Katchanovski, «The OUN, the UPA, and the Nazi-Led Genocide in Ukraine», *Mittäterschaft in Osteuropa im Zweiten Weltkrieg und im Holocaust*, https://www.academia.edu/39873146/The_OUN_the_UPA_and_the_Nazi_Genocide_in_Ukraine) та докторську дисертацію Джарета Макбрайда (Jared Graham McBride, «A Sea of Blood and Tears»: Ethnic Diversity and Mass Violence in Nazi-Occupied Volhynia, Ukraine, 1941–1944» (Дис. докт. філос., Каліфорнійський університет, Лос-Анжелес, 2014), 113–115, 262–277).

новоствореної УПА, остання не тільки воювала з німцями та радянськими партизанами, а й провела скоординовану кампанію етнічних чисток поляків, вбила тисячі українців і чинила насильство щодо євреїв (С. 262–280)¹³. Після повторної окупації в 1944 р. Західної України радянською владою УПА вела проти неї партизанську війну, яка відзначалася насильством над некомпатантами (С. 295–309).

Загалом, міркування Россолінського-Лібе про відповідальність Бандери за насильство націоналістів є слушними. Ми мало знаємо про ступінь його контролю над своєю організацією влітку 1941 р., до арешту. Проте Россолінський-Лібе показує, що Бандера давав вказівки провіднику Крайової езекутиви ОУН Івану Климіву. Навіть більше, Бандера знав про насильство: «Стецько повідомив телеграмою Бандері: “Робимо міліцію, що допоможе жидів усувати і охоронить населення”» (С. 542). Однак жодного разу – ні під час війни, ні після неї – він не відмежувався від нього (С. 239). Так само, хоча під час етнічних чисток 1943–1944 рр. Бандера не перебував в Україні, він ніколи їх не осуджував (С. 282). Россолінський-Лібе стверджує, що хоча на Бандеру неможливо покласти «особисту відповідальність» за звірства націоналістів, лідер організації, яка закликала «очистити» Україну від росіян, євреїв та поляків, ніс «моральну, етичну та політичну відповідальність» (С. 411; див. також С. 280–282, 542–543). Справді, єврейські та польські свідки часто передають свій страх перед «бандерівцями»¹⁴.

Коли Россолінський-Лібе успішно передає ідеологію й етос українського націоналістичного руху та його насильство, він менш переконливий у зображенні його відносин з широкими верствами населення. Обговорюючи етнічні чистки поляків, Россолінський-Лібе пише, що багато українців не виступали проти них і що УПА закликала їх до участі «расистськими гаслами». В етнічному насильстві він згадує роль «простих українців», але мало говорить про спонукування та мотивацію (С. 267)¹⁵. Утім, він робить короткі зауваги про те, як

¹³ Як чудові роботи з цієї теми див. праці Гжеґожа Мотики, зокрема його монографію (Grzegorz Motyka, *Ukraińska partyzantka 1942–1960: Działalność Organizacji ukraińskich nacjonalistów i ukraińskiej powstańczej armii* (Warsaw: Rytm, 2006)); та статтю Тімоті Снайдера (Timothy Snyder, «The Causes of Ukrainian-Polish Ethnic Cleansing 1943», *Past and Present* 179, № 1 (2003): 197–234).

¹⁴ Багато євреїв, які переховувалися в Україні в 1943–1944 рр., боялися УПА так само, як і німців, якщо часом не більше. Див. свідчення Фейрі Глусс (21611), Арона Бабуха (26557) і Макса Гросблата (11967) з Архіву візуальної історії Фонду Шоа Університету Південної Каліфорнії (USC Shoah Foundation Visual History Archive) як лише три з багатьох прикладів ставлення євреїв до УПА.

¹⁵ В його статті про 1941 р. також припускається, що тоді існувала значна підтримка – на підставі наявності листів, надісланих до Проводу ОУН. Див. Rossoliński-Liebe, *Stepan Bandera*, 229–234; Rossoliński-Liebe, «The “Ukrainian National Revolution” of 1941».

«випадковість» і «примус» могли відіграти свою роль як причину долучення пересічних українців до лав УПА, але не розкриває цю тему (С. 539–540)¹⁶. Щоб зрозуміти динаміку народної підтримки ОУН та УПА, особливо на мікрорівні, потрібна додаткова робота¹⁷.

Крім того, іноді вводить в оману використовувана Россолінським-Лібе термінологія, наприклад, вживання стосовно ОУН і УПА означення «геноцидальний рух» (С. 28, 38). Націоналісти, тією чи іншою мірою, брали участь у Голокості, але це не було їхньою ідеєю чи головною метою. Крім того, як стверджує автор, найбільш адекватним для означення масових убивств поляків є поняття «етнічні чистки» (С. 290). Використання в цьому контексті терміна «геноцид» може відволікти від ретельного аналізу та може бути сплутане з політизованими нападами на Україну, про що також каже Россолінський-Лібе (С. 363–406). В іншому місці він пропонує переконливі аргументи на користь розуміння українського націоналізму часів Другої світової війни через категорію «фашизм», а не через часто аналітично недоречний термін «інтегральний націоналізм» (С. 456).

Россолінський-Лібе висвітлює суперечливу постать Бандери, підготувавши ґрунтовне і новаторське дослідження. Ця книга є вкрай необхідною в політизованому просторі, де з'являються україномовні праці на кшталт «Чому ми любимо Бандеру» (С. 443, 474)¹⁸. Інтегруючи нові міжнародні дослідження, вона кидає виклик національним наративам; також вона окреслює проблеми для подальших досліджень, як-от культ Бандери та його післявоєнний експорт на Захід, а згодом реекспорт назад до пострадянської України¹⁹.

Як і Россолінський-Лібе, літературознавець Мирослав Шкандрій у своїй праці «Український націоналізм: політика, ідеологія і література, 1929–1956» робить важливий внесок у розуміння українського

націоналізму. Вже сама тема свідчить, що ця праця є бажаним доповненням до сучасних наукових дискусій²⁰. Незважаючи на те, що політичним і військовим аспектам історії українського націоналізму приділяється багато уваги, Шкандрій значною мірою правий, стверджуючи, що існує «напрочуд мало досліджень» про ідеологів ОУН (С. 9). Показом важливих теоретиків і письменників Шкандрій прагне вийти за межі бінарного підходу «безапеляційного прославлення або засудження ОУН» і продемонструвати гетерогенність та еволюцію ідей всередині руху, в якому домінував «авторитарний націоналізм» (С. 12, 271).

Книга Шкандрія складається із чотирьох розділів, присвячених політиці, ідеології, міфу та літературі. Навівши історичне тло щодо дискусій про письменників і мислителів, автор зосереджується на «духовному батькові» українського націоналістичного руху Дмитрі Донцові та на ідеології ОУН, концентруючись на працях п'яти ключових авторів. Потім він переходить безпосередньо до літературних проблем, пояснюючи роль міфу та палінгенезу в українській націоналістичній думці. В останньому розділі книги Шкандрій досліджує творчість семи письменників-націоналістів.

Шкандрій загалом успішно показує існування серед націоналістичних мислителів різних лояльностей і розходжень, а також зміни в їхніх ідеях з плином часу. Радянські пропагандистські зображення української націоналістичної думки як прямопохідної від Донцова та його «сеансів ненависті» до львівських погромів він відкидає як грубу карикатуру (С. 83). У той час як Донцов для Шкандрія залишається негативним персонажем, стає зрозуміло, що багато провідних мислителів українського націоналізму, навіть ті, хто спочатку перебував під впливом Донцова, поривали з ним на різних етапах (С. 98, 104, 109). Шкандрій розглядає, як ключові оунівські письменники, зокрема Микола Сціборський та Євген Онацький, конфліктували з Донцовим через його «містицизм, ірраціоналізм [...] /ma/ ідею аристократичної касты» (С. 106). Ці автори ухилялися від відкритого захоплення фашизмом і не сприймали відкидання Донцовим будь-якого

¹⁶ Він описує примусовий призов до УПА у повоєнний час (1945 р.), але не під час війни. Див. Rossoliński-Liebe, *Stepan Bandera*, 301.

¹⁷ Як приклад дослідження на мікрорівні див. Jared Graham McBride, «Peasants into Perpetrators: he OUN–UPA and the Ethnic Cleansing of Volhynia, 1943–1944», *Slavic Review* 75, № 3 (2016): 630–654.

¹⁸ Її можна читати разом з чудовим нещодавнім дослідженням Франціски Брудер про ОУН (Franziska Bruder, «Den ukrainischen Staat erkämpfen oder sterben!». *Die Organisation Ukrainischer Nationalisten (OUN) 1928–1948* (Berlin: Metropol, 2007)).

¹⁹ Як новаторську працю про український «націоналізм далекого зарубіжжя» у часи Холодної війни див. доповідь Пер Андерса Рудлінга (Per Anders Rudling, «Cold War Representation of a Wartime Life: Memory and Contention»), представлену на семінарі From Hot War to Cold War: Transnational Trajectories Workshop у Колумбійському університеті у Нью-Йорку 22 квітня 2015 р.

²⁰ Серед останніх ключових англomовних праць про український націоналізм можна назвати книжки Джона Армстронга та Олександра Мотиля (Armstrong, *Ukrainian Nationalism*; Alexander J. Motyl, *The Turn to the Right: The Ideological Origins and Development of Ukrainian Nationalism, 1919–1929* (Boulder, CO: East European Monographs, 1980)). З іншомовних праць див. роботи Томаша Стриєка та Олександра Зайцева (Tomasz Stryjek, *Ukraińska idea narodowa okresu międzywojennego: Analiza wybranych koncepcji* (Wrocław: Fundacja na rzecz nauki polski, 2000); Олександр Зайцев, *Український інтегральний націоналізм (1920–1930-ті роки): Нариси інтелектуальної історії* (Київ: Критика, 2013)).

типу етнокультурної традиції та його «аморальний волонтаризм» (С. 115, 214, 271). Шкандрій також показує менш відомих мислителів-націоналістів, як-от: Юліян Васіян, Юрій Бойко, Юрій Клен і Докія Гуменна, щоб висвітлити, як у повоєнний період деякі автори відкидали власне минуле та націоналістичні погляди заради ідей, що пропагували християнський гуманізм і елементи демократичної думки.

У заключному розділі Шкандрій подає елегантний, інформативний і переконливий аналіз української націоналістичної літератури. Він оживляє складні біографії низки письменників, зокрема Олени Теліги та Уласа Самчука, добре відомих сьогодні в Україні, але не на Заході. Шкандрій відкинув націоналістичну міфологізацію Теліги, щоб показати нам жінку, яка боролася і загинула за Україну (вона була вбита в Бабиному Яру в 1942 р.). Водночас він пише, що у 1930-х рр. вона була відвертою прихильницею Гітлера та Донцова (С. 176–177, 185). Також він показує її сутички в Українському національно-демократичному об'єднанні (УНДО) з поміркованішими жіночими активістками та роль жіночності та гендеру серед націоналістів. Волинянин Самчук – ще один цікавий сюжет: отримавши в молодості наказ убити церковного діяча (С. 32–33), Самчук потім співпрацював з нацистами як редактор газети. Пізніше він прагнув покаятися за свій антисемітизм воєнної доби і став активним критиком ОУН та ідеології Донцова (С. 235). Складна суперечливість, яку Шкандрій розкриває в цих часто возвеличуваних постатях, робить читання захопливим.

У той час як Шкандрій стоїть на твердому ґрунті при обговоренні письменників та літератури українського націоналізму, його розповідь про політичний провід та діяльність ОУН є менш переконливою. Він припускає, що поміж його героями (письменниками-мислителями) та політичними організаціями ОУН воєнного і повоєнного часу розвиток ідеології був лінійним та паралельним (С. 76, 99, 270, 274), стверджуючи, що «розрив» із фашизмом і зсув до демократії відбувся приблизно в серпні 1943 р., коли перебіг війни явно обернувся проти нацистської Німеччини та на користь союзників. Шкандрій оживлює старе міркування Джона Армстронга про те, що в оунівському русі існували «заявлені та реальні погляди», натякаючи, що прийняття фашизму могло визначатися лише тимчасовою політичною доцільністю, у той час як демократичні погляди, зручно близькі до поглядів західних союзників, весь цей час лежали майже на поверхні (С. 124).

Навіть якщо деякі письменники та ідеологи в той час і могли змінити свою думку, то до завершення етнічних чисток з боку ОУН

та УПА, які провадилися навіть після формального проголошення ними принципів демократії та права національних меншин, влітку 1943 р. лишалось ще кілька місяців²¹. Шкандрій вважає, що «подальші події демонструють, що велика кількість членів ОУН щиро прийняла ці [демократичні] принципи», але в дійсності, як це показано Россолінським-Лібе, післявоєнна діяльність ОУН в Німеччині була сповнена насильства і міжособної боротьби (С. 270, 291–361). Післявоєнні документи показують, що з різних націоналістичних угруповань, про які говорив Шкандрій, було мало таких, що опиралися гріху «культу вождя», численним доносам американській розвідці на націоналістів та інших українців (часто блокуючи так українцям виїзд на Захід) і жорстокій *реальній політиці* слабких, яка означала відправку молодих українців в Україну на смерть у безнадійних шпигунських місіях Холодної війни²². Матеріали з американських архівів про повоєнний період свідчать про жорстоку внутрішню боротьбу між націоналістичними групами, доноси американським спецслужбам і заявлену відданість антидемократичній політичній практиці. Вони показують, чому нам, можливо, варто поставити армстронгове питання про «заявлені та реальні погляди» ОУН – але відносно демократії²³. Традиційна інтелектуальна історія Шкандрія не враховує реалій геополітики, етнічних чисток і звичайного опортунізму.

Крім того, Шкандрій не відповідає на питання, порушене Россолінським-Лібе: як Бандера і його послідовники розвинули такі «жорсткі, фанатичні погляди», включаючи расовий націоналізм і поклоніння насильству? (С. 42). Сціборський і Онацький могли мати складне, а іноді й протилежне прийнятому, ставлення до цих тем. Однак, як показує Россолінський-Лібе, інші автори, зокрема Микола Міхновський і Степан Рудницький, пропонували щодо українців та їхніх сусідів расистські погляди, які мали очевидний вплив на членів ОУН (С. 55–57, 71, 83–84, 87, 111, 177–178, 215, 533–534).

²¹ Шкандрій не згадує, що етнічні чистки поляків поширювалися і на Галичину (Shkandrij, *Ukrainian Nationalism*, 270).

²² Як приклад лідера з лівого крила ОУН див. історію Івана Майстренка. Його мемуари (Іван Майстренко, *Історія мого покоління: спогади учасника революційних подій в Україні* (Едмонтон: Канадський інститут українських студій, 1985)) і його розвідувальне досьє Корпусу контррозвідки армії США є прикладами нового типу джерел, які можна знайти в архівах США, див.: Національне управління архівів та документації (NARA), RG 319, IRR (Investigative Records Repository), XE262527 (Ivan Maystrenko Personal File) (надано автору через запит на підставі Закону про свободу інформації, 2015 р.).

²³ Щодо використання американських архівів, з урахуванням нюансів див.: Jeffrey Burds, «The Early Cold War in Soviet West Ukraine, 1944–1948», *Carl Beck Papers in Russian and East European Studies* 1505 (2001): 1–73.

Міхновський вимагав «України для українців» і того, щоб українці ніколи не брали шлюби з представниками інших національностей, тоді як Рудницький стверджував, що існують «антропологічні відмінності українців від їхніх сусідів»²⁴. Оунівська брошура 1944 р. «Нація як вид» навіть посиляється на Рудницького, щоб обґрунтувати расистський спосіб розуміння української ідентичності²⁵. Бандера та інші націоналісти були добре знайомі з цими мислителями за журналами середини 1930-х рр., не кажучи вже про інших авторів, які стверджували, що євреї були «чужинцями» і «ворожим елементом» в «українському національному організмі»²⁶. Щоб зрозуміти, як подібні погляди утвердилися серед ядра ОУН(б), варто було б розглянути цих та інших впливових радикальних письменників, деякі з яких були безпосередньо пов'язані з ОУН²⁷.

Окремі твердження Шкандрія щодо історії ОУН часів війни є помилковими. Наприклад, не всі підготовані німцями українські підрозділи були «зняті з фронту і роззброєні» в 1941 р. Насправді, було багато таких, як майбутній командир УПА Роман Шухевич, який до 1943 р. покірно служив німцям у добре озброєному батальйоні шуцманшафту (С. 60)²⁸. Різні провідники та командири УПА продовжували свою службу і при німцях²⁹. Шкандрієве тлумачення погромного насильства також застаріле, оскільки він спирається на історика Ярослава Грицака, який не є експертом ні з питань війни, ні з питань погромів (С. 66)³⁰. На жаль, щоб показати, що ОУН запобігла погромному насильству проти євреїв, цитується полемічна праця В'ятровича.

²⁴ Rossoliński-Liebe, *Stepan Bandera*, 84.

²⁵ Rossoliński-Liebe, *Stepan Bandera*, 268.

²⁶ Юрій Милинич, цит. за: Rossoliński-Liebe, *Stepan Bandera*, 108.

²⁷ Див., наприклад, роботи Марка Царинника й Тараса Курила (Marco Carynnyk, «Foes of Our Rebirth: Ukrainian Nationalist Discussions about Jews, 1929–1947», *Nationalities Papers* 39, № 3 (May 2011): 326; Taras Kurylo, «The “Jewish Question” in the Ukrainian Nationalist Discourse», *Polin: Studies in Polish Jewry* 26: Jews and Ukrainians (2013): 213–258).

²⁸ Див. Per Anders Rudling, «Szkolenie w mordowaniu: Schutzmannschaft battalion 201 i Hauptmann Roman Szuchewycz na Białorusi w 1942 r.», у *Prawda historyczna a prawda polityczna w badaniach naukowych: Ludobójstwo na Kresach południowo-wschodniej Polski w latach 1939–1946*, ред. Bogosław Paź (Wrocław: Wydawnictwo uniwersytetu Wrocławskiego, 2011), 211.

²⁹ McBride, «A Sea of Blood and Tears», 111–115, 267–274.

³⁰ Замість проблемних джерел, якими він користується, Шкандрій міг би звернутися до подібної важливої роботи: Wendy Lower, «Pogroms, Mob Violence, and Genocide in Western Ukraine, Summer 1941: Varied Histories, Explanations, and Comparisons», *Journal of Genocide Research* 13, № 3 (2011): 217–246. Як найкращу статтю з теми (опубліковану вже після виходу книги Шкандрія), див.: Kai Struve, *Deutsche Herrschaft, ukrainischer Nationalismus, antijüdische Gewalt: Der Sommer 1941 in der Westukraine* (Munich: DeGruyter-Oldenbourg, 2015).

Проте це політизоване та фундаментально оманливе твердження, яке не підтверджується жодним сучасним дослідженням погромів (С. 67)³¹.

Передумови труднощів Шкандрія в роботі зі спадщиною оунівського насильства, схоже, коріняться в його ставленні до історіографії. Він залучає нові та важливі праці істориків, як-от: Джон-Пол Хімка, але не розуміє фундаментальної різниці між подібними дослідженнями та полемічними писаннями таких авторів, як В'ятрович (С. 54–55, 68–71). Для книги, у якій йдеться про намір уникнення «безапеляційного прославлення» ОУН, немає сенсу спиратися на дослідника, який заявив про своє бажання прославити ОУН (С. 12). Так само представники першого покоління симпатиків ОУН, як-от Петро Мірчук та Лев Шанковський, не просто «уникали обговорення темних сторінок історії організації», як стверджує Шкандрій (С. 9). Вони його активно заглушали. Хоча Шкандрій має рацію в тому, що відкриття архівів дозволило розв'язати «міфи», важливо не лише проводити більше архівних досліджень, але передусім зрозуміти, яким чином міфи були створені – на Сході та Заході, антинаціоналістські та націоналістські – і, що не менш важливо, чому вони все ще з нами (С. 276).

У той час як книги Россолінського-Лібе та Шкандрія є прикладами праць, що спрямовані розв'язати складні питання, пов'язані з українським націоналізмом, і зробити реальний внесок в історіографію, нещодавня робота Володимира В'ятровича є яскравим зразком типу досліджень, які десятиліттями були справжнім лихом для зазначеного предметного поля: короткозорої, погано дослідженої апології насильства з боку українських націоналістів. Володимир В'ятрович – голова Українського інституту національної пам'яті [2014–2019] (і головний доповідач на церемонії відкриття першого в Північній Америці пам'ятника Бандері)³². Довгий час він був провідним активістом націоналістичних ініціатив, спрямованих на вшанування ОУН та УПА, применшуючи та заперечуючи темні сторони їхньої історії³³. Має

³¹ Тарас Курило і Іван Хімка, «Як ОУН ставилася до євреїв? Роздуми над книжкою Володимира В'ятровича», *Україна модерна* 13, № 2 (2008): 252–265.

³² 5 липня 2015 р. Організація оборони чотирьох свобод України організувала захід під назвою «Вшанування наших героїв» в Елленвільлі, штат Нью-Йорк. Оригінальний пам'ятник встановлено в 1962 р. Див. із цього приводу: Rossoliński-Liebe, *Stepan Bandera*, 421–422.

³³ Детальніше про В'ятровича та його писання див. Jared Graham McBride, «How Ukraine's New Memory Commissar Is Controlling the Nation's Past», *The Nation*, August 13, 2015, <http://www.nation.com>.

ступінь кандидата історичних наук. Перед призначенням в УІНП працював директором Галузевого державного архіву Служби безпеки України та директором львівського Центру досліджень визвольного руху (ЦДВР), який тяжіє до виправдання та прославлення українських націоналістів³⁴. Діяльність В'ятровича отримала фінансування і підтримку з боку частини української діаспори в США – тобто загалом тих самих груп і організацій, які культивували повоєнний міф про Бандеру, так ретельно деконструйований Россолінським-Лібе.

Опублікована видавництвом українського університету, який має репутацію «ліберального» та «західного», «Друга польсько-українська війна» В'ятровича намагається спростувати існуючі ґрунтовні та об'ємні дослідження, що документально підтверджують роль ОУН і УПА в етнічних чистках поляків, заявляючи про 70 000–100 000 їхніх жертв³⁵. Це зручно «збалансована» історія спільного взаємного насильства, пронизаного спорадичною та спонтанною селянською жорстокістю³⁶. Таку докорінно небезпристрасну інтерпретацію важко пояснити інакше, ніж наслідком упередженого та неакадемічного підходу. Книга привернула значну увагу громадськості в Україні та

отримала багато рецензій³⁷. У науковому середовищі більшість рецензій були вкрай критичними³⁸.

На думку В'ятровича, масове українсько-польське насильство було «війною», яка почалася з вбивств поляками українців влітку 1942 р. і закінчилася депортацією ними ж українців у 1947 р. Науковці вже давно відкинули твердження про те, що відносно нечисленні вбивства 1942 р. (із сотнями українських жертв) спричинили кампанію етнічних чисток з боку українських націоналістів, яка забрала десятки тисяч життів. Докази, які б зв'язали ці дві події в одному причинно-наслідковому ланцюжку, відсутні³⁹. Крім того, використання В'ятровичем замість набагато більш точного означення «етнічні чистки» терміна «війна» викликає занепокоєння своєю помилковістю, оскільки він передбачає, що це був, по суті, конфлікт між озброєними і наділеними повноваженнями комбатантами. Але переважна більшість жертв з обох сторін – це беззбройні цивільні особи. Інтерпретація В'ятровича прикриває злочинців, відтворюючи їхню самопрезентацію як воїнів, а не вбивць. Це, своєю чергою, відмежовує політичні організації, до яких належали ці комбатанти, від їхніх політичних програм, що закликали до етнічного насильства та направляли його. Такий підхід повторює традиційну тактику заперечення або применшення відповідальності за масові вбивства. Захисники злочинців – у Туреччині, на Балканах або деінде – постійно намагаються зобразити навмисно сплановане масове насильство проти цивільних осіб просто як може і трагічні, але точно ненавмисні жертви війни; використовуються й інші заперечувальні махінації⁴⁰.

thenation.com/article/how-ukraines-new-memory-commissar-is-controlling-the-nations-past/; John-Paul Himka, «Legislating Historical Truth: Ukraine's Laws of 9 April 2015», *Ab Imperio*, April 21, 2015, <http://net.abimperio.net/node/3442>; Per Anders Rudling, «The OUN, the UPA, and the Holocaust: A Study in the Manufacturing of Historical Myths», *Carl Beck Papers in Russian and East European Studies* 2017 (2011): 28–31; Grzegorz Rossoliński-Liebe, «Debating, Obfuscating, and Disciplining the Holocaust: Post-Soviet Historical Discourses on the OUN–UPA and Other Nationalist Movements», *East European Jewish Affairs* 42, № 3 (2012): 207–208. Також див. критичні статті Василя Расаевича про В'ятровича: «Замкнуте коло "спеціальної" української історії», *Zaxid.net*, 13 вересня, 2010, http://zaxid.net/news/showNews.do?zamknute_kolo_spetsialnoyi_ukrayinskoyi_istoriyi&objectId=1111060; «Скринька пандори», *Zaxid.net*, 13 квітня, 2015, http://zaxid.net/news/showNews.do?skrinka_pandori&objectId=1347660; «Виверти Пропанди», *Zaxid.net*, 30 серпня, 2015, http://zaxid.net/news/showNews.do?viverti_propagandi&objectId=1367592.

³⁴ Про Центр див.: Per Anders Rudling, «Warfare or War Criminality», *Ab Imperio* 1 (2012): 357–359. Перелік видань центру див. на його сайті <http://www.cdvr.org.ua/>. Центр підтримують академічні інституції Північної Америки, зокрема Канадський інститут українських студій та Гарвардський український науково-дослідний інститут, а також такі націоналістичні діаспорні організації, як Конгрес українців Канади та Український конгресовий комітет Америки.

³⁵ Книга була опублікована друкарнею Києво-Могилянської академії – того самого університету, який скасував виступ Россолінського-Лібе про Бандеру.

³⁶ Щодо кількості жертв див.: Motyka, *Ukraińska partyzantka*, 410–413.

³⁷ Див. спеціальний випуск рецензій на книгу в журналі *Ab Imperio*, зокрема: Rudling, «Warfare or War Criminality»; Анджей Земба, «Мифологизированная "война"»; Гжегож Мотыка, «Неудачная книга»; Игорь Ильющин, «Плохо забытое старое: О новой книге Владимира Вятровича» – усі в *Ab Imperio* 1 (2012): 356–421. Див. також: Андрей Портнов, «Истории для домашнего употребления», *Ab Imperio* 3 (2012): 309–338; Andrzej Leon Sowa, «Recenzja książek: Polsko-ukraiński stosunki w 1942–1947 rokach u dokumentach OUN та UPA, red. Wołodmyr Wiatrowycz oraz Wołodmyr Wiatrowycz, Druha polsko-ukraińska wojna 1942–1947», *Pamięć i sprawiedliwość* 1, № 21 (2013): 450–460.

³⁸ Єдиним винятком став відгук Александра Мотиля: Alexander J. Motyl, «Review of Volodymyr V'iatrovych's Druha pol's'ko-ukrains'ka viina», *Journal of Ukrainian Studies* 37, № 1–2 (2012): 216–218.

³⁹ Критику аргументу про те, що польське насильство підштовхнуло українців до етнічних чисток, див. у: Rudling, «Warfare or War Criminality», 361–362; Grzegorz Rossoliński-Liebe, «Der polnisch-ukrainische Historikerdiskurs über den polnisch-ukrainischen Konflikt 1943–1947», *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 57, № 1 (2009): 77–78; Мотыка, «Неудачная книга», 396–398.

⁴⁰ Як приклад по Балканах див.: Stefan Karganović i Ljubiša Simić, *Srebrenica: Dekonstrukcija jednog virtuelnog genocida* (Belgrade: Fond «Istorijski Projekat Srebrenica», 2010); Stefan Karganović i Ljubiša

У результаті винні позбавляються відповідальності. На жаль, книга В'ятровича бентежно добре вписується в цю схему.

Викликає подив підхід В'ятровича до джерел: він попереджає нас про ненадійність та емоційну заангажованість свідчень, особливо жертв насильства (С. 19). Претензії на застарілі уявлення про об'єктивність використовуються для систематичного нехтування свідченнями жертв, нагадуючи про давно відкинуті помилки в царині вивчення Голокосту⁴¹. Проте В'ятрович не ігнорує всі сучасні подія свідчення. Він, наприклад, некритично цитує особистий архів Миколи Лебеда — одного з головних провідників націоналістів, засудженого за вбивство польського урядовця в міжвоєнний час та агента ЦРУ в повоєнний (С. 26). В'ятрович не ставить питання, чи міг Лебедь — зацікавлений у своїй репутації, зв'язках із ЦРУ і, не в останню чергу, у своєму імміграційному статусі — підчистити власний архів⁴². Він також постійно цитує спогади націоналістів, не ставлячи під сумнів, чи стали б вони сумлінно записувати для історії — або ж влади — власні злочини. Проте дослідникам насильства добре відомо, що голоси жертв часто можуть сказати нам більше, ніж свідчення злочинців, з тієї простої причини, що останнім є що втрачати через чесність⁴³.

Це не означає, що сліди масового насильства не можна виявити в архівних і навіть мемуарних джерелах. Насправді збереглися упівські джерела, які вказують на насильство над цивільним населенням — зокрема поляками, євреями та українцями. Це, наприклад,

Simić, *Rethinking Srebrenica* (S.I.: Unwritten History, 2013); Milivoje Ivanišević, *Srebrenica July 1995: In Search of Truth* (Belgrade: Hrišćanska misao, 2008). Щодо геноциду вірмен див.: Guenter Lewy, *The Armenian Massacres in Ottoman Turkey: A Disputed Genocide* (Salt Lake City: University of Utah Press, 2005); Justin McCarthy, *The Armenian Rebellion at Van* (Salt Lake City: University of Utah Press, 2009). У польському випадку аналогією буде праця Марека Яна Ходакевича: Marek Jan Chodakiewicz, *The Massacre in Jedwabne, July 10, 1941: Before, During, After* (Boulder, CO: East European Monographs, 2005). Як важливі свіжі праці про етнічне насильство див.: Ronald Grigor Suny, «*They Can Live in the Desert but Nowhere Else*»: A History of the Armenian Genocide (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2015); Edina Becirevic, *Genocide on the Drina River* (New Haven: Yale University Press, 2014).

⁴¹ Корисну оцінку цієї проблеми див. у Омера Бартова: Omer Bartov, «Eastern Europe as a Site of Genocide», *Journal of Modern History* 80, № 3 (2008): 581–591; Omer Bartov, «Wartime Lies and Other Testimonies: Jewish-Christian Relations in Buczac, 1939–1944», *East European Politics and Societies* 25, № 3 (2011): 486–511. Див. також: Rossoliński-Liebe, *Stepan Bandera*, 38–39; Christopher R. Browning, *Remembering Survival: Inside a Nazi Slave-Labor Camp* (New York: W. W. Norton, 2010).

⁴² NARA, RG 319 (Records of the Army Staff), E 134B, B 757, Box 757 (Mykola Lebed IRR Personal File).

⁴³ Jeffrey Burds, «Ethnicity, Memory, and Violence: Reflections on Special Problems in Soviet and East European Archives», в *Archives and Social Memory: Institutions, Practices, and Political Cultures*, ред. Francis X. Blouin Jr. і William G. Rosenberg (Ann Arbor: University of Michigan Press, 2006), 478.

спогади ветерана УПА Данила Шумука, який неодноразово згадував про вбивства поляків (за його твердженнями, він протистояв цим вбивствам)⁴⁴. Існує також неопублікований щоденник вояка УПА, який зафіксував вбивства євреїв його підрозділом, вихваляючись, що вони «відправили їх до лона Авраама»⁴⁵. В'ятрович доклав чимало зусиль, щоб показати, що УПА не чинила нападів на цивільне населення, чи то поляки, чи євреї. Для підтримання цієї ілюзії при роботі з мемуарами та щоденниками націоналістів правилом є вибірковість.

Крім того, В'ятрович, як колишній директор архіву спецслужби, намагається використати архівні матеріали, щоб заперечити існування наказів націоналістів на скоєння акцій скоординованого масового насильства. Різноманітні згадки про те, що командири та вояки обговорювали накази про вбивство поляків, В'ятрович відкидає як радянські фальшивки. Проте, коли вони відповідають його цілям, він залюбки посилається на тисячі сторінок документів з тих же архівів. Наприклад, В'ятрович стверджує, що важливі свідчення командира УПА Юрія Стельмашука від 28 лютого 1945 р. є підбудою, оскільки він не зміг відшукати оригінал протоколу допиту (С. 93–95)⁴⁶. Як виявилось, оригінал існує і зберігся в одному з московських архівів⁴⁷. Будь-який радянський документ, якщо містить інформацію, яка йому не подобається, для В'ятровича є підбудою — але щоб стверджувати, що етнічних чисток не було, він посилатиметься на інформацію з тих самих документів (С. 124).

Мабуть, найбільш бентежним аспектом книги є трактування однієї з наймасштабніших операцій націоналістів — різанини, присвяченої Дню св. Петра і Павла, 11–12 липня 1943 р., коли за одну ніч

⁴⁴ Danylo Shumuk, *Life Sentence: Memoirs of a Ukrainian Political Prisoner* (Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1984), 80–84.

⁴⁵ Державний архів Рівненської області (ДАРО), ф. Р-30 (ОУН–УПА), оп. 2, спр. 89 (Щоденник командира з Колодищенського загону).

⁴⁶ Про Стельмашука див. у того ж В'ятровича: Володимир В'ятрович, «Волинська трагедія — частина польсько-української війни», *Історична правда*, 7 грудня, 2011, <http://www.istpravda.com.ua/articles/4e1c07cfdc581/>.

⁴⁷ Свідчення від 28 лютого 1945 р. відсутні в матеріалах справи (спр. 22085) в Галузевому державному архіві Служби Безпеки України (ГДА СБУ) містяться в Державному архіві Російської Федерації (ДАРФ), ф. 9478 (Головне управління боротьби з бандитизмом), оп. 1, спр. 399, арк. 15–18 (Протокол допиту арештованого Стельмашука Юрія Олександровича, 28 лютого 1945 р.). Думка про ситуацію, коли допити були записані, але записи не додані до фінальних матеріалів справи, навряд чи може вважатися чимось незвичайним для архівів спецслужб. До того ж В'ятрович не знає, що свідчення Стельмашука можуть бути відслідковані щодо командного ланцюжка і прямо пов'язані з масовим вбивством поляків на Любомльщині через перехресне зіставлення документації УПА та свідчень польських і українських очевидців. Див.: McBride, «Peasants into Perpetrators».

було атаковано понад 100 польських сіл. Зосереджуючись на одному із сіл, Порицьку, В'ятрович зазначає розбіжності в оцінці кількості польських жертв і використовує це, щоб поставити під сумнів всі етнічні чистки в регіоні (С. 124–25). Цей замаскований під історичне розслідування підрахунок трупів до моторошності нагадує «методологію», за допомогою якої намагаються применшити масові вбивства євреїв під час тієї ж війни. До того ж В'ятрович, схоже, плутається щодо поняття етнічних чисток, яке передбачає не лише масові вбивства, а й вигнання — що може пояснити «зниклі безвісти» тіла.

Ті криваві акції, які В'ятрович не може просто відкинути, він трактує як випадки «жакерії», маючи під цим на увазі розпалені селянські пристрасті, а не свідомі, політично вмотивовані етнічні чистки (С. 107, 116). Його маневри для прикриття націоналістів від будь-яких підозр породжують стереотипний образ українських селян як дикунів із сокирами, охочих вбивати чоловіків, жінок і дітей у дивних актах екзальтації. Доволі іронічно, що у своєму невтормному захисті націоналістів В'ятрович у результаті виставляє у поганому світлі пересічних українців. Науковці постколоніального дискурсу, які застерігають від орієнтації східноєвропейських сюжетів, мають вважати зображення селян В'ятровичем образливим. Більш відповідні сучасним студіям насильства, геноциду та громадянської війни інтерпретації враховували би складність відносин між озброєними групами та цивільними виконавцями, в яких мотивувати участь у насильстві допомагають спонукання, винагорода та примус⁴⁸.

Підсумовуючи, зауважимо, що Бандера, як і загалом тема українського націоналізму середини ХХ ст., залишається важливою та контраверсійною проблемою в сучасній Україні. Зображення Бандери та символіки ОУН–УПА в часи другого Майдану можна було зустріти в багатьох громадських місцях. І коли одні науковці критично ставилися до апропріації цієї символіки в сучасній Україні, яка прагне до демократії та плюралізму, інші інтелектуали захищали таку практику⁴⁹. Вони стверджували, що згадки Бандери та націоналістів часів Другої світової війни є просто жестами наслідування, які не викликають занепокоєння через відірваність від реальної історії,

⁴⁸ Щодо складних умов, за яких цивільне населення стає втягненим у насильство, див.: Stathis Kalyvas, *The Logic of Violence in Civil War* (Cambridge: Cambridge University Press, 2006).

⁴⁹ Про дебати 2009–2010 рр. щодо Бандери див. у Россолінського-Лібе: Rossoliński-Liebe, *Stepan Bandera*, 519–524. Також див.: Тарік Сіріл Амар, Ігор Балинський і Ярослав Грицак, упоряд., *Страсті за Бандерою* (Київ: Грані-Т, 2007).

тому Бандера є лише символом опору клептократії старого режиму та російській агресії⁵⁰. Іронічно, що колишній очільник Українського інституту національної пам'яті Володимир В'ятрович наполягає на тому, що значення має не пам'ять, а забуття, позаяк «сьогодні не важливо, що насправді зробив Бандера і ким насправді він був»⁵¹.

Книжка В'ятровича отримала значну увагу рецензентів та викликала суспільний резонанс в Україні, а зараз готуються її переклади англійською та польською мовами⁵². Проте було б краще, якби українською переклали праці Россолінського-Лібе⁵³ та Шкандрія. Біографія Бандери від Россолінського-Лібе і, меншою мірою, дослідження Шкандрія про націоналістських теоретиків і письменників кидають виклик виробленому за часів Холодної війни і переспіваному зараз канону презентації історії українського націоналізму. Інтеграція ними нових доступних архівних джерел, порівняльного аналізу та концептуальних рамок, а також взаємодія з іншими вченими, що провадять сучасні студії соціальної, культурної та інтелектуальної історії, можуть створити нові дослідження, які допоможуть зрозуміти в академічний і правдивий спосіб катаклізм насильства,

⁵⁰ Raisa Ostapenko, «The Success of Russia's Propaganda: Ukraine's "Banderovtsy"», *Cambridge Globalist*, 29 січня, 2015, <http://cambridgeglobalist.org/2015/01/29/success-russias-propaganda-ukraines-banderovtsy/>; Myroslav Shkandrij, *Ukrainian Nationalism: Politics, Ideology, and Literature, 1929–1956* (New Haven: Yale University Press, 2015), 99; Alexander J. Motyl, «Here's Why More Ukrainians Admire Nationalists, and Why the West Shouldn't Freak Out», *The Atlantic Council Blog*, 18 липня, 2015, <http://www.atlanticcouncil.org/blogs/new-atlanticist/understanding-contemporary-ukraine>.

⁵¹ Matthew Schoield, «Hero or Villain? WWII Partisan Bandera Still Animates Ukraine-Russia Fight», *McClatchyDC*, 28 березня, 2014, <http://www.mcclatchydc.com/news/nation-world/world/article24765829.html>. На противагу цьому, деякі лідери діаспори фактично визнають терористичну складову діяльності ОУН(б), стверджуючи, що в умовах польського панування вона була легітимним насильством. Див.: Askold S. Lozynskyj, «Who's Really to Blame for Ruining Ukraine», *Politico*, 23 липня, 2015, <http://www.politico.eu/article/letter-to-editor-ukraine-dirty-dozen>.

⁵² Переклади організовані й готуються в Канаді діаспорними організаціями, багато з яких мають глибокі симпатії до ОУН–УПА. Перелік організацій, які підтримують польський переклад, див. у: Mykola Syvntukh-Zaverukha і Mariika Jacyla, «To Members of the Ukrainian Community», UCC press release, 6 March 1943, http://www.lemko-ool.com/uploads/Volyn_43-eng.pdf. Дякую Перу Руднінгу за цю інформацію.

Англійський переклад вийшов у 2019 р. *The Gordian Knot: The Second Polish-Ukrainian War, 1942–1947*, пер. Ksenia Maryniak (Toronto: Publisher Horner Press, 2019). Польське видання вийшло ще у 2013 р.: *Druga wojna polsko-ukraińska 1942–1947*, пер. Mirosław Iwanek (Warszawa: Archiwum Ukraińskie&MAG, 2013) (прим. ред.).

⁵³ Український переклад монографії Россолінського-Лібе опублікований у 2021 р.: Гжеґо́ж Россолінський-Лібе, *Життя Степана Бандери* (Київ: Видавництво «Антропос-Логос-Фільм», 2021) (прим. ред.).

що охопив Україну в часи Другої світової війни⁵⁴. Результати такої дійсно свіжої праці не завжди збігаються, та й не повинні: наприклад Россолінський-Лібе та Шкандрій можуть не зійтися в питанні використання терміна «інтегральний націоналізм», але такий плюралізм притаманний неполітизованій і не націоналізованій науці. Відверте та безпосереднє знайомство зі справжньою історією Бандери та його організації мало б посприяти розвитку вивчення цієї проблематики, а також могло б допомогти українському суспільству критично переосмислити символічне значення та спадщину націоналістів.

Післямова до української версії статті

Назва мого рецензійного есе 2016 р., «Хто боїться українського націоналізму?», жартівливо обіграє назву культової п'єси, а потім і фільму «Хто боїться Вірджинії Вульф?». У п'єсі зображується жорстка суперечка подружжя середнього віку, яка відбувається протягом одного вечора. Початково назва цікавила мене як каламбур — відсилаючи до дивної ситуації, коли така піднесена постать ХХ ст., як Степан Бандера, аж до виходу у 2014 р. його наукової біографії від Россолінського-Лібе була героєм лише радянських пропагандистських писань, з одного боку, та агіографії від деяких українських авторів — з іншого. Так само важливі націоналістичні організації, зокрема ОУН, залишалися полем досліджень переважно краєзнавців і вузьких спеціалістів. Промовистим щодо стану вивчення цієї проблематики є те, що найавторитетнішою англомовною розповіддю про ОУН довгий час була книга, написана політологом у 1955 р.⁵⁵

Втім, заголовок мого есе працює також і на іншому рівні. Драматург Едвард Олбі пояснював, що назва п'єси «означає, хто боїться великого злого вовка...»⁵⁶ хто боїться жити без фальшивих ілюзій⁵⁷. Сумний парі з твору ці ілюзії були потрібні більше за будь-що інше. Це добре відповідає тому, що винесено в фокус розглянутих у цьому есе працях, а також у більшості написаних з 2016 р. досліджень з історії українського націоналізму. Є вчені, які вітають вільний від ілюзій світ, коли йдеться про спадок націоналістичних рухів ХХ ст., спадок, який передбачає багато дискусій та суперечок у середині наукової

⁵⁴ Див., наприклад, Tarik Cyril Amar, *The Paradox of Ukrainian Lviv: A Borderland City between Nazis, Stalinists, and Nationalists* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 2015).

⁵⁵ John A. Armstrong, *Ukrainian Nationalism 1939–1945* (New York: Columbia University Press, 1955).

⁵⁶ Назва п'єси є зміненою назвою пісні з дитячого диснеївського мультфільму про трьох поросят «Who's Afraid of the Big Bad Wolf?», відомої в українському варіанті як «Нам не страшний сирій вовк» (прим. ред.).

⁵⁷ William Flanagan, «Edward Albee: The Art of the Theatre», *Paris Review* 4, № 39 (1966): 33.

спільноти в Україні та закордоном, з допустимим ступенем незгоди та розбіжностей як природним фоном для історіографічного процесу. І є ті, які бажають відмежувати від дискусії всіх, кого вважають сторонніми, та заморозити її десь на рівні 1970–1980-х рр., щоб все виглядало подібно до вінілової платівки, яка заїла при відтворенні. З рецензії має бути зрозумілим, які з розглянутих книг запрошують до ширшої дискусії та обговорень (Россолінський-Лібе та Шкандрій), а яка прагне до її закриття (В'ятрович)⁵⁸.

У 2015 р. один з українських науковців заявив, що «Україна потребує радикальної деміфологізації та десакарізації свого минулого»⁵⁹. Доброю новиною є те, що за останні шість років з'явився зростаючий масив наукової літератури, яка фактично взяла на себе це завдання і продовжує розвивати теми, висвітлені в рецензованих роботах початку 2010-х рр. Зокрема, це інтелектуальні оповідання у вигляді недавньої біографії Дмитра Донцова⁶⁰ та жваві дискусії щодо ярлика «фашизм», що тривають⁶¹. Хоч і з невеликим спадом динаміки, продовжують виходити чудові роботи про причетність ОУН та УПА до Голокосту⁶², серед яких найбільш помітною є нещодавня фундаментальна праця Джона-Пола Хімки⁶³. Також швидкими темпами продовжуються взаємопов'язані дослідження відносин між

⁵⁸ Хоча у своєму есе я зауважував некритичне використання Шкандрієм доробку В'ятровича, важливо підкреслити його критичну рецензію на книгу В'ятровича, опубліковану вже після написання есе. Див.: Myroslav Shkandriy, «Volodymyr Viatrovych's Second Polish-Ukrainian War», *Journal of Soviet and Post-Soviet Politics and Society* 4, № 2 (2018): 105–130.

⁵⁹ Oleksandr Zaitsev, «De-Mythologizing Bandera: Towards a Scholarly History of the Ukrainian Nationalist Movement», *JSPSS* 1, № 2 (2015): 420.

⁶⁰ Trevor Erlacher, *Ukrainian Nationalism in the Age of Extremes: An Intellectual Biography of Dmytro Dontsov* (Cambridge: Harvard University Press, 2021).

⁶¹ Див. дописи у дискусії: *A Debate on «Ustasism», Generic Fascism, and the OUN I and II. Issues in the History and Memory of the OUN IV. Journal of Soviet and Post-Soviet Politics and Society* 7, № 1–2 (2021). Також див. великий доробок Олександра Зайцева.

⁶² Хоча й прямо не присвячені ОУН–УПА, до дискусії зробили поважний внесок важливі мікростудії, наприклад: Omer Bartov, *Anatomy of a Genocide: The Life and Death of a Town Called Buczacz* (New York: Simon and Schuster, 2018); Jeffrey Burds, *Holocaust in Rovno: The Massacre at Sosienki Forest, November 1941* (Press, 2018). У 2017 р. з'явився український переклад цієї праці: Джефрі Бердз, *Голокост у Рівному: масове вбивство в Сосонках, листопад 1941 р.*, пер. Дмитро Аладько (Рівне: Волинські обереги, 2017) (прим. ред.) та важливе дослідження Кая Струве із цієї теми. Помітними є нещодавні статті Анни Вилегали, присвячені Голокосту на Галичині. Заслужують уваги роботи українських науковців, що стосуються вивчення різних тем у регіональному аспекті, наприклад, Петра Долганова, Наталії Івчик, Анни Медведовської, Романа Михальчука, Наталії Сугацької.

⁶³ John-Paul Himka, *Ukrainian Nationalists and the Holocaust: OUN and UPA's Participation in the Destruction of Ukrainian Jewry, 1941–1944* (Stuttgart: Ibidem, 2021). Див. нещодавню рецензію: Jared McBride і Per Anders Rudling, «Giving Voice and Ending Silence. Book review of John-Paul Himka,

ОУН—УПА та німецькими окупаційними силами й інституціями, разом із гострим питанням «колаборації»⁶⁴. Належну увагу кількох українських науковиць мають маловивчені теми, пов'язані з гендером та націоналістичним рухом⁶⁵. Продовжують зростати в сенсі аналітичної витонченості локальні студії українського націоналістичного руху, хоча вони і не дуже відомі західним науковцям⁶⁶. Нарешті, однією з найпопулярніших, якщо не найбільш популярною темою, була політика пам'яті або війни пам'ятей, пов'язані з українським націоналістичним рухом⁶⁷. Безумовно, ще є простір для розвитку, особливо коли йдеться про дослідження рядових учасників націоналістичного руху, питання точок перетину ОУН та німецької окупаційної поліції, вивчення міжгрупових відносин у повоєнній Європі. Науковцям варто і надалі залучати документи з архівів СБУ, а також поки маловикористовувані матеріали американської розвідки.

Іншим, незмінним з часу написання у 2016 р. есе, фактором є також послідовна і значно розширена за масштабами в лютому 2022 р. війна Росії проти української держави та народу України. Безумовно, у такий складний час, на фоні питання виживання українського народу в боротьбі із зовнішнім агресором, науковий дискурс про минуле відходить на другий план. Проте навіть під час війни наукова діяльність не припиняється. Сподіваюся, що сучасні зусилля академічних кіл із залучення українських науковців до університетів по всьому світу — те, що давно назріло в Україні — принесуть у майбутньому плоди

Ukrainian Nationalists and the Holocaust OUN and UPA's Participation in the Destruction of Ukrainian Jewry, 1941–1944», *Yad Vashem Studies* 50, № 2 (2022).

⁶⁴ Серед молодого покоління українських істориків тут виділяються роботи Юрія Радченка та Андрія Усача. Для більш широкого огляду українських шкіл див. роботу Олексія Гончаренка та Юрія Олійника. Регіональні дослідження залишаються важливими, див. роботи Сергія Крижного, Дар'ї Рудакової та Романа Шляхтича. Див. також важливу книгу: Paweł Markiewicz, *Unlikely Allies: Nazi German and Ukrainian Nationalist Collaboration in the General Government During World War II* (West Lafayette, IN: Purdue University Press, 2021). Про погроми див. цю свіжу працю: Jeffrey Kopstein і Jason Wittenberg, *Intimate Violence: Anti-Jewish Pogroms on the Eve of the Holocaust* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 2018).

⁶⁵ Див. роботи Марти Гавришко, Оксани Кісь та Олени Петренко.

⁶⁶ Наприклад, таких волинських науковців, як Ярослав Антонюк, Богдан Зек, Олег Ленартович, Володимир Трофимович.

⁶⁷ Anna Wylegała і Małgorzata Głowacka-Grajper, ред., *The Burden of the Past: History, Memory, and Identity in Contemporary Ukraine* (Bloomington: Indiana University Press, 2020); Georgiy Kasianov, *Memory Crash: Politics of History in and around Ukraine, 1980s – 2010s* (Budapest: CEU Press, 2022); див. також тематичні матеріали у: *Journal of Soviet and Post-Soviet Politics and Society. Issues in the History and Memory of the OUN* 3, № 2 (2017): 115–290 і 4, № 2 (2018): 29–130. Заслугує на увагу плідна активність із цих тем Елеонори Нарвселіус, Андрія Портнова, Барбари Тьорнквіст-Плеви та Юлії Юрчук.

в міжнародній співпраці в дослідженнях та публікаціях. Немає жодного сумніву, що нас чекають ще більш конфліктні суперечки про український націоналістичний рух і таких діячів, як Бандера. Але вже те, що вони тривають, свідчить, що україністика не залишиться застряглою в такому ж «світі ілюзій», в якому зараз постійно мешкає її агресивний сусід — Росія. Наприкінці п'єси «Хто боїться Вірджинії Вульф» дружина саркастично каже: «Правда чи ілюзія, Джордже, ти не знаєш різниці», на що чоловік відповідає: «Ні, але ми повинні продовжувати жити так, ніби знаємо». Цього може бути достатньо для невдалих шлюбів, але подібний підхід явно призводить до поганих результатів з *Vergangenheitsbewältigung* (подолання минулого).

Грудень 2022 р.

Bibliography

A Debate on «Ustashism», Generic Fascism, and the OUN I and II. Issues in the History and Memory of the OUN IV. Journal of Soviet and Post-Soviet Politics and Society 7, No. 1–2 (2021).

Armstrong, John A. *Ukrainian Nationalism*. New York: Columbia University Press, 1963.

Armstrong, John A. *Ukrainian Nationalism 1939–1945*. New York: Columbia University Press, 1955.

Amar, Tarik Cyril. *The Paradox of Ukrainian Lviv: A Borderland City between Nazis, Stalinists, and Nationalists*. Ithaca, NY: Cornell University Press, 2015.

Amar, Tarik Cyril, Ihor Balynskyi and Yaroslav Hrytsak, comp. *Strasti za Banderou*. Kyiv: Hrani-T, 2007.

Bartov, Omer. *Anatomy of a Genocide: The Life and Death of a Town Called Buczacz*. New York: Simon and Schuster, 2018.

Bartov, Omer. «Eastern Europe as a Site of Genocide». *Journal of Modern History* 80, No. 3 (2008): 581–591.

Bartov, Omer. «Wartime Lies and Other Testimonies: Jewish-Christian Relations in Buczacz, 1939–1944». *East European Politics and Societies* 25, No. 3 (2011): 486–511.

Becirevic, Edina. *Genocide on the Drina River*. New Haven: Yale University Press, 2014.

Browning, Christopher R. *Remembering Survival: Inside a Nazi Slave-Labor Camp*. New York: W. W. Norton, 2010.

Bruder, Franziska. *«Den ukrainischen Staat erkämpfen oder sterben!» Die Organisation Ukrainischer Nationalisten (OUN) 1928–1948*. Berlin: Metropol, 2007.

Burds, Jeffrey. «Ethnicity, Memory, and Violence: Relections on Special Problems in Soviet and East European Archives». In *Archives and Social Memory: Institutions, Practices, and Political Cultures*, edited by Francis X. Blouin Jr. and William G. Rosenberg. Ann Arbor: University of Michigan Press, 2006.

Burds, Jeffrey. *Holocaust in Rovno: The Massacre at Sosenki Forest, November 1941*. Press, 2018.

Burds, Jeffrey. *Holokost u Rivnomu: masove vbyvstvo v Sosonkakh, lystopad 1941 r.* Translated by Dmytro Aladko. Rivne: Volynski oberehy, 2017.

Burds, Jeffrey. «The Early Cold War in Soviet West Ukraine, 1944–1948». *Carl Beck Papers in Russian and East European Studies* 1505 (2001): 1–73.

Carynnyk, Marco. «Foes of Our Rebirth: Ukrainian Nationalist Discussions about Jews, 1929–1947». *Nationalities Papers* 39, No. 3 (May 2011): 326.

Chodakiewicz, Marek Jan. *The Massacre in Jedwabne, July 10, 1941: Before, During, After*. Boulder, CO: East European Monographs, 2005.

Druga wojna polsko-ukraińska 1942–1947. Translated by Mirosław Iwanek. Warszawa: Archiwum Ukraińskie&MAG, 2013.

Erlacher, Trevor. «Denationalizing Treachery: the Ukrainian Insurgent Army and the Organization of Ukrainian Nationalists in Late Soviet Discourse, 1945–85». *REGION: Regional Studies of Russia, Eastern Europe, and Central Asia* 2, No. 2 (2013): 289–316.

Erlacher, Trevor. *Ukrainian Nationalism in the Age of Extremes: An Intellectual Biography of Dmytro Dontsov*. Cambridge: Harvard University Press, 2021.

Flanagan, William. «Edward Albee: The Art of the Theatre». *Paris Review* 4, No. 39 (1966): 33.

Himka, John-Paul. «Interventions: Challenging the Myths of Twentieth-Century Ukrainian History». In *Convolutions of Historical Politics*, edited by Alexei Miller and Maria Lipman, 211–238. Budapest: Central European University Press, 2012.

Himka, John-Paul. «Legislating Historical Truth: Ukraine's Laws of 9 April 2015». *Ab Imperio*, April 21, 2015. <http://net.abimperio.net/node/3442>.

Himka, John-Paul. *Ukrainian Nationalists and the Holocaust: OUN and UPA's Participation in the Destruction of Ukrainian Jewry, 1941–1944*. Stuttgart: Ibidem, 2021.

Himka, John-Paul. «War Criminality: A Blank Spot in the Collective Memory of the Ukrainian Diaspora». *Spaces of Identity* 5, No. 1 (2005): 9–24.

Il'jushin, Igor'. «Ploho zabytoe staroe: O novoj knige Vladimira Vjatrovicha». *Ab Imperio* 1 (2012): 382–386.

Ivanišević, Milivoje. *Srebrenica July 1995: In Search of Truth*. Belgrade: Hrišćanska misao, 2008.

Journal of Soviet and Post-Soviet Politics and Society. Issues in the History and Memory of the OUN 3, No. 2 (2017): 115–290.

Journal of Soviet and Post-Soviet Politics and Society. Issues in the History and Memory of the OUN 4, No. 2 (2018): 29–130.

Kalyvas, Stathis. *The Logic of Violence in Civil War*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.

Karganović, Stefan, and Ljubiša Simić. *Rethinking Srebrenica*. S.l.: Unwritten History, 2013.

Karganović, Stefan, and Ljubiša Simić. *Srebrenica: Dekonstrukcija jednog virtuelnog genocida*. Belgrade: Fond «Istorijski Projekat Srebrenica», 2010.

Kasianov, Georgiy. *Memory Crash: Politics of History in and around Ukraine, 1980s – 2010s*. Budapest: CEU Press, 2022.

Katchanovski, Ivan. «Terrorists or National Heroes? Politics and Perceptions of the OUN and the UPA in Ukraine». *Communist and Post-Communist Studies* 48, No. 2–3 (2015): 217–228.

Katchanovski, Ivan. «The OUN, the UPA, and the Nazi-Led Genocide in Ukraine». *Mittäterschaft in Osteuropa im Zweiten Weltkrieg und im Holocaust*. https://www.academia.edu/39873146/The_OUN_the_UPA_and_the_Nazi_Genocide_in_Ukraine.

Kopstein, Jeffrey, and Jason Wittenberg. *Intimate Violence: Anti-Jewish Pogroms on the Eve of the Holocaust*. Ithaca, NY: Cornell University Press, 2018.

Kurylo, Taras. «The “Jewish Question” in the Ukrainian Nationalist Discourse». *Polin: Studies in Polish Jewry* 26: Jews and Ukrainians (2013): 213–258.

Kurylo, Taras, and Ivan Khymka. «Iak OUN stavylasia do yevreiv? Rozdumy nad knyzhkoiu Volodymyra Viatrovycha». *Ukraina moderna* 13, No. 2 (2008): 252–265.

Kuzio, Taras. «This Is Not How Ukrainian History Should Be Debated (at Columbia or Elsewhere)». *Ukrainian Weekly*, May 19, 2013.

Kuzio, Taras. «Tse ne toi sposib, u yakyi ukrainska istoriia maie obhovoriuvatysia (u Kolumbiiskomu universyteti chy deinde)». *Historians*, June 1, 2013. <https://www.historians.in.ua/index.php/en/>

dyskusiya/721-taras-kuzo-tse-ne-toi-sposib-u-iakyi-ukrainska-istoriia-maie-obhovorivutysia-v-kolumbiiskomu-universyteti-chy-deinde.

Lewy, Guenter. *The Armenian Massacres in Ottoman Turkey: A Disputed Genocide*. Salt Lake City: University of Utah Press, 2005.

Lower, Wendy. «Pogroms, Mob Violence, and Genocide in Western Ukraine, Summer 1941: Varied Histories, Explanations, and Comparisons». *Journal of Genocide Research* 13, No. 3 (2011): 217–246.

Lozynskij, Askold S. «Who's Really to Blame for Ruining Ukraine». *Politico*, July 23, 2015. <http://www.politico.eu/article/letter-to-editor-ukraine-dirty-dozen>.

Maistrenko, Ivan. *Istoriia moho pokolinnia: spohady uchasnyka revoliutsiinykh podii v Ukraini*. Edmonton: Kanadskyi instytut ukrainskykh studii, 1985.

Markiewicz, Paweł. *Unlikely Allies: Nazi German and Ukrainian Nationalist Collaboration in the General Government During World War II*. West Lafayette, IN: Purdue University Press, 2021.

McBride, Jared Graham. «“A Sea of Blood and Tears”: Ethnic Diversity and Mass Violence in Nazi-Occupied Volhynia, Ukraine, 1941–1944». PhD diss., University of California, Los Angeles, 2014.

McBride, Jared Graham. «How Ukraine's New Memory Commissar Is Controlling the Nation's Past». *The Nation*, August 13, 2015. <http://www.thenation.com/article/how-ukraines-new-memory-commissar-is-controlling-the-nations-past/>.

McBride, Jared Graham. «Peasants into Perpetrators: the OUN–UPA and the Ethnic Cleansing of Volhynia, 1943–1944». *Slavic Review* 75, No. 3 (2016): 630–654.

McBride, Jared Graham. «Who's afraid of nationalism?». *Kritika: Exploration of Russian and Eurasian History* 17, No. 3 (Summer 2016): 647–663.

McBride, Jared Graham, and Per Anders Rudling. «Giving Voice and Ending Silence. Book review of John-Paul Himka, Ukrainian Nationalists and the Holocaust OUN and UPA's Participation in the Destruction of Ukrainian Jewry, 1941–1944». *Yad Vashem Studies* 50, No. 2 (2022).

McCarthy, Justin. *The Armenian Rebellion at Van*. Salt Lake City: University of Utah Press, 2009.

Miniailo, Nataliia. «“Shchob peremohty Putina, treba zrobyty yoho smishnym” – istoryky». *Gazeta.ua*, March 26, 2015. https://gazeta.ua/articles/history/_sob-peremogti-putina-treba-zrobiti-jogo-smishnim-istoriki/617469.

Motyka, Grzegorz. «Neudachnaja kniga». *Ab Imperio* 1 (2012): 387–402.

Motyka, Grzegorz. *Ukraińska partyzantka 1942–1960: Działalność Organizacji ukraińskich nacjonalistów i Ukraińskiej powstańczej armii*. Warsaw: Rytm, 2006.

Motyl, Alexander J. «Here's Why More Ukrainians Admire Nationalists, and Why the West Shouldn't Freak Out». *The Atlantic Council Blog*. July 18, 2015. <http://www.atlanticcouncil.org/blogs/new-atlanticist/understanding-contemporary-ukraine>.

Motyl, Alexander J. «Review of Volodymyr V'iatrovych's *Druha pol's'ko-ukrains'ka viina*». *Journal of Ukrainian Studies* 37, No. 1–2 (2012): 216–218.

Motyl, Alexander J. *The Turn to the Right: The Ideological Origins and Development of Ukrainian Nationalism, 1919–1929*. Boulder, CO: East European Monographs, 1980.

Ostapenko, Raisa. «The Success of Russia's Propaganda: Ukraine's “Banderovtsy”». *Cambridge Globalist*, January 29, 2015. <http://cambridgeglobalist.org/2015/01/29/success-russias-propaganda-ukraines-banderovtsy>.

Portnov, Andrej. «Istorii dlja domashnego upotreblenija». *Ab Imperio* 3 (2012): 309–338.

Rasevych, Vasyl. «Skrynka pandory». *Zaxid.net*, April 13, 2015. http://zaxid.net/news/showNews.do?skrinka_pandori&objectId=1347660.

Rasevych, Vasyl. «Vyverty Propahandy». *Zaxid.net*, August 30, 2015. http://zaxid.net/news/showNews.do?viverti_propagandi&objectId=1367592.

Rasevych, Vasyl. «Zamknute kolo “spetsialnoi” ukrainskoi istorii». *Zaxid.net*, September 13, 2010. http://zaxid.net/news/showNews.do?zamknute_kolo_spetsialnoyi_ukrayinskoyi_istoriyi&objectId=1111060.

Rossoliński-Liebe, Grzegorz. «Debating, Obfuscating, and Disciplining the Holocaust: Post-Soviet Historical Discourses on the OUN–UPA and Other Nationalist Movements». *East European Jewish Affairs* 42, No. 3 (2012): 207–208.

Rossoliński-Liebe, Grzegorz. «Der polnisch-ukrainische Historikerdiskurs über den polnisch-ukrainischen Konflikt 1943–1947». *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 57, No. 1 (2009): 77–78.

Rossoliński-Liebe, Grzegorz. *Stepan Bandera: The Life and Afterlife of a Ukrainian Nationalist. Fascism, Genocide, and Cult*. Stuttgart: Ibidem, 2014.

Rossoliński-Liebe, Grzegorz. «The “Ukrainian National Revolution” of 1941». *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 12, No. 1 (Winter 2011): 83–114.

Rudling, Per Anders. «Historical Representation of the Wartime Accounts of the Activities of the OUN–UPA (Organization of Ukrainian Nationalists–Ukrainian Insurgent Army)». *East European Jewish Affairs* 36, No. 2 (2006): 163–189.

Rudling, Per Anders. «Szkolenie w mordowaniu: Schutzmannschaft battalion 201 i Hauptmann Roman Szuchewycz na Białorusi w 1942 r.». In *Prawda historyczna a prawda polityczna w badaniach naukowych: Ludobójstwo na Kresach południowo-wschodniej Polski w latach 1939–1946*, edited by Bogosław Paż. Wrocław: Wydawnictwo uniwersytetu Wrocławskiego, 2011.

Rudling, Per Anders. «The OUN, the UPA, and the Holocaust: A Study in the Manufacturing of Historical Myths». *Carl Beck Papers in Russian and East European Studies* 2017 (2011): 28–31.

Rudling, Per Anders. «Warfare or War Criminality». *Ab Imperio* 1 (2012): 357–359.

Schoield, Matthew. «Hero or Villain? WWII Partisan Bandera Still Animates Ukraine–Russia Fight». *McClatchyDC*, March 28, 2014. <http://www.mcclatchydc.com/news/nation-world/world/article24765829.html>.

Shekhovtsov, Anton. «How Ukrainian History Should be Debated – a series of articles». *Anton Shekhovtsov's blog*. June 25, 2013. <http://anton-shekhovtsov.blogspot.com/2013/06/how-ukrainian-history-should-be-debated.html>.

Shkandrij, Myroslav. *Ukrainian Nationalism: Politics, Ideology, and Literature, 1929–1956*. New Haven: Yale University Press, 2015.

Shkandrij, Myroslav. «Volodymyr Viatrovych's Second Polish–Ukrainian War». *Journal of Soviet and Post-Soviet Politics and Society* 4, No. 2 (2018): 105–130.

Shumuk, Danylo. *Life Sentence: Memoirs of a Ukrainian Political Prisoner*. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1984.

Snyder, Timothy. «The Causes of Ukrainian–Polish Ethnic Cleansing 1943». *Past and Present* 179, No. 1 (2003): 197–234.

Sowa, Andrzej Leon. «Recenzja książek: Polsko-ukraiński stosunki w 1942–1947 rokach u dokumentach OUN ta UPA, red. Wołodymyr Wiatrowycz oraz Wołodymyr Wiatrowycz, Druha polsko-ukraińska wojna 1942–1947». *Pamięć i sprawiedliwość* 1, No. 21 (2013): 450–460.

Struve, Kai. *Deutsche Herrschaft, ukrainischer Nationalismus, antijüdische Gewalt: Der Sommer 1941 in der Westukraine*. Munich: DeGruyter-Oldenbourg, 2015.

Stryjek, Tomasz. *Ukraińska idea narodowa okresu międzywojennego: Analiza wybranych koncepcji*. Wrocław: Fundacja na rzecz nauki polski, 2000.

Suny, Ronald Grigor. «*They Can Live in the Desert but Nowhere Else*»: *A History of the Armenian Genocide*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2015.

Svyntukh-Zaverukha, Mykola, and Mariika Jacyla. «To Members of the Ukrainian Community» (UCC press release). March 6, 1943. http://www.lemko-ool.com/uploads/Volyn_43-eng.pdf.

The Gordian Knot: The Second Polish–Ukrainian War, 1942–1947. Translated by Ksenia Maryniak. Toronto: Publisher Horner Press, 2019.

Viatrovych, Volodymyr. *Druha polsko-ukrainska viina 1942–1947*. Kyiv: Vydavnychiy dim «Kyievo-Mohylianska akademiia», 2011.

Viatrovych, Volodymyr. «Volynska trahediia – chastyna polsko-ukrainskoi viiny». *Istorychna pravda*, December 7, 2011. <http://www.istpravda.com.ua/articles/4e1c07cfdc581/>.

Wylegała, Anna, and Małgorzata Głowacka-Grajper, eds. *The Burden of the Past: History, Memory, and Identity in Contemporary Ukraine*. Bloomington: Indiana University Press, 2020.

Zaitsev, Oleksandr. «De-Mythologizing Bandera: Towards a Scholarly History of the Ukrainian Nationalist Movement». *JSPPS* 1, No. 2 (2015): 420.

Zaitsev, Oleksandr. *Ukrainskyi intebralnyi natsionalizm (1920–1990-ti roky): Narysy intelektualnoi istorii*. Kyiv: Krytyka, 2013.

Zemba, Andzhej. «Mifologizirovannaja “vojna”». *Ab Imperio* 1 (2012): 403–421.

Archives

Derzhavnyi arkhiv Rivnenskoï oblasti (DARO). F. P-30, op. 2, spr. 89.

Derzhavnyi arkhiv Rosiiskoi Federatsii (DARF). F. 9478, op. 1, spr. 399.

National Archives and Records Administration (NARA). RG 319, IRR (Investigative Records Repository), XE 262527 (Ivan Maystrenko Personal File); E 134B, B 757, Box 757 (Mykola Lebed Personal File).

USC Shoah Foundation Visual History Archive (USC SFI VHA). Testimony No. 11967, 21611, 26557.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Гон, Максим — доктор політичних наук, професор Рівненського державного гуманітарного університету, директор ГО «Мнемоніка».

Долганов, Петро — кандидат історичних наук, лектор Рівненського регіонального інституту післядипломної педагогічної освіти, співзасновник ГО «Мнемоніка».

Івчик, Наталя — кандидат історичних наук, доцент Рівненського державного гуманітарного університету, співзасновниця ГО «Мнемоніка».

Козленко, Іван — генеральний директор Довженко-Центру у 2014–2021 рр.

Круглов, Олександр — кандидат філософських наук, незалежний дослідник, автор праць з історії Голокосту в Україні.

Макбрайд, Джаред — Ph. D., доцент Університету Каліфорнії, Лос-Анджелес (США).

Михальчук, Роман — кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Рівненського державного гуманітарного університету.

Петровський-Штерн, Йоханан — Ph. D., професор юдаїки та професор історії Північно-Західного університету (США).

Реггандл, Бертольд — співзасновник та редактор німецького кінознавчого журналу «Cargo: Film Medien Kultur», автор численних праць з історії кіно.

ABOUT AUTHORS

Dolhanov, Petro — Ph.D. in History, lecturer at Rivne Regional Institute of Postgraduate Pedagogical Education, co-founder of the NGO «Mnemonics».

Gon, Maxim — Doctor of Political Sciences, Professor at Rivne State University of Humanities, director of the NGO «Mnemonics».

Ivchik, Natalia — Ph. D. in History, Associate Professor of Rivne State University of Humanities, co-founder of the NGO «Mnemonics».

Kozlenko, Ivan — general director of the Dovzhenko-Center in 2014–2021.

Kruglov, Oleksandr — Candidate of Philosophical Sciences, independent researcher, author of a number of publications on the Holocaust history in Ukraine.

McBride, Jared — Ph. D., Assistant Adjunct Professor at University of California, Los Angeles.

Mykhalchuk, Roman — Candidate of Sciences in History, Associate Professor of World History Department, Rivne State University of Humanities.

Petrovsky-Shtern, Yohanan — Ph. D., the Crown Family Professor of Jewish Studies, Professor of Jewish History, Department of History and the Crown Family Center for Jewish and Israel Studies, Northwestern University.

Rebhandl, Berthold — co-founder and co-editor of German cinema journal «Cargo: Film Medien Kultur», author of a number of books on the history of cinema.

Наукове видання

**ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ ГОЛОКОСТУ:
український вимір**

УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ ВИВЧЕННЯ ГОЛОКОСТУ «ТКУМА»

ВИПУСК 14

Головний редактор: Й. Петровський-Штерн (Ph.D.)

Редактор-засновник: І. Щупак (к.і.н./Ph.D.)

Відповідальний редактор: А. Медведовська (к.і.н.)

Філологічний редактор: Н. Островська

Коректор: З. Бондар

Комп'ютерна верстка та дизайн: Ю. Матвеєв, З. Бондар

Підписано до друку 15.12.2022. Формат 60х84/16

Папір офсетний. Гарнітура Newton. Друк офсетний.

Умовн. друк. арк. 12,56

Наклад 300 прим. Зам. №185

Благодійна Організація «Благодійний фонд

Український інститут вивчення Голокосту

«Ткума» («Відродження»)

Запис в єдиному державному реєстрі

№ 1 224 120 0000 052047 від 19.02.2002

Видавництво і друкарня

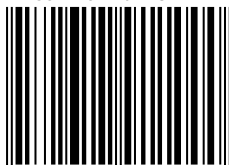
ПП «Ліра ЛТД»

49107, м. Дніпро, вул. Наукова, 5

Свідоцтво про внесення до Держреєстру

ДК №6042 від 26.02.2018

ISSN 2617-9113

9 772617 911000 >